

OPĆE OZNAKE GEOFIZIČKIH UVJETA I DRUŠTVENIH USLOV ZA
RAZVOJPOLJOPRIVREDE U HRVATSKIM POKRAJINAMA

Poljoprivreda je bila osnovna privredna djelatnost u svim hrvatskim pokrajinama kako po zaposlenosti stanovništva tako i po proizvodnoj i opće privrednoj važnosti.

Geofizički uvjeti za obradu zemljišta i uopće poljoprivredne djelatnosti nisu bili u svim krajevima jednaki, već je postojala velika razlika između pojedinih predjela pa i cijelih pokrajina. Krajevi koji su obuhvaćali dijelove Panonske nizije i Istarskog krasa bili su pogodniji za razvoj poljoprivrede, posebno zemljoradnje, dok su drugi krajevi, naročito planinski i otoci, pružali ograničene mogućnosti za zemljoradnju, ali su bili pogodni za stočarstvo. Sagledano u cjelini, s obzirom na geofizičke uvjete za poljoprivrednu proizvodnju, u hrvatskim pokrajinama su postojali pogodni uvjeti za sve vrste poljoprivrednih djelatnosti. U ravničarskom području Slavonije i Istre najpogodniji su bili uvjeti za uzgoj žitarica pa je to bio poljodjelski tip područja strina i kukuruza i obuhvaćao je dvije trećine obradivih površina u tim krajevima. Mješoviti tip poljoprivrednog područja prostirao se u dijagonali od Podravine preko Hrvatskog zagorja i Pokuplja do ličkog krasa.. U tom su području podjednako bile zastupljene sve vrste poljoprivrednih biljnih kultura: strine, kukuruz i krumpir te povrće. Djelom se taj tip prostirao i u nizinskim predjelima Dalmacije i Istre te otocima, ali samo na pojedinim manjim površinama u kombinaciji s vinogradima, povrtnicima i voćnjacima. Planinsko područje između rijeke Kupe i mora, koje obuhvaćalo Gorski kotar i dijelove Like bilo je tipično travničarsko i krumpirasto te pogodno za uzgoj krtolica i nekih vrsta povrća, posebno kupusa. Vinogradarstvo, voćarstvo i povrtlarstvo bilo je prisutno u manjem ili većem opsegu u svim poljoprivrednim područjima, a napose u brežuljkastim krajevima Hrvatskog zagorja i padinama slavonskih gorja, a bilo je tipično i za priobalni pojas od Istre do južno-dalmatinskih otoka. Ovakva šarolikost geofizičkog sustava tla pružala je dobre uvjete za razvoj i organizaciju poljoprivrede, ali je nedostatnost količine obradivog tla u odnosu na broj stanovništva na njenu onemogućavala tržišnu organizaciju poljoprivrede, zbog usitnjenosti zemljišnih posjeda, loše

kapitala te poteškoća s administrativnim, uglavnom poreznim i imovinsko-pravnim sređivanjem odnosa. Krajem XIX i početkom XX stoljeća poljoprivreda je bila na razmeđi restrukturiranja iz feudalnih odnosa u kapitalističku privredu i pokazivala potrebu planske organizacije za nove potrebe društva i organizacije poljoprivrede.

Klima je u hrvatskim pokrajinama, uglavnom na svim područjima, bila prikladna tlu i omogućavala dobru poljoprivrednu proizvodnju, ali su bili potrebni i određeni umjetni zahvati u tlu poput melioracija, uređenja bujica te izgradnja mreže kanala za navodnjavanje polja.

Intenzivna poljoprivreda se ipak teško razvijala, usprkos povoljnih prirodnih uvjeta. Razlozi su bili više vrstni. Jedan od najvažnijih bio je prenaseljenost seoskog stanovništva na sitnom posjedu što je otežavalo okrupnjivanje posjeda i njegovu organizaciju za tržišno gospodarenje. Na razvoj poljoprivrede utjecalo je neprekidno iscrpljivanje kumuliranog kapitala iz poljoprivrede, najprije za otkup feudalnih obveza posjeda od feudalca u 70-tim i 80-tim godinama XIX stoljeća, zatim visoki porezi na poljoprivrednike i njihove proizvode za održavanje administrativnih vlasti u kapitalističkom sustavu, koji je postepeno zamjenjivao feudalni, i koji je ostavljao nedovoljno obrtnog kapitala i većim posjedima za dalju modernizaciju u razvoj proizvodnje. Ipak su, usprkos navedenih poteškoća, koje su poljoprivredu u hrvatskim pokrajinama pratile desetljećima, pod kraj XIX i početkom XX stoljeća u poljoprivredi odvijala se intenzivna previranja u cilju njenog osposobljavanja za tržišnu proizvodnju. To se očitovalo u preobrazbi feudalnog posjeda u veleposjed s proizvodnjom namijenjenom tržištu. Puno teže je taj preobražaj prolazio seljački posjed do tada uglavnom vezan u rodovske zadruge i organiziran za podmirenje vlastitih potreba i feudalnih podavanja. U novim uvjetima se taj seljački zadružni posjed trebao reorganizirati za modernu tržišnu proizvodnju. Feudalni posjed je mogao osuvremeniti svoju proizvodnju od sredstava koje je feudalac, u novim uvjetima veleposjednik, dobio otkupom feudalnih obveza seljaka, ali seljak iscrpljen tim istim otkupom nije mogao, jer nije često imao dovoljno sredstava ni za običnu reprodukciju proizvodnje. Seljački posjed je u tom procesu prolazio

usitnjavanju seljačkih posjeda, zaduženosti seljačkih posjeda i često egzistencijalnoj ugroženosti stanovništva vezanog za seljački posjed. Veliki broj posjeda sa mješovitom proizvodnjom pokazuje da je poljoprivredna proizvodnja bila namijenjena pretežno zadovoljavanju egzistencijalnih prehrambenih potreba njihovih vlasnika i da je često seljak, s velikim teškoćama i žrtvama na uštrb egzistencije vlastitog domaćinstva, izdvajao tržišne viškove da bi pribavio neophodna novčana sredstva za pokriće drugih potreba domaćinstva, reprodukciju proizvodnje i visoke državne i druge poreze. Sitni posjed koji je u hrvatskim pokrajinama prevladavao, bio je osnovni pokazatelj socijalnog položaja većeg dijela seljačkog stanovništva, ali i ekonomskih problema u poljoprivredi.¹

Prisutnih žitelja na 1 km²:

županija	cijele površine			poljoprivredne	
	1900	1910	1939	1900	1910
Lika-Krbava					
kotari	33	32		141	138
Gradovi-Senj	1.113	1152			
Ukupno	34	33	—	143	140
Modruš _ Rijeka					
Kotari	46	47		133	135
Gradovi-Bakar	469	524		1.870	2.092
Ukupno	47	47		134	136
Zagrebačka					
Kotari	65	69		139	149
Gradovi (Karlovac, Petrinja, Sisak)	186	200		380	409
Ukupno	67	72		144	154
Glavni grad Zagreb	912	1.182		1.452	1.882
Varaždinska					
Kotari	109	120		208	230
Grad Varaždin	193	200		332	344
Bjelovar-Križevci					
Kotari	58	63		107	117
Gradovi (Bjelovar, Koprivnica, Križevci)	162	186		251	228
Ukupno	60	66		110	121
Požega					
Kotari	44	51		100	115
Gradovi (Brod, Požega)	272	356		439	575
Ukupno	47	54		104	120
Virovitica					

¹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije i Kraljevine Jugoslavije n.dj za navedene godine

Grad Osijek	440	554	530	668
Srijem				
Kotari	52	56	83	90
Gradovi (Mitrovica, Petrovaradin Sremski Karlovci)	158	178	255	287
Ukupno	54	58	87	94
Grad Zemun	270	307	285	323
Ukupno Hrvatska i Slavonija	57	62	123	134

Gornja tablica pokazuje veliku prenaseljenost i u ravničarskim krajevima kao i u ostalim, što je bilo posebno velika poteškoća za tržišni razvoj poljoprivrede, kako u predratnom tako i međuratnom razdoblju.

RAZVRSBA TLA

Geofizička podjela poljoprivrednog zemljišta

Površina obradivog zemljišta bila je razmjerna kako konfiguraciji tla tako i potrebama i tehničkim mogućnostima obrade tla. U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 1900. samo 34 posto od ukupne površine i od toga samo 60 posto oraničke zemlje. Tijekom narednih desetljeća obradiva površina je povećana, ali to nije bitnije utjecalo na nijedan od činioca u proizvodnji ni preustrojstvo korištenja plodnog tla. Znatian dio obradivog zemljišta bio je pod livadama i pašnjacima, čak i u nizinskim područjima strina i kukuruza zato jer je stočarstvo bilo pretežno ekstenzivno. Povećanje obradivih površina otežavali su neriješeni imovinski odnosi i u javnim površinama poput zemljišnih zajednica i pojedinim posjedima javnih ustanova zvanim «posjedima stegnuta prometa» na kojima su bile ili posebne ili javne uprave, koje su djelovale kao

površine često bile najplodnije za proširenje i kultiviranje u obradivo zemljište. Druge prepreke u proširivanju obradivih površina bili su posebni činioci društvenog djelovanja poput potreba regulacija rijeka i naplavina, melioracija i sličnih postupaka ovisnih o djelovanju javnih vlasti na njima, a koje su provođene u nedovoljnom opsegu. Prema popisu poljoprivrednih površina izvršenih u ugarskom dijelu monarhije 1895 i austrijskom 1902. odnosi između pojedinih vrsta tla u hrvatskim pokrajinama Banovini, Dalmaciji i Istri bili su slijedeći:² (u jutrima i 1000)

Za Banovinu

Oranica, vrtova, livada, vinograda, pašnjaka, šuma, trstike, neplodno, ukupno

(i neobrađenih)

2,346	94	756	45	(40)
272	1,007	3	95	
4,662				
ISTRA U 100		56.1	16.2	? 46.5
(158.6)	35.8	164	? 17.7	
495.5				

DALMACIJA

137.2 37.0 s vinogradima 82.2 (594.4) (9.9) 380.8 ? 41.6 1,283.4

Velike geofizičke razlike u razvrsti tla u hrvatskim zemljama posebno su uočljive u pojedinim županijama kako pokazuje

tablica:(1) za 1900 *.1910 te 1914 godinu.³

Razvrstba cjelokupnog tla u jutrima		1900									
Županija	Županija	Cijela Površina	Oranice i Vrtovi	Livade	vinogradi	Pašnjaci	Šume	Trstike i ribnjaci	cijelo prod uktivno tlo	neproduktivno	
LIKA-KRBAVA		1.079.385	15.05	8.40	0.03	27.12	42,55	O	93.15	6,85	
MODRUŠ-RIJEKA		847883	29.68		14,19	0,39	18,21	42,97	O	96,44	3,56
ZAGREB		1253116	33,18		11,94	1,38	12,49	36,12	O	95,11	4,89
VARAŽDIN		438136	38.15		12,23	1,75	7,84	35,34	11 jutara 24	95,76	4,25
BJELOVAR-KRIŽEVCI		877.120	39,78		12,78	1,63	5,58	35,98	jutra	95,76	4,25
POŽEGA		656.800	32,68		9,96	0,84	12,93	39,53	0	95,94	4,06
VIROVITICA		845275	41,77		7,39	0,97	8,45	36,34	0,19	95,11	4,89
SRIJEM		1.193.097	52.01		8,23	0,66	11,69	19.10	0.35	92.04	7,96
UKUPNO		7.390.812	34.14		10.45	0.90	13,64	35,46	0.08	94,67	5,33

² Statistički godišnjak za Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb 105 i 1910 Oesterreiche Statistik, bd.83 i d. Ergebnisse der landwirtschen Betriebezahlungen von 3 jul 1902...

³ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije...,n.dj. za navedene godine, str. 300

1910

	1.079.338	15,11	8,39	0,03	27.06	42,63	0	93,22	6,78
MODRUŠ-RIJEKA	848.004	20,87	13,62	32	18,19	43,44	0	96,44	3,56
ZAGREB	1252844	33,43	12.02	1,48	12,49	35,71	41	95,13	4,87
VARAŽDIN	435844	37,58	12,24	2,72	7,66	35,13	80.000	95,33	4,67
BJELOVAR-KRIŽEVCI	879.880	10,17	12,47	1,65	5,78	35,64	0,02	95,73	4,27
POŽEGA	856427	33,58	10,39	0,76	12,34	38,94	0,10	96,11	3,89
VIROVITICA	845282	43,38	6,82	0,88	8,76	35,18		95,27	4,73
SRIJEM	1193991	54,13	6,52	1,73	10,97	18,95	0,27	92,57	7,43
UKUPNO	7391619	34,86	10,07	1,12	13,50	35,17	0,08	94,07	5,20

	ORANICE I VRTOVI	LIVADE I PAŠNJACI	VINOGRADI	ŠUME
LIKA-KRBAVA	16,14	38,24	0,02	45,60
MODRUŠ-RIJEKA	21,39	33,29	0,02	45,14
ZAGREB	34,57	26,47	1,55	37,41
VARAŽDIN	40,33	20,62	3,24	35,81
BJELOVAR- KRIŽEVCI	42,23	19,09	1,72	36,95
POŽEGA	36,62	22,56	0,76	39,86
VIROVITICA	47,59	15,62	0,93	35,55
SREM	59,21	17,28	2,04	20,51
HRVATSKA I SLAVONIJA	37,48	24,54	1,23	36,65

Navedeni podatci pokazuju sporu dinamiku promjena korištenja obradivog zemljišta i njegovog proširivanja. U planinskim županijama (ličko-krbavskoj i Modruško-riječkoj) travnatih površina bilo je dvostruko više nego oranica i vrtova, a koje su samo djelom korištene kao ispaše pa su pružale mogućnosti proširenja obradivih površina, pogotovo za krtolasto povrće i za krmno bilje. Pokušaja u tom pravcu nije bilo zbog ekstenzivnog stočarenja, ali i zbog imovinskih odnosa, jer je veći dio tih površine pripadao šumskim veleposjedima, ili su bile u nekim imovinskim zajednicama. A upravo je iz tih krajeva bilo najveće iseljavanje stanovništva, zbog nedostataka egzistencijalnog prostora i zarade. Slične prilike i okolnosti postojale su i u primorskim krajevima. Dosta zemlje bilo je i na ugaru zbog ekstenzivne poljoprivrede. Najveći postotak korištenja oraničkog zemljišta bio je na posjedima do 100 jutara, a unutar toga na posjedima od 50-100 jutara. Na manjim posjedima bilo je oraničkog zemljišta do 60 posto. To je također ovisilo o konfiguraciji tla, pa je u planinskim predjelima bilo takvog zemljišta znatno manje. U Ličko-krbavskoj županiji, u kojoj

i vrtovi s 43 posto, a šuma je bilo samo nešto više od 3 posto pa je bilo dosta prostora za proširenje obradivih površina, tim više što je i klima bila relativno povoljna za uzgoj nekih vrsta žitarica, krtolastog povrća i krmnog bilja. I na tim je područjima bilo dosta posjeda s oko 100 jutara. U susjednoj Riječko-Modruškoj županiji bilo je više veleposjeda pa i onih preko 1000 jutara, ali su na njima bile pretežno šume. Na veleposjedima od 100-200 jutara bilo je više oraničkih površina, uglavnom vrtova, te dosta livada i pašnjaka. Budući da su one bile na višim nadmorskim visinama, bile su neprikladne za proširenje zirnatih zemlje za uzgoj žitarica, ali je postojala mogućnost uzgoja krtolastog i zeljastog povrća. Ipak su postojale manje mogućnosti za proširenje oraničke zemlje susjednoj Ličko-Krbavskoj županiji.

U Istri i Dalmaciji razvrstba proizvodnih površina, ovisila je također o konfiguraciji tla. Istra je bila nizinska i močvarnog tla, a Dalmacija gorovita s malo obradive zemlje kako to pokazuje tablica: za 1902 u 100 ha:⁴

Sveukupno, proizvodno, produktivno, šume, prosjek na gospodarstvo, broj gosp.

Istra	495	478	314	164	10.5-9.6 (proizvodno)	
						46.960
Dalmacija	1,283.	1,255,	874	380	15.4-15.0	« 2,856.349

U obje pokrajine bilo je dosta neplodnog tla, u Istri močvarnog a u Dalmaciji i kamenjara. Šume su u Dalmaciji bile uglavnom nisko raslinje i korištene su za ispašu sitne stoke. Međutim, u obje pokrajine je tlo bilo bogato mineralima pa je bilo plodno i posebno pogodno za povrtlarstvo, voćarstvo i vinogradarstvo, čemu su pridonosili i pogodni klimatski uvjeti. Veliki dio produktivnog tla korišten je za pašnjake, zbog ekstenzivnog stočarenja pa su postojali znatni resursi za proširenje zirnatih zemlje.

U drugim županijama, pa i nizinskim predjelima, i na veleposjedima s preko 100 jutara bilo je dosta šumskih površina, svugdje najmanje 20 posto. Znatno je manje bilo livada i pašnjaka, jer ih je njih bilo lakše pretvarati u oraničku površinu, zbog kvalitetnijeg tla. Najviše oraničke zemlje imali su

⁴ Ergebnisse der landwirtschaftlicher Betriebszahlung vom 3 juni 1902..n.dj.

mali posjedi i ona je na njima zahvaćala od 35-60 posto obradive površine, odnosno gospodarstva, ali je ipak u cjelini veći dio oraničkog zemljišta pripadao veleposjedima. Cjelokupnu i detaljnu sliku tih odnosa pokazuje sljedeća tablica: ⁵

GOSPODARSTVA S PREKO 1000 JUTARA, NJIHOVA POVRŠINA I STOKA							PO POPISU G.1895 PO ŽUPANIJAMA		U JUTRIMA	
PO OPSEGU GOSPODARSTVA	BROJ	POVRŠINA	ORANICA	VRTOVA	LIVDA	VINOGRAD	PAŠNJAKA	ŠUMA	TRSTIKA RIBNJACI	NEPLODNO
1001-2.000-	100	145.052	50.948	755	12.023	1.059	9.769	63.417	435	6.646
2001-3.00	32	76.791	21.071	332	9.632	641	9.078	31.698	28	4.311
3001-5000	23	88.324	21.060	233	4.908	338	4.531	52.623	118	4.513
5000-7500	18	106.568	19.655	399	6.404	695	9.028	65.311	493	4.575
7500-10000	6	52.669	3.014	86	1.062	155	2.116	45.493	0	743
10001-15000	18	193.469	29.220	346	6.603	365	14.897	137.299	160	4.579
15001-20000	5	84.362	16.030	110	3.452	103	6.955	54.492	456	2.764
20000-30000	5	128.396	18.558	203	3.058	107	6.324	94.995	427	4.724
30001-50000	2	66.533	1.119	41	280	30	996	63.457	33	577
50001 I PREKO UKUPNO	2 209	105.384 1.047.540	11.872 192.547	249 2.754	2.925 50.347	114 3.607	3.957 67.651	84.510 693.295	195 2.345	1.562 34.994

Po opsegu	broj	SAMOV LASNIŠTVO	U ZAKUPU	UŽIVANJE	GOVEDA	KONJA	SVINJA	OVACA
1001-2.000	100	95,346	45,937	3,769	9,758	2,182	9,235	10.520
1001-3.000	32	58,619	15,921	2,251	4.098	1,147	4,152	3.041
3001-5.000	23	56,965	26,731	4,628	3,446	1.032	6.069	11,532
5.001-7.500	18	97,568	3,787	5.205	3,349	582	4,366	5,721
7.500-10.000	6	35,872	0	16,797	331	57	963	0
10.001-15.000	18	159,495	470	#NAZIV?	4.205	941	1,868	8,486
15.001-20.000	5	84,362	0	0	2,279	466	839	3.120
20.001-30.000	5	128290	106	0	1,645	573	1.720	4,797
30.001-50.000	2	66,518	15	0	2	39	1	0
50.001 I više	2	105.384	0	0	1,413	456	1.330	3.980
Ukupno	209	888,383	92,967	66.190	30.526	7,475	30.543	51.206

Najviše je bilo oranica u Virovitičkoj županiji-92 tisuće jutara i u toj je županiji bilo i najviše zemlje u veleposjedu -jedna četvrtina-425 tisuća jutara, zatim u županiji Srijem 42 tisuće od 141 tisuće. Te dvije županije imale su zemlje u veleposjedu 60 posto, a uživalo ih je 104 gospodarstva, što znači da je u prosjeku svaka imala posjed od približno 800 tisuća jutara. Od 10-230 tisuća jutara zemlje ukupno u svim županijama imalo je u svim županijama imalo je 31 gospodarstvo ili približno 560 tisuća jutara zemlje, a na njoj približno samo 80 tisuća oranica. Na tim oraničkim zemljama moglo se uzgajati monokulture-žitarice, ali ne svuda podjednako. I na veleposjedima bilo je dosta

⁵ Statistički godišnjak...n.dj. za 1905. str.346

livada i pašnjaka, u nekim županijama su na veleposjedima znatne površine bile pod vinogradima-u Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Srijemskoj županiji.

Znatan dio oraničke zemlje bio je u posjedu raznih javnih ustanova. U njihovim posjedima je bilo približno 60 posto sve zemlje, ali je od toga samo 3 posto oranica, a ostalo su bile približno 60 posto šume, 20 posto pašnjaci, 10 posto neproduktivnog zemljišta, vrtova i vinograda te trstenjaka. Dakle prosječnom seljačkom posjedu ostalo je malo obradive površine s obzirom na njihov veliki broj. Da bi se povećao opseg obradivih površina bilo je potrebno izvršiti proširenje oraničke zemlje na livade i pašnjake, a to je značilo i mijenjanje načina stočarenja, razriješiti imovinske odnose zajedničkih zemljišnih površina, što je sve bio dosta složen postupak, a prvenstveno je trebalo agrotehničko poboljšanje obradivih površina, pri čemu je u to vrijeme bio primarno širenje tropoljnog sistema obrade zemlje. Početkom 20-tih godina još je oko 20 posto obradive zemlje ležalo na ugaru, a 1907 na udaru je bilo samo 7 posto od čega samo 2,5 posto na crnom i ostalo na zelenom. U prosjeku je smanjenje zemlje na ugaru provođeno za oko 1 posto i tim je tempom i kasnije povećavano poljoprivredno zemljište dok nije sasvim napušten sistem ugara.

U međuratnom razdoblju je razdioba produktivnih površina ostala dakako dalje ovisna o geofizičkim uvjetima te ostalima uz njih kao i u predratno vrijeme. Razdioba produktivnih površina nije bitnije mijenjana kako s obzirom na vrste tako i njihovu veličinu. Oscilacije su uglavnom iznosile nekoliko postotaka. Prema Poljoprivrednoj statistici Države Srba, Hrvata i Slovenaca razvrstba proizvodnih površina 1922.godine bila je po županijama slijedeća u postotku i u apsolutnim brojevima- i u %

ŽUPANIJA LIK-KRBAVA- 37.42	HRVATSKA I SLAVONIJA								SVEUKUPNO-	ŠUME
	ORANICE	VRTOVI	LIVADE	PAŠNJACI	1922 VINOGRADI-VOĆNJACI-BARE			UKUPNO		
	28.06	0.27	17,59	53,86	0	0,6	0,2	306.941	621.088	
MODR-RIJEKA	37.42	0.58	26,57	34,52	0.32	0.59	0	255.004	487,976	
ZAGREB	51,55	2,12	21,85	20.66	2,83	1,37	0,07	434.105	722,569	
VARAŽDIN	61,35	2,49	19,33	11.09	4,47	1,26	0.01	160.873	250.844	
BJELOVAR	63,89	1,95	21,68	9,13	2,27	1.04	0.04	308.854	506.139	
POŽEGA	54.80	3,78	18.30	18,59	1.03	2,94	0.56	290.724	492,946	
VIROVITICA--	-71.19	2,31	10.58	13.50	1,23	0.93	0.26	314.038	486.580	
SRIJEM	71.07	3,27	7.10	14,67	2,18	1,14	0.57	510.653	687.073	
MEĐIMURJE-	-57.83	1,12	20.60	16,63	1,61	0.98	1,23	60.167	76.790	

KRK	18.70	0.61	1,15	74,75	4,51	?	0.28	25,419	42.605	
KASTAV	74,37	7,91	?	?	16,75	0,95		316	8.500	
UKUPNO	55,75	2,15	16,88	22.10	1.70	1,17	0.25	2,667.094	4.383,12	1,496--36.8
			DALMACIJA							
	16.04	0.75	1,12	72,98	3,92	3,74	1,45	786,928	1,272.900	378—36.5
			JUGOSLAVIJA			1922				
	56,35	1,56	13,82	23,31	1,48	2,21	1,47	11,315.902	24.884,83	

Prema popisu iz 1939. u Banovini Hrvatskoj je smanjen postotak oraničke zemlje, jer je prosjek obračunat zajedno za Savsku i Primorsku banovinu u kojoj su bili uključeni i hercegovački kotari u kojima je bilo malo obradive zemlje. Ipak je prosjek obradive površine u hrvatskim pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji pa i Dalmaciji u međuratnom razdoblju povećan u odnosu na ranije razdoblje. Gledano od prvog popisa iz 1895. do kraja 30-tih godina to je povećanje iznosilo godišnje prosječno 0,5 posto pa je povećano u tom razdoblju oko 30 posto. U 20-tim godinama, obradiva je površina nešto smanjena zbog promjena u imovinskim odnosima. Naime, agrarnom reformom je nastalo više manjih gospodarstava pa je bilo i više mješovitih, a to znači da su i neki dijelovi ranijih vrtova ili oranica korišteni kao pašnjaci. U 30-tim godinama opet je povećana oranička površina, zbog intenzivnijeg sistema stočarenja-odnosno stajskog, pa i smanjenje broja konja uslijed mehanizacije obrade zemljišta te primjene agrotehničkih sredstava u poljoprivredi. Najviše je povećano melioracijama i do 1938. na taj je način povećano oko 440.000 ha u Savskoj banovini i 409 ha u Primorskoj banovini, a djelomično je meliorirano oko 130.000 ha što je bilo oko 4 posto ukupne obradive površine. Melioracije u te dvije banovine izvedene su uglavnom sredstvima privatnika, odnosno posjednika zemljišta, ili zajedničkim sredstvima melioracionih zadruga, kojih je krajem 20-tih godina bilo 8 u Savskoj i 2 u Primorskoj banovini. Svi veći melioracioni pothvati izvedeni su u 30-tim godinama. To nije bilo u skladu s općim i preporučenim trendovima u tadanjoj svjetskoj politici, posebno ne u sjeverno američkoj, zbog velike hiperprodukcije žitarica i svjetske krize poljoprivrede, ali je u hrvatskim zemljama nedostajalo poljoprivrednog životnog prostora za prehranu stanovništva pa je povećanje obradivih površina bila nužnost svakog gospodarstva pa i državne politike. Izvršeni su i neki drugi radovi na poboljšanju

kvalitete tla, poput izgradnje nasipa, kanala i uređenja vododerina. U Savskoj banovini je do 1938. uređeno oko 500 km nasipa i 2.200km kanala. U Primorskoj banovini urađeno je znatno manje samo oko 50 km kanala. Melioracija je bilo mnogo u projektima ili započeto, ali je i te poslove prekinuo rat. Povećanje poljoprivrednih površina u hrvatskim zemljama u 30-tim godinama pokazuje slijedeća tablica:⁶

oranice

	VRTOVI	LIVADE	PAŠNJACI	VINOGRADI	VOĆNJACI	BARE I SL.	UKUPNO	
							2,352.359--58.0-U ODNOSU NA JUGSLAVENSKI PROSJEK	
52,9	1,1	18,1	24,4	2,2	1,2	0,1		
							1,203.031--61.2 OD SVEUKUPNE POVRŠINE	612 od sveukupne površine
2,08	0,7	9,7	62,4	3,0	2,1	1,3		
51,1	1,1	13,2	30,3	1,4	1,8	1,1	13.792,96	Od sveukupne površine
54,6	1,3	18,3	22,8	1,8	1,0	0,2	2,345.427-57.9	9 od sveukupne površine
20,3	0,8	9,3	63,8	3,2	2,2	1,2	1,219.267-	620 od sveukupne površine
52,1	1,0	12,8	30,0	1,4	1,9	0,8	14,371.072	

SAVSKA BANOVIINA U 100 HA I U POSTOTCIMA

	ORANICE	VRTOVI	LIVADE	PAŠNJACI	VINOGRADI	VOĆNJACI	BARE I SL UKUPNO SVEUKUPNO	UKUPNO	SVEUKUPNO
1929	1.126(51.9)	18(0.8)	420(19.4)	535 (42.7)	36(1.7)	25(1.1)	2(0.2)	2,166	
1938	1295(54.0)	30(1.2)	431(18.2)	532(24.7)	43(1.8)	22(0.9)	4(0.1)	2,359	3,689
PRIMORSKA BANOVIINA									
1929	262(21.4)	8(0.6)	133(10.8)	741(60.5)	31(2.5)	23(1.9)	24(1.9)	1,224	1,965
1938	246(20.3)	9(0.7)	110(9.1)	766(63.0)	40(3.3)	26(2.1)	15(1.2)	1,216	
JUGOSLAVIJA									
1929	7,017(53.2)	132(1.0)	1,822(13.8)	3,574	181(1.3)	252(1.9)	197(1.5)	13,178	24,754
1938	7,551(51.9)	150(1.0)	1,841(12.6)	4,377(30.0)	218(1.5)	297(2.0)	116(08)	14,553	

BANOVIINA HRVATSKA I JUGOSLAVIJA 1939

	ORANICE	VRTOVI	LIVADE	PAŠNJACI	VINOGRADI	VOĆNJACI	BARE I SL UKUPNO SVEUKUPNO	UKUPNO	SVEUKUPNO
Hrvatska	1,815(45.5)	51(1.2)	570(14.3)	1,364(34.2)	92(2.3)	69(1.7)	21(0.5)	3,985	
Jugoslavija	7,614(52.2)	151(1.0)	1,868(12.8)	4,292(29.4)	222(1.5)	303(1.0)	120(08)	14,574	

Tablice pokazuju da je u hrvatskim zemljama bilo relativno malo, ali i relativno dosta obradive površine. Naime, pola obradive površine činile su oranice koje su u ravničarskim područjima omogućavale uzgoj monokultura-žitarica, pojedine vrste žitarice uzgojene su i u brdovitim područjima. Relativno dosta vrtova omogućavalo je uzgoj drugih biljnih kultura, a veliki broj pašnjaka i livada proširenje

⁶ Poljoprivredna statistika Ministarstva poljoprivrede, n. dj. Za navedene godine

obradivo tlo bilo pogodno za sve vrste poljoprivrednih djelatnosti i da je bila potrebna suvremena i racionalna proizvodnja kako bi proizvodnja zadovoljila potrebe stanovništva za prehranom, pa i izvoz, što je značilo intenzivniju poljoprivredu i stočarstvo. Druga velika prednost geofizičke raznovrsnosti tla su bile velike šumske površine koje su omogućavale i razvoj drvne industrije i trgovinu šumom, ali i za jedno i drugo bila je također potrebna organizirana proizvodnja. Prema tome geofizičko područje na kojem su stanovnici hrvatskih pokrajina pružalo je velike privredne resurse i osnovni problem koji se nametao bila je organizacije proizvodnje.

Do sredine XX stoljeća odnosno do 1950 .bilo je prema prvom poslijeratnom popisu pregleda stanja u poljoprivredi na području republike Hrvatske približno isti odnosi po kategorijama korištenja, odnosno geofizičkoj podjeli poljoprivrednog zemljišta, kako pokazuje

tablica: (u postotku⁷)

VRSTE TLA	1938	19446,7	1950
Ukupna površina	5,620.824	5,620.571	5,622.528
Neproductivno	4.5	9.5	6.0
Productivno	95.5	94.1	94.0
Šumsko	33.1	33.2	32.4
Oranice	28.2	27.1	26.8
Vrtovi	0.7	0.7	0.7
Voćnjaci	0.9	0.1	0.9
Vinogradi	1.0	1.7	1.6
Livade	8.5	8.5	8.3
Obradiva površina	40.2	38.4	37.6
Pašnjaci	21.8	22.1	20.2
Ribnjaci	0.4	0.4	0.2
Bare i trstenjaci	4.	0.5	0.5

Rezimirajući pregled geofizičkog razmještaja po kategorijama razvrste tla mogu se ustanoviti u međuratnom razdoblju izvjesni pomaci u korištenju poljoprivrednih površina. Međutim ti su pomaci bili relativno skromni, zbog niza činioca koji su otežavali kako povećavanje poljoprivrednih površina tako i njihovu svrsishodnost u korištenju .Dva glavna otežavajuća činioca bili su imovinsko pravni odnosi nad zemljišnih površinama te organizacija

⁷ Poljoprivredna statistika, br.8,Zagreb 1952,Poljoprivreda na području NR Hrvatske, Usporedni pregled stanja 1930-1939 i . Zavod za statistiku i evidenciju NR Hrvatske. 1945-1951

putem prodaje bilo prerade poljoprivrednih-proizvoda. Značajnu ulogu imali su socijalni odnosi u poljoprivredi pa i cijelom gospodarstvu, koji su također do izvjesnih granica određivali i razvoj poljoprivrede te na indirektan način i na razvrstu korištenja zemljišnih površina u cjelini i po vrstama proizvoda, što je posebno bilo izraženo u proizvodnji žitarica.

KORIŠTENJE OBRADIVE POVRŠINE PO VRSTAMA BILJNIH KULTURA I

EKONOMIČNOST ZEMLJORADNJE

Obrada poljoprivrednih površina i njihovo korištenje ovisilo je o nizu prirodnih i društvenih čimbenika. Prirodni uvjeti za zemljoradnju i uopće poljoprivredu bili su u hrvatskim zemljama pogodni za uzgoj raznovrsnim biljnih kultura. Najpovoljniji su bili, kako s obzirom na klimu tako i tlo u područjima sjeverno od rijeka Save i Kupe, zatim slijedi prema jugu planski lanac s mnogo oborina i niskim temperaturama, te kraško područje, što je nametalo uzgoj samo određenih poljoprivrednih proizvoda, i treći priobalni pojas sa svojim specifičnim prirodnim uvjetima i biljnim kulturama.

U sjevernoj Hrvatskoj nisu bili tlo i klimatski uvjeti podjednaki. Istočni dio Slavonije i Srijem pripadali su crnici Panonske nizije, koja se prostirala do rijeke Save i uskom pojasu preko nje. Klima u tom području bila je kontinentalna sa suhim i vrućim ljetima, ali je više većih i manjih rijeka davalo tlu dosta vlage. Dapače, to su bila područja isušenih velikih močvara, koje su postojale sve do XVIII stoljeća kada je pokrenuta sistematična melioracija i kolonizacija tih područja, ali je tlo ostalo ipak dovoljno vlažno za dobru obradu i pružalo obilne žetve. Zapadni dijelov Slavonije i tzv. Gornja Hrvatska bili su rubna područja Panonske nizije brežuljkastog tla s većim udolinama-kotlinama, vlažnim tlom mješovitog sastava od crnice izmiješane s laporom, pjeskuljom ili nepropusnom glinom. Na

tom je području bilo dosta oborina pa stoga dosta travnatih i šumovitih površina, ali nedovoljno za prirodnu proizvodnju dostatnog humusa pa je zemlju trebalo obilno gnojiti. I to je tlo pružalo mogućnosti dobre obrade, ali uz obilno gnojenje, pa su na njemu bila pogodna gospodarstva mješovitog tipu u kojima je zemljoradnja ovisila o stočarstvu, odnosno o stajskom gnoju. Stoga su ta područja bila podjednako ratarska kao i stočarska, pogodna za uzgoj svih biljnih kultura, od žitarica do povrća i voća, posebno vinograda. Područje južno od rijeke Kupe nije bilo podjednakog sastava, ali je prevladavalo vapnenačko tlo. Gorski pojas koji se protezao duž cijele južne Hrvatske bio je pretežno vapnenačkog sastava, ispresjecan manjim kraškim dolinama, pogodnim i za zemljoradnju, ali više za stočarstvo. U planskim predjelima Gorskog kotara i Like bilo je dosta vlage s obilnim kišama i jos obilnijim snijegnim oborinama, a je to područje bilo klimatski, ali i prostorno, prikladno jedino za određene tipove biljnih kultura. Priobalni pojas imao je relativno pogodnu klimu za zemljoradnju, ali premalo obradivog tla, a otoci i premalo tla i oborina u ljetnim mjesecima pa su bili podobni samo za određene biljne kulture mediteranskog područja. Ravničarska Istra bila je u svom centralnom dijelu samo djelimice pogodna za poljodjelstvo zbog dosta vlage u tlu, ali ipak znatno pogodnije od većeg dusjednog priobalja.

Uzevši u cjelini, u hrvatskim zemljama bili su prirodni uvjeti za zemljoradnju vrlo različiti, ali ipak na svoj način pogodni i za zemljoradnju i za uzgoj određenih biljnih prehrambenih kultura. Na većem djelu je za uspješnu zemljoradnju bilo potrebno uložiti puno rada i dodatne gnojidbe, što znači potrebu intenzivne proizvodnje i racionalnog gospodarenja kako pri obradi tla tako i ravnotežu biljinske proizvodnje i stočarstva. Navedena raznovrsnost mogla je imati u jednom organiziranom ekonomskom sistemu i određene pogodnosti, jer je pružala mogućnosti međusobnog dopunjavanja proizvodima i bila prikladna za dobru cirkulaciju poljoprivrednih proizvoda, kako na unutarnjem domaćem tržištu tako i nekim vrstama za izvoz ili industrijsku preradu. Međutim organizacija ratarske proizvodni razvijala se sporo omeđena raznim poteškoćama, kao i posjedovnim odnosima.

Potrebe svakodnevnog života nametale su seljaku orijentaciju na

tržišno privređivanje. On je morao organizirati proizvodnju za svoje potrebe i za tržište, kojeg je također sam kreirao cijenama mada su one često bile podređene više nuždi seljaka da proda svoje proizvode nego potraživanjima tržišta. Njegovu su proizvodnju određivale i raznovrsne okolnosti na koje nije mogao sam utjecati, ali su one utjecale na njegovu proizvodnju: nabavka kredita za sjeme i poljoprivredne alatke, transport robe do tržišta i njene prodaje i konačno pritisak raznovrsnih državnih i komunalnih poreza, koji su ga i u novim uvjetima kapitalističke privrede opterećivali kao i feudalna podavanja ranije. Ipak imao je veću slobodu u izboru onoga što će proizvoditi i kako poboljšati proizvodnju, što je i omogućavalo razvoj poljoprivrede više nego u feudalnom sustavu, ali je pred seljaka postavljalo i potrebe veće snalažljivosti u vodenju posjeda.

Složeni okvirni uvjeti proizvodnje često su bili preteški seljaku s niskom razinom obrazovanja. U razmjeri potreba i mogućnosti seljak je često sijao i sadio kako je znao i kako se to pokoljenjima činilo, i ono što je mogao prodavati. Ti su uvjeti kao i posjedovni odnosi uvjetovali pretežno tip "mješovitog" gospodarstva na većini seljačkih posjeda. Veleposjed, već od kraja XIX stoljeća proizvodi uglavnom monokulture, pretežno žitarice, za inozemno tržište. Tradicijska linija proizvodnje na svim vrstama posjeda sporo je mijenjana novim vrstama proizvoda i njihovim usavršavanjem i taj je razvoj ovisio uglavnom od mogućnosti proširivanja obradivog tla i prikupljanja financijskih sredstava, u čemu je veleposjed bio u prednosti, jer nije ovisio od kredita toliko kao seljak sitnopolosjednik. To se osjećalo u proizvodnji tako da je veleposjed proizvodio uglavnom monokulture, a sitni i srednji je bio polikulturan.

Monokulturnost i polikulturnost ratarske proizvodnje znatno je uvjetovalo i samo tlo, odnosno njegova prikladnost za određene biljne kulture. Na područjima s pretežno oraničkim tлом, pogodnim za uzgoj žitarica, prevladavala je monokulturna proizvodnja. Bila su to područja zapadne Slavonije i središnje Hrvatske na kojem je bilo oko 70 posto oranica, ali su i na njemu bila tri tipa oraničkih površina i proizvodnih uslova. U najistočnijem dijelu Slavonije—u Srijemu—bilo je najviše oranica i najmanje pašnjaka pa su najviše uzgajane žitorice i od njih najviše pšenica. Zbog malo travnjaka

uzgajano je i krmno bilje, što je omogućavalo i intenziviranje stočarstva pa je na tom području prevladavala monokulturna poljoprivredna proizvodnja. U srednjem području, koje je obuhvaćalo Virovitičku županiju, tlo je bilo slično srijemskom, ali je bilo više pašnjaka, a uz pšenicu uzgajan je i kukuruz, koji zahtijeva mokrije tlo. Zapadni dio tog oraničkog područja ili zapadna Slavonija obuhvaćala je uglavnom Požešku kotlinu i okolno područje, bilo je do regulacije rijeke Lonje dosta vodoplavno, pa je bilo manje oranica i više travnjaka, a na oranicama je uzgajana podjednako pšenica i kukuruz, a na brežuljkastim obroncima povrće, voće i najviše vinogradi. Na cijelom ovom oraničkom području glavna su bile biljke pšenica i kukuruz, najviše pšenica kao krušna biljka, a kukuruz kao stočna hrana. Ukupno su na cijelom oraničkom području do 75 posto uzgajane žitarice, pri čemu je uzgoj pšenice na 30-50 posto oranica. Ono je davalo oko 20.000 vagona pšenice i oko 7 vagona brašna. Središnji dio Hrvatske, tj. sjeverno od Kupe, bilo je područje mješovitog tipa gospodarstva, ali su i tu na oranicama pretežno uzgajane žitarice sa 70 posto, s tim da je prevladavao uzgoj kukuruza sa 50 posto, a samo 20 posto druge žitarice. Ipak je i to područje proizvodilo oko 900 vagona pšenice i 100 vagona brašna. Uz žitarice na oranicama je sa 20 posto uzgajano i povrće, voće i naročito vinogradi, a od povrća krumpir. Na tom srednjem dijelu bilo je pšenično područje u Kordunu te u sjevernom dijelu Varaždinske županije i Međimurju, rubnim područjima Panonske nizije sa dosta oborina. Žitarice su uzgajane i u Posavini, ali je na cijelom tom području od žitarica najviše uzgajan kukuruz, koji je tu bio i krušna žitarica i uzgajan je na 50 posto oraničkih površina, a pšenica na 30 posto.⁸

Područje južno od rijeke Kupe, koje je obuhvaćalo Gorski kotar i Liku, bilo je područje mješovitog, odnosno travničarsko-krumpirskog poljoprivrednog tipa. U Lici su također uzgajane žitarice na oko 50 posto oranica svih vrsta, uglavnom kukuruz i ječam, a pšenica samo sa 9 posto, te nešto napolice i pira, jer je za njihov uzgoj posebno pogodovalo to područje. U Lici i Gorskom kotaru od povrća uzgajan pretežito krumpir. U Gorskom kotaru je na 35 posto oranica uzgajano sve vrste žitarica, ali najviše je bilo travnjaka. Proizvodnja krumpira je u ovim područjima

⁸ Hercigonja Marko, Područja biljne proizvodnje u Banovini Hrvatskoj, Struktura Banovine Hrvatske, biblioteka Gospodarske sluge, br.5

nadmašivala potrebe stanovništva za prehranom, mada je bio i glavna prehrambena biljka. Kukuruz je bio glavna krušna, ali često nedostatna biljka.

Ratarstvo u cijelom priobalju i njegovoj unutrašnjosti, kao i na otocima, bilo je pretežito povrtljarsko-voćarskog tipa, mada su u malim količinama uzgajane i žitarice za prehranu domaćinstava, uglavnom u Dalmatinskoj zagori. Na tom su području najvažnije biljne kulture bili vinogradi i maslinici, koji su bili i tržni proizvodi za to područje onako kako su bile žitarice u sjevernim hrvatskim pokrajinama. Na otocima su uz vinograde i maslinike uzgajane i neke vrste industrijskih biljaka - duhan buhač, konopija, te ljekovite bilje, posebno ružmarin i kadulja, lavenda, koje su izvožene. Uzgoj povrća za tržište bio je ograničen na gradske okolice.

Uzevši u cjelini u hrvatskim zemljama je bilo 35 posto oranica zasijano kukuruzom i 47 posto pšenicom, što je odgovaralo i jugoslavenskom prosjeku. Uz žitarice uzgajane su i druge biljne kulture, na nekim više na nekim manje, ali s ograničenim količinama za podmirenje potreba domaćinstva ili bliže tržište oko gradova, jer nije bila razvijena ni agrarna prerađivačka industrija ni tržište. Također se može reći da je po biljnoj proizvodnji poljoprivreda na hrvatskim područjima bila i monokulturnog i polikulturnog tipa, ovisno o klimatskim i drugim uvjetima tla koje je obrađivano, ali i vlasničkim odnosima u kojima je prevladavo sitni i srednji posjed.

Poljoprivreda je početkom XX stoljeća bila još opterećena ranijim oblicima i uzgoja biljaka kao i načinom gospodranjenja djelomice kao ostatcima ranijih feudalnih odnosa - feudalnih podavanja feudalcima, a djelomice i geofizičkim osobinama pojedinih područja kao i veličinom svojih posjeda kojima su seljacima ostali na raspolaganju poslije raskidanja feudalnih obaveza prema feudalnim gospodarima, ali i specifičnih zemljišno privrednim zajednicama naslijeđenih iz ranijih razdoblja i zemljišno vlasničkim i proizvodnim odnosima. U vremenu od 1895-1905 porasla je proizvodnja žitarica i krmnog bila kao osnovnih poljoprivrednih kultura kako povećavanjem površina za njihov uzgoj tako i prinosa na njima u

KORIŠTENJE OBRADIVE POVRŠINE PO VRSTAMA BILJNIH KULTURA I EKONOMIČNOSTI
ZEMLJORADNJE

Županije	HRVATSKA I SLAVONIJA					1895		St.g0d. 1905, str.392		ukupno
	Ličko- krbavska	Modruš- rijeka	zagrebačka	varaždinska	Bjelovarsko- križevačka	požeška	virovitička	srijemska		
SVE										
ŽITARICE	54,51	57,70	66,27	75,44	65,41	62,78	70,58	74,46	67,59	
PŠENICA	1,23	7,59	6,94	4,33	10,69	22,10	29,82	23,67	15,93	
KUKURUZ	10,15	1,09	34,66	50,43	24,53	21,21	15,36	26,59	25,44	
SOČIVICE	1,06	1,90	1,43	1,11	0,96	0,96	0,65	0,66	1,00	
OKOPAVINE		12,89	7,19	9,07	9,23	4,32	3,95	2,74	6,37	
TRG.BILJE	1,26	1,62	1,73	2,18	2,05	0,88	3,00	2,02	1,92	
KRMNO B.	1,56	5,98	4,02	6,45	5,35	4,76	7,87	6,98	5,68	
VRTOVI	0,37	0,84	1,97	2,05	1,58	1,96	1,71	1,53	1,59	
VOČNJACI	0,54	1,20	2,34	1,85	1,59	4,01	1,77	1,90	2,01	
UGAR	25,46	15,61	10,98	1,90	12,22	18,87	10,15	8,24	11,55	
NEOBRAĐ.	4,47	2,26	4,07	0,55	1,61	4,46	0,32	1,47	2,29	

ŽUPANIJE	1901-					1910		st.godišnjak, 1910, str.310		1931
Sve žitarice	60,14	57,21	65,83	72,91	69,24	67,84	71,98	77,38	69,79	
Pšenica	7,71	12,29	11,92	8,22	21,76	28,90	34,45	28,34	21,95	
Kukuruz	10,64	19,20	36,16	46,62	26,02	23,82	17,10	31,29	27,41	
Sočivice	1,25	1,12	1,40	0,89	0,77	0,74	0,88	1,34	1,06	
Okopavine	14,34	12,29	8,88	10,98	11,28	6,52	6,62	3,47	7,89	
Trgovačko.bilje	0,98	1,39	1,74	1,73	1,78	0,84	1,99	1,01	1,42	
Krmno bilje	3,34	7,81	6,77	7,28	8,06	7,09	11,11	9,15	8,16	
Vrtovi	0,49	0,68	2,00	1,18	1,83	1,53	1,97	1,72	1,65	
Voćnjaci	1,22	1,38	2,44	1,65	1,65	4,59	1,68	1,83	2,15	
Ugar	13,44	11,62	7,43	6,27	4,03	7,76	3,43	3,83	5,79	
Neobrađen	4,80	6,80	3,51	0,44	1,36	3,09	0,54	0,27	2,00	

Uzgoj žitarica ovisio je i stopi akumulacije kapitala u poljoprivredi, što je bilo važno i za razvoj industrije u hrvatskim zemljama, koja se temeljila uglavnom na drvnoj i agrarnoj industriji. Oscilacije u žetvama imale su i političke šposljedice. Rezultate žetve u predratnim godinama pokazuju slijedeće tablice:¹⁰

ŽUPANIJE	1895								
	PRIHOD PO JUTRU U .					MC			
ŽITARICE	87,534	100,446	274,075	121,557	225,930	173,326	245,733	447,72	
KRMNO BILJE	2,510	10,405	16,611	10,388	18,539	13,131	27,382	41,957	
	1910								
ŽITARICE	98,095	101,248	272,666	115,451	244,715	195,086	260,146	490,036	
KRMNO BILJE	54,53	13,817	27,856	12,863	28,505	20,401	40,337	58,536	

ŽUPANIJE REZULTATI ŽETVE PO JUTRU U 1000 MC. U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji
KAO

⁹ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, Zagreb, za 1905 i 1910.godinu. i Statistički godišnjak Kraljevine jugoslavije, Beograd za 1929.g.

¹⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije, n.dj. isto

GORE

		1906							
PŠENICA	39	71	156	49	250	322	677	1.248	
Krmno b.	72	178	967	620	650	357	488	1.871	
		1910							
Žitarice	48	84	151	1.197	66	359	401	798	1,097
Krmno b.b.	112	151	49	66	543	851	463	637	2.586
		PROSJEK 1901-1906							
Žitarice	4	3	4,5	6,5	5,5	5,5	4,5	7,9	5,5
Krmno b.	4,4	4,4	6	7,5	7,5	6	7,5	8	3,8
		PROSJEK 1906 --1910							
Žitarice	7,1	3	4,5	5,3	5,2	7,6	6,4	6,6	5,3
Krmno bilje	5,1	5	6,1	7,3	7,5	5,7	7,8	7,8	6,2

U razdoblju od 1900-1910 varirao je prihod od žitarica s tim da je posebno porasla proizvodnja kukuruza za oko milijun metričkih centi. Također je porasla proizvodnja pšenice za oko 5 mc po

jutru. Proizvodnja žitarica bila je u usponu od 1900 -1905 a zatim je slijedilo znatno snižavanje. Oscilacije u proizvodnji pšenice pratio je i porast cijena pa je s izuzetkom 1902 i 1906 godine neprekidno rasla. Veliki skok cijena bio je 1907., a najviša cijena 1909, a zatim snižavanj 1910 da bi u predratnim godinama opet porasla. Vrijednost ratarske proizvodnje od 1895-1910u cjelini je utrostručena. Vrijednost ukupne ratarske proizvodnje porasla je od 1906-1910 za oko 25 posto, a najviša je bila u srijemskoj županiji, zatim zagrebačkoj i slavonskim županijama. Ukupna vrijednost ratarske proizvodnje u tom razdoblju bila je tri puta veća od ukupne imovine novčanih zavoda u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji i dva više od sveukupne vrijednosti proizvodnje većih tvornica 1912. godine. U cijelom tom razdoblju je povećavana proizvodnja dakako s inklinacijama pojedinih godina, ali je povećan višak vrijednosti još više porastom cijena. Prinos žitarica je utrostručen, proizvodnja krumpira povećana za oko 60 posto, a povećana je vrijednost proizvodnje ostalih biljaka, posebno krmnog bilja.

Porast vrijednosti proizvodnje pšenice, kukuruza i krumpira utjecali su na porast vrijednosti cjelokupne poljoprivredne proizvodnje. Dok su pšenica i kukuruz povećali tržišnu vrijednost putem cijena, krumpir je imao više socijalno-ekonomski značaj. Kako su navedene biljne kulture imale najviše tržišnu vrijednost, povećanje njihove proizvodnje pokazuje i orijentaciju poljoprivrede na tržišnu

privređivanja i posjedovnih odnosa. Ako se usporedi broj i veličina zemljišnih posjeda s tendencijom tržišne privrede tada je očit sukob posjedovnih odnosa i potreba tržišne privrede, već u predratno vrijeme. Javio se sukob veleposjeda i sitnog seljačkog posjeda, odnosno potreba okupljanja i okrupljivanja barem u zemljišni srednji posjed, zbog potreba i same organizacije poljoprivredne proizvodnje i njezine namjene.

Organizacija poljoprivredne proizvodnje pokazuje šarolikost uzgojabiljnih kultura, što je odgovaralo raznovrsnosti poljoprivrednog tla i tipovima posjeda. Kao tržišno-ekonomski najisplativije su uzgajane žitarice i nešto industrijskog bilja, te u XX stoljeću krumpir, koji je u međuratnom razdoblju dobio i socijalno značenje kao

jeftini prehrambeni proizvod. Žitarice su uzgajane na 70 posto oraničkog zla, i bile su tržišno najkurentnije za proizvodnju i trgovinu na veliko kako na domaćem tržištu tako i za izvoz. Najviše je od žitarica u hrvatskim zemljama uzgajan kukuruz (27.4%), zatim pšenica (20%), manje ostale žitarice: zob (6%), raž (5%), i ječam (1%). Pšenica je uglavnom izvožena ili u zrnju ili brašnu, a na domaćem je tržištu više korišten kukuruz kao krušna preradovina ili za ishranu-tov stoke. Proizvodnja povrća iznosila je oko 14 posto, a toliko i krmnog bilja, prvo je bio važno za ishranu stanovništva, posebno krumpira, a drugo za intenziviranje uzgoja u stočarstvu. Dakako da ta proizvodnja nije bila svugdje podjednaka i ovisila je o navedenim činiocima.

Korišćenje poljoprivrednih površina pokazuje promjene ovisne o povećanju obradive zemlje, ali i konjunktornost određenih vrsta usjeva. Najveće promjene u korištenju oranica u vremenu od 1895-1910 bile su pri uporabi tla za uzgoj žitarica i iznosile su u prosjeku za sve 3 posto povećanja, a 5 posto za ozimu pšenicu. Povećano je korišćenje oranica i za druge vrste žitarica za: ozimu pšenicu 15-20 %, za kukuruz 25-27 %, za ozimu raž 5-6 i zob 6 posto. Sve ostale sorte i vrste žitarica sijane su na razmjerno malo oraničkog

okopavine na oko 7 posto, a sve ostale biljne kulture na preostalim 20 posto, što pokazuje orijentaciju ratarske proizvodnje, ali i njezinu relativnu jednostranost. S obzirom na pretežno sitan i mješovit seljački posjed, takva jednostranost pokazuje i veliku autarhičnost seljačkog posjeda i proizvodnju pretežno namijenjenu prehrani seljačkog domaćinstva. Povećana je i uporaba tla za krmno bilje - za oko 2 posto, posebno za uzgoj djeteline. Za vrtove i voćnjake bilo je samo 2 posto oraničke površine, što pokazuje nerazvijenost te vrste proizvoda, uvjetovanu nerazvijenom prerađivačkom agrarnom industrijom. Ni u međuratnom razdoblju nije bitnije izmijenjen odnos uporabe oranica, odnosno podjela poljodjelskih kultura na njima. Žitarice ostaju i tada glavna oranička poljoprivredna biljna kultura čak i u Primorskoj banovini, mada tamo zbog kraške konfiguracije tla nije bilo pogodnih uslova za njihov uzgoj.

U međuratno vrijeme proizvodnja žitarica u 20 tim godinama bila je kako pokazuje tablica:¹¹

OBLAST	PŠENICA	PROSJEK	1921- 1928	PO HA		
	1921- 1926	1923- 1928		1928 ZASIJANA POVRŠINA	PRIHOD U MC	NA 1HA
ZAGREBAČKA	9,19	10,66	9,92	37.904	526.066	13,88
PRIMORSKO-KRAJIŠKA	7,84	8,79	8,27	41.057	457.450	11,14
OSJEČKA	11,10	11,59	11,61	125.078	2,380.057	19,0
SRIJEMSKA	12,36	13,14	12,76	200.507	4,160.554	20,75
JUGOSLAVIJA	10,22	11,17	10,60	1.839,57	27,634.106	15,02

OBLASTI	KUKURUZ		
Zagrebačka	9,74	8,06	8,99
Primorsko Krajiška	14,58	15,30	14,13
Osječka	20,55	21,29	18,64
Jugoslavija	14,76	14,30	13,46
1928 ZASIJAN A POVRŠINA NA HA I U MC			
Zagrebačka	122	1,600	13,12
Primorsko-krajiška	62	321	5,12
Osječka	150	1.773	11,80
Srijemska	151	1.738	11,50
Jugoslavija	2,030	18,190	8,96

Žetve u Jugoslaviji u mil. Mc.

¹¹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1929

GODINE	PŠENICA		KUKURUZ	
1920	11,7	8,13	25,6	14,5
1921	14,1	9,42	18,7	9,97
1922	12,1	8,14	22,8	11,94
1923	16,6	10,69	21,5	11,95
1924	15,7	9,16	37,9	19,31
1926	19,4	11,50	34,1	17,10
1927	15,3	8,41	21,0	10,20
1928	28,1	14,83	18,9	8,96
1929	25,8	12,26	41,4	17,89

U 30-tim godinama uzgoj žitarica je stagnirao, zbog svjetske krize u njihovoj trgovini, ali one ipak ostaju glavna oranička biljna kultura,

s time da kukuruz postepeno preuzima površine na kojima je smanjena proizvodnja pšenice. Kukuruz je imao i tržišnu i prehrambenu važnost, jedino je u tome imao u Albaniji veću važnost nego u Jugoslaviji od svih evropskih zemalja. Pod kraj 30-tih godina pod kukuruzom je bilo u Jugoslaviji prosječno 37 posto oraničkih površina, a u Banovini Hrvatsko 35 posto, dok je pod žitaricama bilo u Jugoslaviji 45,2 posto oranica, a u Banovini Hrvatskoj 46,9 posto i jedino je u Vojvodini bio veći postotak uzgoja žitarica nego u Banovini Hrvatskoj. U svojoj studiji «Područje biljne proizvodnje» Marko Hercigonja ističe slijedećim riječima važnost žitarica «za hrvatsku poljoprivredu:» žitarice predstavljaju najvažniju našu kulturu za prehranu stanovništva, te se kod nas proizvode svugdje gdje za to uslovi klime i tla dozvoljavaju. Pored toga, neki od njih (pšenica i kukuruz) predstavljaju važan izvozni artikl i ako u tome smislu nemamo ono značenje koje imaju na pr. u Vojvodini»¹²

U međuratnom razdoblju je intenzivirana proizvodnja, uprkos stagnantnoj uporabnoj strukturi obradive površine, posebno u proizvodnji žitarica, koje su i dalje bile glavna proizvodna poljoprivredna kultura. Proizvodnja žitarica ovisila je dakako i o

¹² Hercigonja Marko, Područje biljne proizvodnje u Banovini Hrvatskoj, struktura Banovine Hrvatske Izdanja gospodarske sloge, br 5

klimatskim i nekim drugim uvjetima pa nije bila ujednačena, već su postojale ponekad i velike deklinacije, što je i u međuratnom razdoblju znatno utjecalo i na politički život i društvena zbivanja, čak više nego u predratno vrijeme. Posebno krizne godine za proizvodnju pa i plasman žitarica bile su kako u cijeloj Evropi tako i u Jugoslaviji na prijelazu 20-tih u 30-te godine, zbog velike hiperprodukcije američkog žita na evropskom tržištu kao i povratka ruskog žita na to tržište nakon godina kriza u njegovoj proizvodnji. Tih su godina u Jugoslaviji pa i hrvatskim zemljama prinosi varirali i nije bilo hiperprodukcije, već dapače manjka za prehranu stanovništva, posebno u pasivnim krajevima, a proizvodnja je bila slijedeća:¹³

Banovina	1929. po ha	1930 po ha	1931. po ha	1932 po ha
Savska	13.2	10.2	12.0	8.3
Primorska	10.7	10.2	9.3	9.4

Veći prinos po ha na zasijanoj površini i po ukupnom prinosu u mc bio je jedino u Dunavskoj banovini. Jugoslavija je bila među posljednjim zemljama u Evropi po uzgoju pšenice i drugih žitnih kultura na ha pa i hrvatske zemlje u tim relacijama. Ipak je ta proizvodnja napredovala u odnosu na predratno vrijeme u nekim godinama čak za 100 posto, što je bilo posljedica intenzivnog uzgoja žitarica, kako to pokazuje slijedeća tablica za Jugoslaviju, te za Savsku i Primorsku banovinu 1929. godinu. Tada je urod bio dobar mada nešto niži nego 1923. koja je bila u Jugoslaviji najbolja žetva u u tom desetljeću I u kojem je prihod po ha porasao za 50 posto¹⁴

Obrađene površine po vrstama biljnih kultura 1920-1929 i 1.000 u% 1938

¹³ Lakatoš Joso, Privredni almanah, n.dj. gl.II

¹⁴ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, n.dj.za navedene godine.

BILJKE	SAVSKA BANOVIN A PRIMORSKA BANOVIN A		INA--DRŽAVA SHS			
	OBRADENA POVRŠINA	U% A	OBRADENA POVRŠINA	U %	OBRADENA POVRŠINA u 1938	U%
ZRNAS TO	840.0	74,68	179,7	75.40	5.727	81,61
MAHUNAS TO	23.0	2.04	5.0	1,91	78,4	1,12
KORENAS TO	94,3	8,38	13,8	5,96	266,8	3.80
POVRĆE	17,3	1,54	5,5	2,11	88,1	1,26
INDUSTRIJSKO	18.8	1.67	6,4	2,44	153,4	2,19
KRMNO	77,7	6,91	3,2	1,23	208.6	2,97
UGARI	53,8	4,7	30.5	11,65	494,6	7.05
UKUPNO	1,263.170	100	262,332	100	7,017.725	100

1938-9						
SAVSKA BANOVIN A – PRIMORSKA_		BANOV:		DRŽAVA	SHS	
OBRADENA POVRŠINA	U %	OBRADENA POVRŠINA	U %	OBRADENA POVRŠINA	U %	
980.7	75,72	186,9	75.70	6.183,20	81,88	
129,1	9,97	27,8	11,22	428,2	5,67	
S GORNJIM UKUPNO						
28,2	2,18	6,9	2.80	186,7	2,47	
127,9	9,88	6,7	2,74	335,8	4,71	
29.0	2,25	18,4	7,47	397,8	5,27	
1.295,32	100	246,983	100	7.551,98	100	

Prinosi pšenice su varirali, ali je ipak proizvodnja bila udvostručena u odnosu na predratno vrijeme i bila je odabranih upotrebnih kvaliteta. Bila je to domaća vrsta pšenice s visokim postotkom proteina i poznata u svijetu po svojoj kvaliteti, ali je imala nedostatak slabe trajnosti i nije bila prikladna za dulje uskladištenje i dalje plasiranje na tržište. Ona je morala biti brzo korištena te je bila prikladnija za prehranu stanovništva nego za izvoz. To je bila vrsta s osjetljivom stabljikom, sklonom poleknućima, osjetljivog klasa pa su ponekad nastajale velike štete već prije žetve u poleknućima i propadanju na polju. Dok je u prvim poratnim godinama rasla cijena pšenice, takva je vrsta pšenice bila kurentna i postizala visoke cijene, ali pod kraj 20-tih godina cijena pšenice i svih žitarica znatno je smanjena na evropskom pa i svjetskom tržištu, zbog konkurencije američkog žita, pa je uzgoj pšenice i ostalih žitarica u Jugoslaviji postao nerentabilan. Stoga se u poljoprivrednoj ekonomici počeo nametati kvantitet nad kvalitetom

veliku važnost za izvoz i državni budžet pa su prevlada te nove sorte i povećan je izvoz. Obično je izvoz pšenice iznosio oko 60 posto ukupne vrijednosti izvoza, i bio je podložan ne samo proizvodnji, već i prilikama na svjetskom tržištu, pa se javljaju u izvozu pšenice velike inklinacije, što je utjecalo i na formiranje cijena unutar države zbog državne porezne politike. Najviše je izvezeno 1937. dvostruko više od desetljetnog prosjeka.

Preporuke svjetskih privrednih organizacija i zaključke ekonomskih konferencija u 30-tim godinama, za smanjenje površina zasijanih žitaricama kako bi se manjom proizvodnjom smanjio pritisak na tržište i tako podigla cijena pšenice, Jugoslavija nije mogla prihvatiti, jer je nedostajalo žitarica za prehranu stanovnika, kako to pokazuje Krušna karta, a također je popunjavanje budžeta znatno ovisilo

o izvozu pšenice i brašna. Stoga je u Jugoslaviji bilo nužno povećavati

površine zasijane žitaricama kao i tražiti najpogodnija tržišta u Evropi. Konkurencija američkog, a zatim u 30-tim godinama i ruskog (ukrajinskog) žita, nakon njegova povratka na evropsko tržište, nije umanjila proizvodnju pšenice, već povećala. U cijeloj Jugoslaviji je 1920. bilo zasijano hljebnim žitaricama oko 1,360.000 ha i proizvedeno 1.360 tona odnosno 8,6 po ha, a 1930 bilo je zasijano 2,540.000 ha te proizvedeno 200 tona s prosječnim prinosom od 12,6 Q. po ha.¹⁵ Savska banovina imala je poslije Dunavske najveću proizvodnju žitarica i sudjelovala je s približno 20-30 posto u jugoslavenskoj proizvodnji. Dnavska banovina davala je 50 posto, pa je udio Savske banovine u onih preostalim 50 posto iznosio od 30-40 posto. Prosječni prihodi glavnih krušnih žitarica u Banovini Hrvatskoj pod kraj 30-tih godina bio je slijedeći prema procjenama M. Hercigonje u njegovoj navedenoj studiji: (u 1.000 Q

područje	kukuruz	pšenica	ječam	raž
Srijem	1,587	723	66	2.9

¹⁵ Joso Lakatoš, Privredni almanah, n.dj.II

Požeška ž.	948	688	35	32
Virovitička ž.	1,377	1,030	111	44
Bjelovarsko-križ.ž.	1,344	689	62	78
Varaždinska ž. s				
Međimurjem	1,072	174	37	111
Zagrebačka ž.	1,056	167	85	42
Kordun	760	263	33	33
Gorski kotar	19	12	3	1.4
Lika	102	56	120	41
Hrvatsko primorje	19	16	15	1.5
Primorska banovina	587	325	331	62
Bosanska posavina	789	266	10	1.9
Planinska Bosna	171	117	285	16
Banovina Hrvatska	9,846	4,533	1,200	472

Uzgoj pšenice kao i njezina prodaja bio je već pod kraj 20-tih, a pogotovo u 30-tim godinama znatno opterećen ne samo žetvenim oscilacijama, već i cijenama na tržištu. U Savskoj banovini su razlike iznosile od godine do godine ponekad i 100 posto pa su bile slijedeće:¹⁶

1927	1928	1929
2,772	5,446	3,791

Godine 1932. bio je veliki podbačaj uroda žitarica, posebno pšenice, što je imalo za posljedicu neke administrativne mjere, među njima i Zakon o zaštiti zemljoradnika, kojim je znatno utjecao svojim posljedicama i na druge privredne djelatnosti, posebno na novčarstvo i industriju. Budući da je uzgoj pšenice postao dosta riskantan, to su seljaci počeli u 30-tim godinama više uzgajati druge vrste žitarica, posebno kukuruz. Trgovina žitaricama bila je ograničena uglavnom na sirovinski proizvod, jer prerađevine nisu mogle konkurirati na evropskom ni svjetskom tržištu.

¹⁶ Značajno da su tih godina bile i velike političke promjene u Jugoslaviji., Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, n.dj. 1929.

Uz pšenicu uzgajane su i druge žitarice, najviše raž i kukuruz. Raž u znatno manjim količinama—oko 400 tisuća kvintala u prosjeku 1930-32, ali je kukuruza proizvedeno dvostruko više od žita. U vremenu krize trgovinom pšenicom na evropskom i svjetskom tržištu od 1927- 32 uzgoj kukuruza u Jugoslaviji je povećan za 50 posto od 6 na 9,5 railio: kvintala. Proivodnja kukuruza iznosila je Savskoj i primorskoj banovin: približno 25 posto jugoslavenske. Po količini proizvodnje i izvoza, kukuruz je bio i u 20-tim godinama bio najkurentnija izvozna žitarica, a u 30-tim još više. Jugoslavija je bila na trećem mjestu u Evropi po proizvodnji kukuruza i on je bio najvažniji poljoprivredni izvozni proizvod. Najviše ga je izvezeno 1925.—milion tona, izvoz kao i proizvodnja je varirao, ali je uvijek bio na vrhu izvozne liste roba. I prihod po ha je također varirao, ali je bio uvijek viši od ostalih žitarica. U hrvatskim zemljama je proizvađano 25-30 poato od ukupne proizvodnje kukuruza u Jugoslaviji. Vojvodina jo proizvodila 40 posto, a u preostalim 60 posto na hrvatsku proizvodnju je otpadalo oko 40 posto, što su bili približno slični omjeri kao za pšenicu. Kukuruz je najviše uzgajan u Slavoniji i dijelu Srijema, ali također i u centralnoj Hrvatskoj, gdje je korišten i za ljudsku prehranu. 1927. uzgojene su po regijama slijedeće količine po oblastima:¹⁷

osječka i dio srijemske, zagrebačka, splitska, dubrovačka

2,761.430 mc 1,529.644 94.500 13.144

Godine 1928. urod kukuruza je zbog suše podbacio, ali je ipak u hrvatskim zemljama proizvodnja povećana za 20 posto. Kukuruz kao i pšenica su znatni dijelom korišteni za prehranu stanovništva, kukuruz dijelom i kao stočna hrana pa je manje izvožen od pšenice. Prema istraživanjima Jozе Petričevića u njegovoj raspravi »Unutrašnji promet žitarica i mlinskih proizvoda Banovine Hrvatske«, izvoz žitarica u 30-tim godinama je bio slijedećiu 1000 tona i postotcima:¹⁸

1934, 1935, 1936 1937 1938

¹⁷ Joso Lakatoš, n.dj.

¹⁸ Petričević Joso, n.dj., Zagreb, Struktura Banovine Hrvatske, br 6

1.333	2.885	1.691	11.429	14.837
1.6%	7.3	4.2	11.3	25.6

Najveći je bio izvoz 1938. uglavnom kukuruza. Te godine je proizvodnja pšenice i kukuruza bila slijedeća u vagonima iz Banovine pšenice: 53.167 vagona, a iz Jugoslavije 302.993, kukuruza iz Banovine Hrvatske 115.390 dok je iz Jugoslavije izvezeno 475.587 vagona.

Osim izvoza i korištenja žitarica za prehranu stanovništva postepeno se razvijala i prerađivačka agrarna industrija, iako sporo, pa je bila i najvažnija izdustrijska grana. Započeto je s mlinarstvom, koje iz obrtničkog postepeno prerasta u industrijsko, a zatim i preradevina na toj osnovi. Tako je u predratnom razdoblju bilo i više obrtničkih pekara-683, ali samo jedna industrijskog tipa i zapošljavala je 21 radnika. Sve su pekare manje-više bile obrtničkog ili manufakturnog tipa s ručnim radom, a mlinovi na mehanički pogon pa i oni s više od 20 radnika. Također je već u predratnom vremenu bilo više manjih i većih pivovara i tvornica žeste, odnosno alkoholnih pića, ali su i one sve bile uglavnom manufakturnog tipa s nešto mehanizacije ili s nešto više od 20 radnika pa su nazivane tvornicama. Agrarna industrija u hrvatskim pokrajinama se u industrijska poduzeća razvijala uglavnom u međuratnom razdoblju pa je pod kraj 30-tih godina bilo više takvih industrijskih poduzeća kako to pokazuje tablica:¹⁹

Banovina

	mlinovi i ljuštione	tvornice riže	tvornice tjestenine	tvornice keksa	tvornice žeste	pivovare alkoholnih pića
Savska ban.	102	8	29	5	24	5
Pimorska	10	9	-	-	14	-
Banovina HRvatska						

¹⁹ Joso Petričević, Unutrašnji promet žitarica i mlinskih proizvoda, Struktura B.H, br.6

	112	17	29	5	38	5
Jugoslavija 522	27		46	34	45	34

Najviše agrarne industrije bilo je u Vojvodini, a u hrvatskim pokrajinama bilo je najviše tvornica keksi i slatkiša te tjestenine: u Zagrebu, Osijeku, Bjelovaru, Omišu, Splitu, Sušaku i Dubrovniku.

U Istri je u predratno vrijeme, prema popisu iz 1902. bilo 751 obrtnička radnja u prehrambenoj prerađivačkoj djelatnosti i zapošljavala 3.129 radnika, a u Dalmaciji čak 1.251 i zapošljavala 2.571 radnika. Bila su uglavnom obrtnički pothvati i neka su se se prehrambenom djelatnosti bavila kao sporednom djelatnosti. Među njima je bilo najviše mlinova za žitarice ili masline. U obje pokrajine bilo je više manjih radnji za izradu tjestenine i alkoholnih pića. Značajno je da su u većini tih poduzeća korišteni manji motori.²⁰

U predratnom kao i u međuratnom razdoblju dvije najvažnije prehrambene biljne kulture bile su žitarice i krumpir. Prema istraživanjima Jose Lakatoša objavljeni u njegovom Privrednom almanahu iz 1929. potrošnja žitarica i krumpira, kao dvije glavne životne namirnice, bila je pod kraj 20-tih u hrvatskim zemljama slijedeća:

oblast

dubrovačka, splitska, kraška, osječko, srijemsko, zagrebačko

Pšenica	180	156	161	158	153	162
Kukuruz	67	48	48	43	31	39

Oblast	dubrovačka	Splitska	kraška	Osječka	Srijemska	Zagrebačka
Pšenica	154	136	50	138	89	70
Kukuruza	89	117	140	106	49	166

²⁰ Oesterreichische Statistik, Ergebnisse der Landwirtscher Betriebszahlungen von 3. jul 1902 in den Reichrate vertretenen koeninreichen und Landeren.

Ječma	29	33	67	11	1	32
Raž	6	6	29	30	3	42
Ziob	-	-	30	-	-	-

	Od 100 kg	znaste	hrane i	krumpira	Upotrubljeno	za kruh
Pšenice	50.99	46.76	28.32	42.93	77.38	21.34
Kukuruz	29.47	39.93	43.97	33.02	15.72	50.62
Ječam	9.27	11.26	12.65	3.46	0.32	3.75
Raž	1.99	2.05	10.24	9.34	0.96	12.81
Zob	-	-	0.00	-	-	0.30
Krumpir	3.23	-	4.21	11.22	5.12	5.13

Budući da je postojao veliki nedostatak žitarica u južnoj Hrvatskoj, to je žetva često pokrivala samo potrebe domaćeg tržišta. Tada su se javljali raskoraci financijskih interesa državne administracije i potreba domaćeg tržišta žitaricama, popraćeni raznovrsnim manipulacijama s carinama, cijenama i slično, ne samo na domaćem tržištu, već i u izvozu na inozemna tržišta. Još veća šteta činjena je proizvodnji žitarica u njihovoj preradi uvozom brašna, jer su time bili oštećeni domaći mlinovi, koji nisu bili dovoljno korišteni zbog nedostatka sirovina.

Agrarna industrija na osnovi proizvodnje žitarica imala je u hrvatskim zemljama, posebno u Slavoniji, dugu tradiciju koja je sezala još u 60-te godine XIX st., i bila uz drvenu osnovna i temeljna u općem industrijskom razvoju. Pod kraj tog stoljeća i početkom XX povremeno je stagnirala, zbog velikog izvoza sirovina i konkurencije mlinova u Mađarskoj, ali ipak je zadržala svoju važnost i za razvoj industrije i proizvodnju brašna za domaće tržište. Godine 1900. u Banovini je bilo 2.732 mlina, ali uglavnom obrtničkog tipa, pa je čak 1.743 mlin radio bez pomoćnika, 562 s jednim, s dva moćnika je bilo 133 mlinova, s 3-5 pomoćnika 150 mlinova, 6-10 imalo ih je 26, od 11-15 pomoćnika 9 mlinova, 16-20 pomoćnika samo 2 mlina i preko 20 pomoćnika 3 mlina, koja se mogu ubrajati u industrijska i zapošljavala

su 736 radnika. Industrijskih pogona bilo je dakle samo 0.42, posto, ali je bio jak obrtnički dio mlinarstva kojim su bili pokriveni svi žitaricama rodni krajevi te podmirivali potrebe domaćeg tržišta. Uz te mlinove bilo je brojnih vodenica za sitne seoske potrebe. U međurathom razdoblju hrvatske su pokrajine po broju mlinova bile na drugom mjestu u Jugoslaviji, iza Vojvodine; imale su 235 mlina s kapacitetom 210 vagona dnevno, a u Jugoslaviji je ukupno bilo 725 mlinova s 743 vagona dnevne proizvodnje. Međutim, ti mlinovi ni u Vojvodini, koja je proizvodila 50 posto jugoslavenske proizvodnje žitarica, nisu bili potpuno iskorišteni kapaciteta. Još veće poteškoće imali su mlinovi u Slavoniji, usprkos velikih žetvenih prinosa. Ovdje su nabrojani samo obrtnički i industrijski mlinovi, a osim njih je bilo i tzv. "ušurnih" mlinova, koji su seljacima naplaćivali meljavu u naturi, pa je ukupni broj mlinova u hrvatskim pokrajinama iznosio 25 posto od jugoslavenskog. Osim žitarica uzgajane su i druge biljne vrste kako za prehranu stanovništva tako i za industrijsku proizvodnju. Ti su odnosi u 30-tim godinama bili slijedeći:²¹

OSNOVNA PODJELA POLJOPRIVREDNIH KULTURA NA ORANICAMA 1924-1933 PO BANOVINAMA							
BANOVINE	ŽITARICE	INDUSTRIJSKE BILJ.	POVRĆE I VOĆE	STOČNO BILJE	UGARI	UKUPNO	
SAVSKA	76,1	1,5	9,6	9,7	3,1	1.238,86	BANOVINA
PRIMORSKA	76,9	2,1	11,2	2,4	7,4	248,278	HRVATSKA
VARDARSKA	78,3	1,9	3,4	0,9	15,5	877,388	
VRBASKA	72,8	0,7	4,8	2,7	19,0	626.503	
DRAVSKA	62,0	0,9	20,9	15,5	0,7	310.189	
DRINSKA	82,2	0,7	4,9	1,6	10,6	780.957	
DUNAVSKA	90,4	2,0	3,1	4,1	0,4	2.118,84	
ZETSKA	83,6	0,8	6,3	0,8	8,5	299,471	
MORAVSKA	92,2	1,0	3,5	1,9	1,4	719.055	
UGB	76,1	0,4	7,2	7,2	9,1	11,535	
UKUP.1933 - 1929	82,3	1,4	5,8	4,4	6,1	7.231.078	UK.1939
PROSJEK 1929-33	81,6	2,2	5,3	3,9	7,0	7.017.724	UK.1934
UKUP.1924-28	82,6	1,9	5,7	4,1	5,7	7.093.936	PROSJEK
	81,9	2,3	6,1	4,5	5,2	5.916,98	1935-1939

PROSJEK	1933-1938	PO BANOVINAMA					UKUPNO
	ŽITARICE	INDUSTRIJSKE BILJE	POVRĆE I VOĆE	STOČNO BILJE	UGARI		
BANOVINA HRVATSKA	75,3	2,4	9,5	8,2	4,6	1.815,93	
1933	78,3	3,7	3,5	1,5	13,0	903.013	

²¹ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije..., za navedene godine

1934	72,1	0,8	4,9	2,9	19,3	640.334
1935	62,2	1,2	21,9	14,4	0,5	315,886
1936	90,8	1,2	4,3	2,4	1,3	704.580
1937	88,0	4,6	2,6	4,5	0,3	2,142.069
1938	83,5	0,9	5,9	0,9	8,8	320.551
UK1933	92,7	1,0	2,8	2,3	1,2	760.471
UK 1938	84,0	0,3	5,1	10,6	0	11,289
UK.1939	81,9	2,7	5,7	4,7	5,0	7,614.120
UK.1934	81,0	1,6	5,8	1,5	7,1	7.391,76
PROSJEK						
1935-1939	82,1	2,3	5,7	4,6	5,3	7.521,11

GODINA	ŽITARICE	U %	SAVSKA BANOVINI POVRŠINA ORANICA				STOČNO BILJE		UGARI	U %	UKUPNO	
			1938 I 1934-138	IND.BILJE U %	VOĆE I POV. U %	UGARI	U %					
1938	980.798	75,9	28,293	2,2	129,154	9,9	127,992	9,8	29.078	2,2	1.295,32	100
PROSJEK												
1934-1938	967,537	75,7	27,647	2,2	127.084	9,9	125,238	9,8	30.424	2,4	1,277.930	100
			PRIMORSKA BANOVINI- ISTO									
1938	186,956	75,7	6,915	2,8	27,894	11,3	6,769	2,7	18,449	7,5	246,983	100
PROSJEK												
1934-1938	188,674	76,3	6,429	2,6	27,731	11,2	6.690	2,7	17,677	7,2	247.201	100
			JUGOSLAVIJA-I ISTO									
1938	6,183.220	81,9	186,788	2,5	428,216	5,7	355,882	4,7	397,877	5,2	7.551,98	100
PROSJEK												
1934-1938	6,126.208	81,9	155,933	2,1	427,721	5,7	340.855	4,6	425,924	5,7	7.476,64	100

Povrće je uzgajano u svim krajevima, ali ne u jednakim količinama i vrstama, već prema uvjetima tla, potrebama i navikama stanovništva za korištenjem. Posebnu važnost među povrtlarskim kulturama imao je krumpir. Uzgoj krumpira i njegova cijena pokazuju ne samo njegovu važnost za prehranu stanovništva, već i socijalno-tržnu politiku društva. U predratnom razdoblju uzgoj krumpira bio je po količini i važnosti odmah poslije žitarica u iznosu od 5 posto oraničkih površina, dok su sva ostala povrća imala samo 3 posto. Najviše krumpira uzgajano je u Ličko-krbavskoj županiji (11 posto ukupne oraničke površine), zatim u Modruško-riječkoj i Varaždinskoj županiji (oko 8 posto oraničke površine), u Slavoniji oko 3 posto, a najmanje u Srijemskoj županiji. (1.6 posto) Uzgoj krumpira ovisio je o tlu i navikama stanovnika za njegovo korištenje, te su navike porasle posebno u međuratnom razdoblju, što pokazuje konstantni porast proizvodnje i potrošnje na somaćem tržištu već od 90-tih godina XIX stoljeća posebno u južnim hrvatskim pokrajinama, gdje je postao i glavna prehrambena životna namirnica

posebno u međuratnom vremenu.

Krumpir je bio druga po važnosti prehrambena kultura i uzgajan je tamo gdje nije bilo uvjeta za uzgoj žitarica. U Gorskom kotaru je čak 30 posto oranica korišteno za uzgoj krumpira, dok u Lici upola manje. Krumpir je posebno važan u krajevima gdje nije bilo žitarica i za siromašni dio gradskog i lješkog pučanstva. Važnost uzgoja krumpira pokazuje i njegov udio u povrtljarskom bilju krajem 30-tih godina u Banovini Hrvatskoj te je prema navedenoj studiji M.Hercigonje udio krumpira u povrtljarskom bilju bio u postotcima slijedeći:

područje	udio povrća u prekrani	od toga krumpira
Poseško	9.7	73.2
Rjelovarsko-Križevačko	9.9	82.6
Varaždinsko-Međimursko	11,7	82.2
Zagrebačko	13.2	" 74.0
Kordun	9.7	62.9
Gorski kotar	38.5	82.2
Lika	17.4	80.6
Hrvatsko primorje	33.2	71.7
Dalmacija	132	47.3

Prosječno je u Savskoj banovini bilo 75 posto učešće krumpira u povrtljarskom uzgoju biljnih prehrambenih vrsta. U međuratnom razdoblju povećane su površine zasađene krumpirom i zbog porasta broja gradskog, pretežito radničkog stanovništva.

Povrtlarstvo je također imalo prehrambenu važnost za stanovništvo pa su u međuratnom razdoblju povećane površine zemljišta zasađenog povrćem. Uz velike gradove javljaju se posebna povrtljarska zemljišta s nasadima povrća za gradske tržnice. Ipak je po površinama najviše bilo povrtljarskim biljem zasađeno u plodnim ravničarskim područjima Slavonije i Srijema, gdje je 2-3 posto oranica korišteno za povrtlarstvo. Povrće i voće korišteno je uglavnom za dnevnu prehranu stanovništva i vrlo malo prerađivano ili konzervirano. Od povrća je uzgajano najviše ono koje se moglo dulje održati uskladišteno, a to je

osim krumpira bilo zeljasto povrće te lepinjače: grah i bob, a od krtolastog luk. Pod kraj 30-tih godina javlja se nastojanje poljoprivrednih stručnjaka da se poveća uzgoj povrća, posebno krtolastog, naročito mrkve zbog njene vitaminske vrijednosti.

Voćarstvo je smatrano sporednom poljoprivrednom kulturom. Za vrtove je teško odrediti zasađanih površina i u njima broj voćaka, jer je osim 1.6 posto voćnjaka bilo voćaka i po vrtovima. Voće kao tržišni proizvod dobiva veću važnost istom s razvojem prerađivačke industrije, a na tržištima kao i povrće razvojem većih gradova, odnosno gradskih naselja namijenjenih samo stanovanju bez okolnog zemljišta.²²

VOĆKE		1921							
		HRVATSKA I Slavonija					U 1000		
		šljiva	jabuka	krušaka	oraha	keštena	Smokava	Maslina	drugo voće
broj posađenih drveta		8,607	1,471	789	491	334	85	167	1,583
ukupni prinos		1,450/	304	140	59	37	8	0.7	nije iskazano
Prinos s jednog drveta		16.8	20.1	18.9	12	nije iskazano		0.4	nije iskazano
		DALMACIJA							
Broj posađenih	Drveta	49	42	27	29	2	470	3,178	621
Ukupni	Prinos	3	2	1	2	0.8	51	4hl.	nije iskazano
Prinos s jednog	Drveta	6	6	6	9	0.8	10	0.11	isto
		JUGOSLAVIJA							
Broj posađenih	Drveta	59,133	6,809	3,884	1,541	462	679	3,418	5,185
Ukupni	Prinos	8,000/	1,525	952	236	69	71		nije iskazano
Prinos s jednog	Drveta	13.5	22.4	24.5	15.3	15	10	Isto	
		1938							
		HRVATSKA I SLAVONIJA							
Broj posađenih	Drveta	3,927	1,233	625	349	173	76	275	nije iskazano
ukupni	Prinos	81	172	60/	44	28	5	2	
Prinos s jednog	Drveta	2.06	13.9	9.74	12.76	10.72	6.83	0.92	
		DALMACIJA							
broj posađenih	Drveta	307	135	126	115	20	646	3,073	nije iskazano
Ukupni	Prinos	57	12	5	6	1	89	50	
Prinos s jednog	Drveta	18.76	8.97	4.29	5.99	8.23	13.80	1.65	
		JUGOSLAVIJA							
Broj posađenih	Drveta	42,701	8,507	4,572	2,685	998	922	4,741	nije iskazano
ukupni	Prinos	3,027	1,174	288	278	129	121	68	
Prinos s jednog	Drveta	7.09	13.81	6.35	10.37	12.92	13.17	1.44	

Uzgoj nekih voćnih kultura je u međuratnom razdoblju

²² Poljoprivredna statistika za naveden godine, Lakatoš n.dj II

nazadovao kao na primjer uzgoj šljiva kako u cijeloj Jugoslaviji tako i hrvatskim zemljama, posebno u 20-tim godinama. Razlozi su bili viševrsni, a svako je bio jedan i državni monopol u prodaji alkoholnih pića. Broj šljivovih drveća je drastično smanjen. Napredovalo je ostalo voćarstvo, a posebno vinogradarstvo, koje je imalo značajnu važnost u nekim hrvatskim pokrajinama.

Ako se promatra razvoj vinogradarstva u rasponu od 30 godina, ipak se može ustanoviti znatan napredak. U popisu poljodjelske kulture iz 1895. nisu posebno iskazani vinogradi, već zajedno s ostalim voćem, a voćnjaci su zapremali 2.16 posto obradive površine, što je bilo dvostruko više od površine vrtova, koja je do 1910. povećana na 3 posto, ali nije i voćnjak. Prema popisu iz 1922. za koji se može pretpostaviti da je približan stanju u predratnim godinama u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je zasađeno vinograda na američkoj podlozi oko 36.000 ha i, oko 9.000 domaćih sorti, dakle ukupno 45.000 ha s ukupnim prinosom od 1,394 tisuće hl. ili 17.4 hl po ha, a u Dalmaciji 21.000 ha, 9.700 na domaćoj podlozi što je bilo u ukupnom prinosu od 460.000 hl ili 12.8 po ha i što pokazuje da je u sjevernim hrvatskim područjima vinogradarstvo bilo bolje razvijeno nego u Dalmaciji. Berbe su dakako varirale u prinosu, pa je tako na pr. godinu ranije prinos bio za gotovo 40 posto slabiji. Prinos vina u hrvatskim pokrajinama iznosio je 50 posto od ukupnog jugoslavenskog. Već 1923. godine bilo je zasađeno u Savskoj banovini 41 tisuća pod američkom lozom, a slijedećih godina sve više. Vino je proizvedeno za prodaju i domaću upotrebu. Tako je na primjer 1925. najviše vina proizvedeno u zagrebačkoj oblasti-županiji-oko 7 litara po stanovniku, jedna je trećina konzumirana i ostao je tržišni višak od 340.000 litara. Slično je bilo i u splitskoj oblasti, gdje je bilo proizvedeno preko 40000 po ha

Produkcija vina 1926 i 1927. bila je slijedeća:

Oblast	1926		1927	
	zasađeno ha	berba po ha	zasađeno ha	berba po ha
Dubrovačka	7.668	130.243	7.759	91.087

Osječka	10.181	182.521	10.883	207.805 .
Primorsko- krajiška	1.526	30.651	1.839	33.367
splitska	29.145	431.820	30.069	423.799
srijemska	10.074	220.231	10.408	227.124
zagrebačka	17.164	281.130	18.748	287.099

Izvoz vina iz Jugoslavije od 1920 do 1930 je utrostručen te je u prosjeku od 1925 do 1929 znosio 23,2 miliona hektolitara u vrijednosti 47 miliona , a 1930 čak 48,3 miliona i u vrijednosti 124 miliona.²³

U 30-tim godinama vinogradarstvo je napredovalo u okviru nastojanja za boljom organizacijom poljoprivredne proizvodnje općenito. Posebna pažnja posvećena je unapređenju vinarstva, pogotovo u Dalmaciji gdje je vinarstvo, uz maslinarstvo, predstavljalo glavnu tržišnu privrednu poljoprivrednu proizvodnju. Vinogradarstvo je u većini hrvatakih pokrajina imalo znatnu privrednu

važnost-1938/9 pod vinogradima je bilo 120.000 jutara s godišnjom berbom od oko 2,5 miliona kila grožđa pa je te godine proizvedeno milion i 35 stotina tisuća hektolitara u Banovini i oko 800.000 hektolitara u Dalmaciji. Sortna vina su imala veću tržišnu vrijednost pa je posvećena veća pažnja oplemenjivanju vinograda i organiziranju službe zaštite vinograda od tuče i štetočina. Uvođene su nove sorte vinove loze na podlozi američkih sorti otpornih na nametnike i bolesti, što je dalo dobre rezultate. Vinogradarstvo je zahtijevalo stalni stručni nadzor i intervencije javnih vlasti u praćenju i njegovu financiranje. Tako je na mala vrata planirana poljoprivreda ulazila i u vinogradarstvo kao i u drugim proizvodima. U taj je nadzor bila uključena i prerada vina i njegov plasman, tim više što je prodaja alkoholnih pića bila pod nadzorom državnog monopola. Nadzor je vršen na osnovu posebnog zakona o vinu kako s obzirom

²³ Milošević V.Đ., Stanje našeg vinogradarstva u našoj kraljevini od 1921 1930

unapređenja vinogradarstva organizirani su za uzgajivače povremeno vinogradarski tečajevi za seljake vinogradare, najčešće putem seljačkih zadruga. Pod vinogradima su bile krajem 20-tih i 30-tih godina površine:²⁴ u 1000 ha

	podlozi	domaćoj	ukupno	na 1ha-hl.			
Savska	32	4	36	508	13.77		
Primorska	28	2	31	644	20.53		
Jugoslavija	145	36	181	2,909	16.05		
		1938					
Savska	31	Hibr.3+8	43	1,443-	942hl	33.20	21.67
Primorska	39	1+10	40	1,092	662	26.70	16.21
Jugoslavija	174	27+16	218	7,951	4,672	36.37	21.37

Najviše zasijanih površina vinovom lozom bilo je u Vojvodini-Dunavskoj banovini-jedna četvrtina svih vinogradskih površina, ali su Savska i Primorska banovine zajedno imale jednu trećinu kao i toliko prinosa. Dakako da berbe i kvalitete uroda nisu bile svake godine jednake pa su na primjer 1937. i 1938. bile upola manjeg prinosa nego prethodne. Za neka područja to je imalo velike gospodarske posljedice.

Sve do 30-tih godina voće je smatrano sporednom prehrambenom kulturom. Industrijska prerada voća bila je uglavnom u začetcima. Pod nasadom voća bilo je približno 123 tisuće jutara na području Banovine Hrvatske s ukupno oko 18 miliona voćaka, što je iznosilo u prosjeku 6 voćaka po stanovniku. Većina voćaka je korištena sirova u prehrani ili su prerađivane u kućnoj radinosti za vlastite potrebe. Za industrijsku preradu bile su prikladno samo šljiva, djelimice jabuka te mediteranske plodine-masline, trešnje i smokve. Šljiva je prerađivana u alkoholno piće ili sušena i tako u velikim količinama korištena i izvožena. Prerađivana je i u pekmez u glavnom također u kućnoj radinosti. Najviše je prerađivna u alkoholno piće i tvornica

²⁴ Statistički godišnjak za navedene godine

alkoholnih pića bilo je u Zagrebu, Sisku, Osijeku, a manjih manufaktura ili pecara u više mjesta. Jabuke su bile prikladne za skladištenje pa su imale prođu i po zimi te su bile prikladne i za trgovinu na veliko i izvoz. Uz njih i neke druge trajnije voćke i koštunjače, ali u ograničenim količinama i za domaće tržište.

U preradi voća na veliko više su korištene neke mediteranske voćke, posebno maslina, zbog njenog uljnog sastojka. Maslina je uzgajana u Dalmaciji oduvijek i korištena za dobivanje ulja, jer je u Dalmaciji i cijelom priobalju kao i otocima bila glavna masnoća za pripremu jela. Međutim, maslinarstvo je bilo onakvo kakvo jo trajalo vjekovima. Nisu oplemenjivane sorte sve do 30-tih godina XX st., a ulje je proizvedeno onako kako ja to rađeno vjekovima - u primitivnim uljarama s kamenim žrvnjevima i ručnom snagom. Tako je izrađivano uglavnom nerafinirano ulje, koje je zatim izvažano, a uvoženo rafinirano. Godišnje je proizvedeno približno 55.000 hl. U Dalmaciji je djelovala samo jedna manja rafinerija maslinovog ulja kod Dubrovnika i tvornica vegetabilnih i eteričnih ulja u Makarskoj. Uljari su se udruživali u zadruge već krajem XIX stoljeća, zbog lakše prerade maslina i poboljšanja kvalitete ulja, a zatim i za nabavku strojeva za rafiniranje, ali manje u ovom posljednjem nastojanju.

U Dalmaciji su uz masline tržišno rentabilne voćke bile još smokve i višnje-maraške. Smokava ja bilo po cijeloj Dalmaciji, najviše u splitskom dubrovačkom i primorsko-krajiškom području, gdje je 1925. bilo je oko 600 tisuća stabala. Smokve su korištene uglavnom sirove za jelo i u manjim količinama sušene, pa su suhe smokve za domaće tržište uvožene. Tržno rentabilna voćka u primorju bila je maraska. U Dalmaciji je u 20-tim godinama bilo zasađeno oko 100 tisuća stabala koja su davala godišnje oko 50 tisuća kvintala maraske. Ona je zbog svoje kvalitete uglavnom izvožena i bila jo vrlo cijenjena na svjetskom tržištu. Najviše nasada maraske bilo je u Poljicama i u Ravnim kotarima te u

šibenskom kraju. U kućnoj radinosti prerađivana je u pire, a zatim u alkoholno piće. U zadarskom području bilo je lo manufaktura za preradu maraska, a u međuratnom razdoblju je bilo i nekoliko tvornica, koje su proizvodilo pića od maraske: u Trogiru, Splitu, Biogradu, Šibeniku, ali je najveća bila u Zadru.

Iako postepeno i dosta polako, ipak je voćarstvo pokretano sistematski u pravcu organizirane proizvodnje na veliko, posebno u 30-tim godinama. Vršen je izbor sadnica i obrada drveta kako bi se dobio što rentabilniji urod, povećana je je briga o zdravlju voćaka i njihovoj zaštiti. U tu svrhu su osnivane pri veterinarskim stanicama fitopatološke službe pod nadzorom Higijenskog zavoda u Zagrebu, a po Damaciji ambulante stanice u Dubrovniku i Krku za obradu o maslinama-njihovu uzgoju i zaštiti. Do 1939. u Banovini Hrvatskoj bilo je 287 sortimentiranih voćnjaka s oko 27 tisuća voćaka. U svom programu planskog podizanja poljoprivredne proizvodnje, Banska vlada je voćarima i vinogradarima dodjeljivala besplatno veće količine sortnih sadnica, besplatno je organizirano dijeljenje kalemljenih grančica, te organizirani tečajevi za seljake pod stručnim vodstvom agronoma u cilju širenja uzgoja plemenitih sorti voćaka. Nastojalo se odgojno djelovati i u seoskim školama među djecom i privikavati ih na odabir plentih sorti voća i drugih usjeva pa su uz škole organizirani školski voćnjaci i povrtnjaci i dijeljene su besplatno sadnice. Također sa osnivani rasadnici u kojima je proizvedeno oko 100.000 voćnih sadnica i veći dio podijeljen seljacima po niskim cijenama. Razrađen je i poseban plan za sistematsko i kvalitetno unapređenje vrtljarstva i voćarstva. U okviru tih nastojanja bilo je predviđen razvoj industrijske prerade voća i povrća pa su osnivane i podizane brojne sušionice za voće i povrće te je nabavljeno i dosta strojeva za preradu voća. Taj je proces proveden uglavnom putem seljačkih zadruga, ili pojedinačnom edukacijom seljaka od agronomskih stručnjaka.

Osim navedenih prehrambenih biljnih kultura u hrvatskim zemljama uzgajano je krmno i industrijsko bilje, posebno u međuratnom razdoblju. Uzgoj krmnog bilja bio je vezan uz napredovanje stajskog stočarenja. Do prvog svjetskog rata krmnim biljem bilo je pokriveno 3.7 posto obradivih površina, a sredinom 30-tih godina trostruko više-9 posto. Za povećanje korišteni su uglavnom pašnjaci i zemlja na ugaru, koja je također dvostruko smanjena -na samo 2 posto. Uzgoj krmnog bilja povećan je u svim područjima pa i u ravničarima, zbog prolaska na intenzivno stočarstvo. Tako je uzgoj lucerne zapremao 3 posto obradivih površina u Srijemu, djetelina je najviše uzgajana u Gorskom kotaru, gdje je zapremala 3,5 posto obradivih površina, te u području Pokuplja i zapadne Slavonije. Grahorica je najviše uzgajana u Srijemu i Podravini. Uzgajano je i nešto stočne repe. Ipak su i dalje travnjaci, odnosno sijeno, bili glavna stočna hrana i stoka izvođena na ispašu. Pašnjaka je bilo najviše u Gorskom kotaru (30 posto), zatim Posavini-sisačko područje, Jastrebarsko i Pizarovina. To su bili uglavnom pašnjaci za krupnu stoku, a ispaše za sitnu stoku, posebno ovce bilo je najviše u Dalmaciji, posebno na otcima.

Industrijsko bilje uzgajano je u hrvatskim pokrajinama relativno malo i to uglavnom u domaćoj radinosti za domaće potrebe. Do prvog svjetskog rata uzgajano je industrijsko bilje samo na 1.4 obradive površine: repica, lan, konoplja, duhan, hmelj, mak i cikorija-sve u neznatnim količinama od 0.2-0.9 oraničke površine. U Dalmaciji je uzgajana, još konoplja i buhač te ljekovito bilje. Konjukturan je bio uzgoj buhača, zbog raširenosti kućnih nametnika buha pa je i izvožen. Također je imao tržišnu vrijednost i uzgoj ljekovitog bilja, posebno ružmarina i levande, koje je također izvoženo na inozemna tržišta. Šećerna repa uzgajana je u Slavoniji i Srijemu, gdje je zapremala 2 posto oranica. Lana je bilo u Gorskom kotaru i Pokuplju.

U cilju unapređenja poljoprivrede u hrvatskim pokrajinama javljaju se vrlo rano i nastojnja za primjenom organiziranih znanstvenih metoda i

u tom cilju pa je već 1860 osnovana Poljoprivredna škola u Križevcima i 1887. reorganizirana da bi u međuratnom razdoblju osnovana Postaja za oplemenjivanje bilja u kojoj su vršeni odabir sjemenja, gnojenja i novih vrsta bilja. Vršeni su pokusi posebno s uzgojem žitarica i krumpira. 1924 osnovano je i Društvo za oplemenjivanje bilja Države SHS sa sjedištem u Osijeku, koje je od 1926. osnivalo ogledna poljoprivredna imanja.

U 30-tim godinama, posebno u Savskoj banovini, povećana su nastojanja poljoprivrednih stručnjaka za kvalitetnijom i bolje organiziranom poljoprivrednom proizvodnjom i unošenjem znanstvenih rezultata u nju. U tu je svrhu organizirano više ratarskih stanica - u Križevcima, Osijeku i Požegi, osnovana je i Viša ratarska škola, koja je kasnije prerasla u Poljoprivredni fakultet. Osnivana su i ogledna poljoprivredna dobra u Belju, vlastelinstvu u Vukovaru i Božjakovini. Djelovalo se putem seljačkih zadruga upućivanjem seljaka na odabir kvalitetnijih sorti i dobavu sjemena. Pod kraj 20 tih godina podsticani su seljaci na odabir krmnog bilja, a osnovan je i Savez naprednih livadara sa sjedištem u Đurđevcu, koji je okupljao 32 zadruge i vrlo intenzivno zastupao metode unpređivarga stočarstva i njegove intenzivne tržišne proizvodnje, posebno u 30-tim kad se pokazala trgovina žitaricama nesigurnom.

Značajan doprinos unapređenju poljoprivrede bilo je OSIGURAVANJE URODA od elementarnih nepogoda. Osiguravanje su vršila gospodarstva pojedinačno. Najčešći osiguravatelj je bilo osiguravajuće društvo Croatia, osnovano 1884 od Prve hrvatske štedionice još u predratno vrijeme i nastavilo djelovati i u međuratnom razdoblju kao najveće hrvatsko osiguravajuće društvo. Poteškoće u poljoprivredi, ali i nova nastojanja za njenom racionalizacijom, potaknula su u 30-tim godinama veliki broj poljoprivrednih domaćinstava da osiguraju svoje kuće i gospodarstva i svoj poljoprivredni urod od elementarnih nepogoda. Do kraja 30-tih godina bilo je provedeno osiguranje od

elementarnih nepogoda u 538 općina i obuhvatilo 2,200 tisuća jutara oranica i 55.000 jutara vinograda u vrijednosti oko 17 milijuna dinara.1928 snovana je Zaklada za zaštitu usjeva od elementarnih nepogoda Primorsko-Krajiške oblasti u Karlovcu, a zatim je preimenovana u Zavod za osiguranje usjeva i od 1934. djelovao na cijelom području najprije Savske, zatim i Primorske banovine.

Osiguravanje za neke vrste bilja bilo je obvezno, a najviše su osiguravani vinogradi, zatim industrijske biljke-lan, konoplja i uljarice, odnosno one biljne kulture o čijem je urodu ovisila i njihova industrijska prerada. Upravo je to upućivalo s jedne strane na potrebu osiguravanja uroda i koristi od povezivanja poljoprivredne proizvodnje i agrarne industrije, ali i rizika osiguravajućih društava u tom poslu. U razdoblju od 1933-1938. bilo je oštećeno tučom oko 50 posto osiguranih površina, a 1937. šteta je iznosila čak 27 miliona dinara, što je bilo više od cijele godišnje uplate za osiguranje. Zbog velikih isplata odšteta Zavod za osiguranje usjeva je u 6 godina djelovanja zapao u velike dugove, isplatio je 8,6 miliona dinara odštete, što je bilo više od ubranih osiguranina. Stoga je bila potrebna intervencija javnih vlasti i Zavod je 1940. dobio pomoć od vlade Banovine Hrvatske, koja je prihvatila kao svoju instituciju pa svojevrsno državno osiguravajuće društvo.²⁵

IMOVINSKO-PRAVNI ODNOSI U POLJOPRIVREDI

IMOVINSKO-PRAVNE KATEGORIJE POLJOPRIVREDNIH ODNOSA

²⁵ Godišnjak Banske vlasti, Zagreb, 1939 str 72

:individualnom posjedu seljaka koju je obrađivao, ili je bila u zakupu, ili zajedničkom posjedu porodica-kućnih zadruga, zajedničkom posjedu općina, (zemljišnih upravnih općina, urbarijalnih i drugih imovnih općina), gradskog zemljišta, erara-odnosno državne zemlje-zajedničke i autonomne, krajiške zaklade, crkvenih posjeda i drugih javno-pravnih institucija. Tako raznovrsni oblici vlasništva znatno su utjecali na organizaciju poljoprivredne proizvodnje na pojedinačnim posjedima, ali i na poljoprivredu u cjelini.

Individualni seljački posjed bio je različitih veličina, ali najbrojniji je bio mali seljački posjed do 5 ili 10 jutara zemlje i bio je uglavnom posjed mješovitog tipa proizvodnje. Posjed od 10-50 jutara, odnosno od 50-100 jutara mogao se ubrojiti u srednje, a bio je individualan ili zajednički te veleposjed od 100 jutara na više, koji je također mogao biti individualan ili zajedničkog, odnosno mješovitog vlasništva. Mali je posjed mogao biti također zajedničkog vlasništva, ako je bio u kućnoj zadrugi ili mješovitog tipa, ako je imao zemlje u zakupu. U hrvatskim pokrajinama bilo je najviše malih individualnih posjeda i takav je posjed bio više socijalnog nego ekonomskog značaja, jer je uglavnom služio za podmirenje prehrane domaćinstva i ograničenim tržišnim viškom. U 15 godina do prvog svjetskog rata, broj sitnih posjeda je smanjen, kao i broj gospodarstava, što znači da je unutar određenih kategorija došlo do povećanja posjeda. U međuratnom razdoblju javlja se inverzija tog procesa uslijed provođenja agrarne reforme pa je broj sitnih posjeda povećan za 10 posto. Broj gospodarstava do 10 jutara zemlje bio je egzistencijalni posjed i takvih je posjeda imalo približno 60 posto seljačkih domaćinstava 1895, a poslije 35 godina povećan na 70 posto. Povećanju broja sitnih individualnih posjeda pridonijela je i brža dioba kućnih zadruga u međuratnom razdoblju.

Srednji posjed bio je također pretežno u individualnom vlasništvu i povećavan je djelomično diobom kućnih zadruga, zemljišnih zajednica ili kupovinom, ali uglavnom nije bitnije povećavan i suprotan proces je bio izrazitiji i zbog povećanog broja stanovništva na selu prirodnim prirastom, ili diobom smanjivan tako da je u cjelini bio relativno stagnantan, a pojedinačno mijenjan radi raznih imovinsko-pravnih okolnosti. Taj posjed nije bio brojčan, iako je zauzimao znatnije zemljišne površine, ali je bio važan s ekonomskog stajališta, jer je bio naj optimalniji za proizvodnju. Ipak i u takvim je posjedima bilo

institucijama.

Veleposjed je također bio u vlasništvu pojedinaca kao privatno vlasništvo, ali i javnih institucija pa je već u predratno vrijeme, otpočela mjestimična dioba njegovih šumskih površina, a u međuratnom razdoblju izvršena je agrarna reforma i dio veleposjeda postao je privatno vlasništvo maloposjednika. Na veleposjedima su izvršene najveće imovinsko-pravne promjene, kako uslijed agrarne reforme tako i diobe posjeda nekih imovinsko-pravnih subjekata, uglavnom crkvenih i državnih posjeda.

Pravno-posjedovne odnose nad zemljom u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji u predratno vrijeme pokazuje slijedeća tablica za 1895²⁶ g. i 1905.

GOSPODARSTVA PO VRSTAMA	POVRŠINE U JUTRIMA											
	Do 1 jutrol Bez oranica I livada	S oranicom I liva	1-5 JUTARA	5-10	10-20	20-50	50- 100	100- 200	200- 500	500- 1.000	O- PREKO	BR.SVIH G.
BR.SVIH GOSPODAR.	23.715	30.171	126,289	110.999	81,657	30.603	2.830	550	263	117	209	407.403
PO OBLIKU GOSPODARENJA												
SAMO VLASTITA	20.077	27,367	116,989	103.556	74,981	26,445	2.045	354	172	61	142	372,189
SAMO UŽIVANA	1,379	925	1,868	818	480	238	83	26	7	3	10	5,837
SAMO ZAKUPLJENA	2.091	1,452	2.049	929	476	230	73	40	42	33	32	7,447
MJEŠOVITA	168	427	5,383	5,696	5.720	3.690	629	130	42	20	25	21.930
PO GOSPODARIMA												
PRAVNE OSOBE	261	152	468	138	90	79	35	16	21	11	23	1,294
NERAZD.NASLJEDNA		36	43	68	47	17	1	0	0	0	0	241
SELJAKE ZADRUGE			8,286	19.405	25.032	13,611	1.206	87	5	0	0	67,632
FIZIČKE OSOBE	23,425	29,983	117,492	91,388	56,488	16,896	1,588	447	237	106	186	338,236
BROJ GOSPODARA PO MATERINJEM JEZIKU	1-5 jutara											
HRVATSKI ILI SRBSKI	18.31	27.095	118.101	104.669	76.068	27,474	2.202	390	155	58	84	374,688
SLOVENSKI	130	221	234	79	45	21	1	1	5	1	1	739
ČEŠKI	154	267	1.019	1.022	938	310	17	4	7	2	0	3.740
SLOVAČKI	229	137	632	530	331	176	23	1	1	0	1	2.061
RUSINSKI	147	47	151	115	91	59	3	1	0	1	1	616
MAĐARSKI	1.005	798	2.055	1,769	1,641	568	58	22	23	12	46	7,993
NJEMAČKI	3,266	1,381	3,422	2,469	2,333	1,882	488	114	51	29	48	15,484
RUMUNJSKI	11	2	12	14	15	2	0	0	0	0	0	56
TALIJANSKI	20	24	88	109	21	5	2	0	0	1	1	271
OSTALI	71	11	64	17	37	14	0	1	0	2	3	220
BROJ GOSPODARSTAVA PO VJEROISPOVJESTI												
RIMO-KATOLIKA	16,928	23,878	97,566	77,689	53,778	18,722	1,851	367	153	76	127	291,135

²⁶ Statistički Godišnjaci Kraljevine Hrvatske i Slavonije ,Zagreb za 1905 i 1910.godinu. Isto i za slijedeće tablice

GRKO-KATOLIKA	206	99	997	775	327	128	7	3	0	1	0	2,543
GRČKO-ISTOČNIH	4,984	5,494	25,436	30.865	26,213	10.896	751	107	33	8	11	104.798
EVANGELIKA	727	343	1,364	1.280	7009	622	114	18	12	6	20	5,514
IZRAELIČANA	563	160	374	169	167	132	71	39	44	15	28	1,756
OSTALIH	17	10	41	15	32	7	0	0	0	0	0	122

		1900	1910
ukupno posjednika		4,662.905	
Jutara		4,662.905	
Broj veleposjednika više 100		318.106	350.773
Jutara		1,290.984	
Broj Zakupnika		474	540
Broj Jutara sitni posjed. Do 10 jut.		91	76
Broj Jutara srednji od 10-100 jut.		291.174	94.806
Broj Jutara ukupno sitni i srednji		1,199.809	
Broj Jutara posj samo dijela oran.		115.092	254.431
Broj Jutara zakupnici-čuvari stoke		2,172.202	
Broj Jutara Vrtlari		316.415	349.237
Broj Jutara posj samo dijela oran.		3,,372.011	
Broj Jutara zakupnici-čuvari stoke		864	620
Broj Jutara Vrtlari		58	64
Broj Jutara posj samo dijela oran.		204	236

U Istri i Dalmaciji također je prevladao sitni posjed. U Istri je posjed od 1-5 ha imalo 1902. oko 50% domaćinstva, od 5-10 oko 15 % domaćinstava, a ostalo su bili veći posjedi. Posjeda većih od 100 ha bilo je oko 200. Na malim posjedima do 10 ha radilo je relativno mnogo najamnih radnika zbog specifičnih posjedničkih odnosa- bili su to često posjedi nisu bili isključivo poljoprivrednici, već gradski stanovnici: obrtnici, činovnici ili razne institucije-crkve, gradske komune ili slično.

U Dalmaciji je bilo još više sitnih posjednika zbog konfiguracije tla pa je posjeda do 5 ha imalo 80% domaćinstava. Ukupan broj posjeda bio je dvostruko veći nego u Istri /83.455:46.960/, a i površina zemlje je bila veća.²⁷

Struktura posjeda u Istri i Dalmaciji po veličini i vrsti poljoprivrednih površina također pokazuje usitnjenost seljačkih posjeda i znatno manje obradive od neobradive zemlje.

²⁷ Ergebnisse dre landwirtschaftlichen Betriszalung..., n.dj.

U međuratnom razdoblju prevladavao je sitni posjed i zemlja u privatnom vlasništvu sa skoro 90 posto. Veleposjeda, odnosno posjeda s preko 500 ha zemlje, bilo je još relativno dosta-oko 7 posto, ali su uglavnom bila u zakupu, jer se samo mali broj veleposjednika bavio zemljoradnjom pa i kao sporednim zanimanjem. Od ostalih posjednika, samo oko 9 posto je obrađivalo zemlju uzgredno tj. nije im bila zemljoradnja glavno zanimanje, a ostalima je bila. Međutim, gotovo 30 posto zemljoradnika imalo je posjed do 2 ha pa očito je moralo stjecati i dodatnu zaradu da bi preživjeli, ili kao nadničari ili u nepoljoprivrednim djelatnostima. Najbrojnija kategorija posjednika od 2-5 ha obrađivala je i tuđu zemlju, bilo kao nadničari ili kao zakupci. Takvih je bilo i među posjednicima s više zemlje, što također pokazuje nedostatak obradivih površina. Jedan, relativno mali, dio zemlje ostao je i dalje u vlasništvu raznih institucija. U posjedovnim relacijama nije bilo veće razlike u Savskoj i Primorskoj banovini, mada je bilo razlike u apsolutnim veličinama zemljišta. Vlasničke odnose u obje banovine početkom 30-tih godina, odnosno prema popisu iz 1931, jedinom takve vrste u međuratnom razdoblju a objavljenom u popisu iz 1937. pokazuje sljedeća tablica:²⁸

KATEGORIJA POVRŠINA POSJEDNIŠTVA	BANOVINE NA POVRŠINE PO NAMJENI											U HA			POVRŠINE PO VLASNIŠTVU		
	Broj gazdi	Oranice	Vrtovi	Livade	pašnjaci	vinogradi	voćnjaci	šume	ribnjaci	neproduktivni	ukupno	U zakupu	RAZNA UŽIVANJA				
DO 0,5	34,264	4,621	1.101	802	250	969	210	419	20	294	8,692	7.602	413				
U%	8,1	0,5	3,5	0,2	0,3	2,5	1,1	0,2	0,2	0,8	0,5	0,5	1,3	1,3			
U%	9,3	1,8	3,8	1,2	0,9	5,1	2,6	0,9	0,5	1,7	1,6	1,6	4,2	4,0			
1-2	84.104	75,259	3,178	22.103	3,247	5,573	1,794	9,575	241	2.320	123.290	109.524	8,066	5.700			
U%	19,9	7,6	10,7	6,8	3,7	14,2	9,2	4,3	2,3	5,9	70	6,8	16,5	15,7			
2-5	163,922	322,229	10.986	112,332	16,892	14,571	6,577	38,422	1,253	9,795	533.056	488,577	25,293	19,186			
U%	38,7	32,6	35,2	34,4	19,0	37,0	33,5	17,2	11,9	25,0	30,2	30,4	53,9	55,8			
5-10	78,115	317.405	9.102	113.048	25.203	9,837	6.066	36,679	1,47	11,312	530.398	493,679	18,349	18.370			
U%	18,4	32,1	29,1	34,7	28,3	25,0	30,9	16,5	16,6	28,9	30,0	30,7	48,6	52,4			
10-20	20.389	157,748	3,764	51.208	16,883	4.023	2,867	19,614	1,191	6.604	263,938	243,719	12,932	8.206			
U%	4,8	16,0	12,1	15,7	19	10,7	14,6	8,8	11,4	16,9	14,9	15,2	38,9	13,1			
20-50	3.016	49,225	977	12.013	6,347	1.190	820	7,52	487	2.044	80.355	69.408	5,674	5,253			
U%	0,7	5,0	3,1	3,7	7,1	3,0	4,2	3,3	4,6	5,2	4,6	4,3	18,1	11,3			
50-100	316	10.781	241	2,758	2.390	362	234	3,18	478	670	21.071	16,763	1,781	2,526			
U%	0,1	1,1	0,8	0,8	2,7	0,9	1,2	1,4	4,6	1,7	1,2	1,0	5,7	5,3			
100-200	128	8,164	235	1,926	2,236	215	141	3,426	145	619	17.107	14,976	1,462	670			
U%	0,0	0,8	0,8	0,6	2,5	0,5	0,7	1,5	1,4	1,6	1,0	0,9	4,4	2,2			

²⁸ Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1937

DO	106	13,392	223	2,538	3,767	327	140	8.076	803	1,464	30.730	27,636	1.220	1,875
%	0.0	1,3	0.7	0.8	4,2	0.8	0.7	3,6	7,7	3,7	1,7	1,7	3,1	5,2
VIŠE OD DO	50	12.068	218	3,548	10.947	312	260	94,179	4.070	3,367	128,968	111.420	3.025	1,875
%	0.0	1,2	0.7	1,1	12,3	0.8	1,3	42,3	38,8	8,6	7,3	6,9	5,6	23,7
KUPNO	423,849	988,588	31,226	326,246	88,922	39.380	19,616	222.750	10.488	39,135	1.766,36	1,608.483	89,347	78,521
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	200	200
PRIMORSKA BANOVINA														
DO 0.5	19.400	2,971	491	194	514	1.007	161	34	96	280	6.056	5,442	460	154
U%	15.0	2,2	5,2	0,4	0.4	3,3	2,5	0.8	1,2	1,1	1,4	1,4	3,4	2,8
0.5-1	23,732	9.056	1.013	846	1,878	2,594	468	1,463	343	873	18,535	16,625	1,469	445
U%	18,4	6,6	10.7	1,6	1,6	8,5	7,3	3,3	4,2	3,3	4,3	4,2	10.5	8,4
1-2	32,847	23,325	2.047	3,222	5.960	5.870	1,275	4,548	942	2,558	49,748	44,323	4,184	1.240
U%	25,4	16,9	21,7	6,2	5,1	19,2	20.0	10.1	11,6	9,6	11,5	11,3	29,4	24,1
2-5	35,739	49,624	3,124	11.790	17.310	10.787	2,173	11,795	1,912	6,472	114,985	101.881	9,876	3,227
U%	27,7	36.0	33,1	22,8	14,8	35,2	34,1	26,3	23,5	24,2	26,6	25,9	65,3	64,7
5-10	12.012	29,638	1,461	12.901	15,598	5.905	1,282	9,691	1,366	5,831	83,673	74.250	6,814	2.509
U%	9,3	21,5	15,5	24,9	13,3	19,3	20.1	21,6	16,8	21,8	19,3	18,9	45,6	53,4
10-20	3.903	14,281	642	10.200	12,234	2,528	649	7,286	1,268	4.003	53.091	48.280	3,659	1,152
U%	3.0	10.3	6,8	19,7	10.5	8,3	10.2	16,2	15,5	15.0	12,2	12,3	23,4	23,3
20-50	1,245	5.709	324	6,255	12,619	1.069	192	5,941	1,023	2,713	35,841	33.306	1,987	698
U%	1.0	4,1	3,4	12,1	10.8	3,5	3.0	13,2	12,5	10.2	8,3	8,5	14,3	10.5
50-100	206	1,225	51	1,859	6,266	195	163	1,816	741	1,577	13,893	13.074	548	271
U%	0.2	0,9	0.6	3,6	5,4	0.6	2,6	4.0	9,1	5,9	3,2	3,3	4,2	1,7
100-200	68	795	51	2.605	3.308	41	7	1,347	160	1,584	9,899	9,269	502	128
U%	0	0.6	0.6	5,1	2,8	0.1	0.1	3.0	2.0	5,9	2,3	2,3	2,9	2,1
200-500	15	201	18	479	2.509	125	3	660	194	540	4,729	4,363	0	366
U% VIŠE OD 500	0	0.1	0.2	0.9	2,1	0.4	0.1	1,5	2,4	2.0	1,1	1,1	0	6.0
U%	3	1.045	205	1,413	38,781	500	1	0	100	300	42,345	42,345	0	0
U%	0	0.8	2,2	2,7	33,2	1,6	0.0	0	1,2	1,1	9,8	10.8	0	0
UKUPNO	129.170	137,871	9,426	1,765	116,977	30.617	6,376	44,889	8,144	26,731	432,796	393,158	29,498	10.139
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	200	200

PROMJENE POSJEDOVNIH ODNOSA na selu tekle su dosta sporo usprkos diobama zadruga, ali ipak se primjećuje s jedne strane propadanje sitnog posjeda i povećanje srednjeg posjeda kao i veleposjeda. U vremenu od 1900.-1910, g. taj je odnos bio slijedeći:²⁹

POSTOTNA RAZVRSTBA POVRŠINE GOSPODARSTVA PO VRSTAMA GOJIDBE, I OBLICIMA GOSPODARENJA

OPSEG GOSPOD. ORANICE I VRTOVI	LIVADE	VINOGRADI— ŠUME	DI	ŠUME	TRSTIKE	SAMOVLASNI -UŽIVANI-ZAKUPCI
--------------------------------------	--------	--------------------	----	------	---------	-----------------------------

²⁹ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonijeza navedene godine

	I VRTOVI		PAŠNJACI		NEPLODNO						
DO1											
JUTRO59.95	O 59.95	10.88	12,35	5.01	3,14	8,67	89,23	4.07	6.70		
1-5 "	60.31	19,88	4,29	5,91	7,72	2,19	95,65	1,66	2,69		
5-10	61,78	20.96	2,52	5,42	7,68	1,64	96,82	1,26	1,92		
10-50	63.90	20.22	1,85	5,55	7,12	1,36	95,67	1,64	2,69		
50-100	65,26	16,19	1,66	5,55	10.07	1,27	85,94	5,15	8,91		
100-200	59,75	14,33	1,61	5,72	16,81	1,78	77,32	6,55	16,13		
200-500	48,37	13.08	1,51	8,41	25.02	3,11	73,62	3.60	22,78		
500-1000	41.08	10.39	0.87	7,88	35.07	4,71	61,28	3,95	34,82		
1000	18,64	4,81	0.34	6,46	66,13	3,57	84,81	6,32	8,87		
SVE TLO	52,36	16,22	1,84	5,86	21,62	2.10	91,69	2,93	5,36		

1931

PREMA POPISU IZ 1931 OBJAVLJENOM U STATISTIČKOM GODIŠNJAKU ZA 1937 BROJ
POLJOPRIVREDNIH GOSPODARSTAVA
S OBZIROM NA VELIČINU POSJEDA BIO
JE SLIJEDEĆI

BROJ G.	DO 0.5 HA	0.5-1	1-2	SAVSKA BANOVINA		BROJ GOSPODARSTAVA NA POVRŠINAMA		A NA POVRŠINAMA OD			VIŠE 500 UKUPNO		
				2-5	5-10	10-20	20-50	50- 100	100- 200	200- 500			
	34,264	39,439	84.104	163,922	78,115	20.389	3.016	316	128	106	50	423,849	
U HA	8,692	28,746	123.290	533.056	530.398	263,938	80.355	21.071	17.107	30.730	128,968	1.766,35	
BROJ G.	19.400	23,732	32,847	35,739	12.012	3.903	1,245	206	68	15	3	129.170	
	6.056	18,535	49,748	114,985	83,673	53.091	35,841	13,893	9,899	4,729	42,345	432,796	

PLODNE ZEMLJE IMAJU

1-2 ha	20.7 %
2-5 ha	35.70%
5-10 ha	16.70%
10-20ha	4.80%
20 i više ha	1.10%

Najviše promjena vlasništva bilo je u Bjelovarsko-križevačkoj i Srijemskoj županiji-oko 40 posto, zatim u Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji, oko 25 posto i ostalo u drugim županijama. Najmanje je bilo u Modruško-riječkoj i Ličko -krbavskoj, jer su to pasivni krajevi s malo obradive zemlje pa i stanovnika i posjeda. Promjene u posjedu nekretnina pokazuju relativno ujednačeni tok promjena vlasništva. Porast promjena bio je približno 50 posto.

Efikasija organizacija poljoprivrede u predratnom i međuratnom razdoblju bila je ometana raznim poteškoćama, a jedna od njih bila je sporo i nedostatno uređenje zemljišnih zajednica, njihova dioba i s njom povezan postupak komasacija. Uređenje zemljišnih zajednica pružalo je mogućnosti povećanja zemljišnih posjeda, njihovo povezivanje i svsihodnije iskorištavanje, ali se taj proces odvijao vrlo sporo.

Zemljišne zajednice bile su šume i pašnjaci koji su, vezano od rješenja feudalnih odnosa patentom iz 1857., odcijepljeni od vlastelinskih posjeda i dodijeljene urbarijalnim općinama u civilnoj Hrvatskoj, kako bi seljacima ostalo dovoljno pašnjaka i šuma za uzgoj stoke. Isto je učinjeno temeljnim krajiškim zakonom iz 1850. za mjesne općine u Vojnoj krajini. Tako su seljaci pojedinih sela i općina dobili zajedničke zemlje za uživanje kao cjeline. Osim zemljišnih zajednica postojale su i plemićke i povlaštene općine sa svojim seljacima koji su, zbog posebnih dužnosti i prava, bili oslobođeni još u feudalizmu određenih feudalnih obveza, te su kao zajednice imali zajedničke zemlje u vlasništvu. Zakonom iz 1894. pokušalo se i pravno definirati zajedničke zemlje i gruntovno popisati seljake koji su imali pravo uživanja takvih zemljišta, odnosno vlasništvo nad tim zemljama, a to su bili oni seljaci, koji su ranije na pripadajućim vlastelinstvima imali svoja sela i selišta-gospodarstva te krajišnicima. Prema tome te su zemlje pripadale samo onim seljacima koji su uneseni u vrijeme odvajanja zemljišnih zajednica kao njihovi uživaoci u temeljnim knjigama, a drugi seljaci, pa i oni naknadno naseljeni nisu imali prava na te zemlje.

Zakon iz 1894. propisivao je takvu organizaciju po kojoj je svaka zemljišna zajednica postala privatno-pravna autonomna zajednica koja samostalno postavlja upravitelja i bira odbornike; oni je zastupaju pred vlastima, brinu o pravilnom gospodarenju tom zajednicom, ispunjavanju njezinih obveza-javnih daća i poreza, koje zajednica kao cjelina treba na miriti javnim vlastima. One su se mogle udruživati i birati svoje odbore i glavara, a birale su ih na svojim skupštinama, na kojima su rješavale i najvažnije sporove i donosile važnije odluke. Glavar takve udružene zajednice bio je njezin posrednik s javnim vlastima. Neke od njih su

preuzele i javne obveze kao na primjer održavanje općinskih putova, dostave ogrijeva crkvama i školama, te zajedničko održavanje i uporabu zajedničkog posjeda. Time su zemljišne zajednice stekle dvojaki pravno-
 imovinski status: javnog i privatnog vlasništva, odnosno društvenog
 vlasništva s ovlašteničkim pravom, koje je njihovim uživaocima
 omogućavalo kolektivno vlasništvo i takvo korištenje. Zakon o zemljišnim
 zajednicama iz 1894. koji je primjenjivan, još i u međuratnom razdoblju,
 dozvoljavao je pravo pojedinačnog uživanja nad dijelovima zemljišnih
 zajednica, ali je prethodno trebalo izvršiti njihovu parcelaciju u
 suglasnosti sa svim uživaocima, zbog kolektivnog vlasništva. Diobe
 zajedničkih pašnjaka pa i šuma bile su potrebne seljacima da bi
 proširili svoje obradive površine i tako povećali svoje posjede. Međutim,
 diobe, koje su otpočele odmah nakon donošenja spomenutog zakonu, otežavao je niz
 okolnosti: potrebna suglasnost svih korisnika, a parcelacija je povlačila i
 provođenje komasacija, što je bio također dosta složen postupak. Naime,
 pri diobi zemlje trebalo je voditi računa da podijeljene čestice budu
 što bliže ili čak povezane s posjedima pojedinih suvlasnika, a to je
 bilo dosta teško provedivo, pri čemu je bilo potrebno izvršiti i razmjene
 zemlje, izmjere, procjene vrijednosti i slično što je bio dosta skup
 postupak pa su obično u troškovima sudjelovale i javne vlasti. Do
 1905, tj, deset godina nakon donošenja zakona o zemljišnim zajednicama bilo
 ih je uređeno samo jedna trećina, odnosno bilo je sređeno samo 583.000
 jutara, a dvostruko više je ostalo nesređeno kao pokazuje tablica:³⁰

ŽUPANIJE	ZEMLJIŠNE ZAJEDNICE									
	1905									
	Neuređene zem.zajed	uređene Zem. Zajed	Ukupna Površina							Neplodno
		Uređenih	Oranice	Vrtovi	livade	vinogradi	pašnjaci	šume	Tlo	
Ličko-krbavska	158	27	42.935	193	4	90	0	37.769	2.383	2.496
Modruško –riječka	272	45	30.837	211	2	178	0	17.522	10.328	2.596
Zagrebačka gr.	779	481	135.460	1.043	18	968	47	67.220	55.452	10.712
Zagreb	3	1	3	0	0	0	0	2	0	1
Varaždinska	326	40	5.058	19	1	6	0	1.785	2.544	703
Bjelovarsko-križevačka	391	274	65.518	3.320	30	470	61	19.771	34.124	7.741

³⁰ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije za 1905 godinu

Požeška	449	390	137.186	3.209	60	316	60	76.663	44.812	12.002
Virovitička	237	226	86.902	2.351	61	753	24	34.472	40.204	8.493
Srijemska	220	57	34.443	6.824	498	1924	63	17.041	4.702	3.289
Ukupno	2.835	1.541	538.342	17.170	674	4.705	255	272.245	194.549	48.033

Ta zemlja nije bila u komadu već su parcele razmještane po cijelom urbarijalnom području i međusobno nepovezane. Stoga je njihovo dijeljenje i komasacije, odnosno zemljišno uređenje-premjeru i gruntovno sređivanje, predstavljalo poseban i često dosta skup postupak koji je morao namiriti onaj tko je pokrenuo postupak. Budući da na takva izdvajanja često nisu pristali i ostali suvlasnici, podjele i izdvajanja su često izazivali skobe među suvlasnicima. Ni javne vlasti nisu doljno matrijalno pomagale postupke razdvajanja vlasništva, što je sveukupno rezultiralo da one kao i kućne zadruge nisu sređene te se kao relikti seljakečke privrede javljaju i u međuratnom razdoblju.

Iste poteškoće koje su postojale u predratnom razdoblju pri diobama zemljišnih zajednica javljale su se i u međuratnom, jer su i za njih dalje vrijedili raniji zakoni, a odnosi na selu su se ipak znatno izmijenili u prevladavanju privatno-pravnih odnosa te činili njihov položaj još složenijim. U Savskoj banovini zemljišne zajednice su ohuhvaćale jednu šestinu cjelokupne poljoprivredne površine i do 1939. podijeljeno je nešto djelomično, a nešto potpuno 470 zemljišnih zajednica, a ostalo ih je još oko 2.400 i od toga 368 neuređenih. U zemljišnim zajednicama ostalo je tada još

približno 1,200 tisuća jutara zemlje vrijedne 1,5 milijardi, ali izadužene s 13 miliona dinara. Podijeljene su bile najviše u Bjelovarsko-Križevačkoj županiji, a na ostalim područjima samo djelomično. Oni dijelovi koji su ostali nerazdijeljeni korišteni su kao uzurpirano zemljište bilo pretvaranjem u oranice ili pašnjake, ili su ostali i dalje kao nekorištene površine bez uprave i nadzora. Nekorištene, one nisu više odgovarale prvotnoj namjeni, a nisu ni prenamijenjene, i bez krajiške imovne zaklade zauzimale površinu od približno milion jutara, od čega je bilo jedna trećina šuma a ostalo poljoprivredno zemljište. Prema proračunuma je vrijednost toga nekorištenog obradivog zemljišta iznosila godišnje preko pola milijarde dinara, a što je bio znatn dio vrijednosti ratarske proizvodnje. Dioba zemljišnih zajednica bila je važna i za svoju prvotnu

Osim toga postojale su i mogućnosti novog udruživanja podijeljenih pašnjaka u zadružne pašnjake, na novoj rentabilnijoj osnovi. Upravo je u rješavanju statusa i uređenja zemljišnih zajednica bila potrebna intervencija državne administracije i upravnih mjesnih institucija, a ona je izostala.

Sličan pravni status kao zemljišne zajednice imale su imovne općine i bile su adekvatne njima na područjima razvojačene Vojne krajine. One su bile označene kao krajiške zaklade u kojima je bilo popisano približno 48.000 porodica koje su imale pravo korištenja ili odštete za korištenje, ako su te površine, uglavnom šume, koristile javne vlasti kao i državni erar davanjem u zakup za eksploataciju. Te su se imovne općine održale i tijekom međuratnog razdoblja i 1939. bilo je u hrvatskim pokrajinama 10, uglavnom šuma, i sve su bile nepodijeljene.³¹

Osim navedenih oblika javnih vlasništva nad zemljom bio je državnog zemljišta -erar. To su bile uglavnom državne šume te su imale opću namjenu. Njima su upravljale posebne javno-pravne ustanove-šumarije s namještenim stručnjacima koji su se brinuli o njihovom održavanju i iskorištavanju. Upravo zbog takvog stručnog upravljanja tim šumama, one su bile najbolje održavane i ušćuvane. Odnose javnopravnih zemljišnih površina po prvom i jedinom takvom popisu iz 1895., a ti se odnosi bitnije nisu izmijenili ni u međuratnom razdoblju, mada je dio zemljišnih zajednica podijeljen, pokazuje slijedeća tablica:³²

KORIŠTENJE OBRADIVE POVRŠINE PO VRSTAMA BILJNIH KULTURA I EKONOMIČNOSTI
ZEMLJORADNJE

Uz str.18	HRVATSKA I SLAVONIJA						1895			st.god. 1905, str.392		
	LIKA- KRBAVA	MODRUŠ RIJEKA	ZAGREB	VARAŽDIN	KRIŽEVCI BJELOVAR	POŽEGA	VIROVITICA	SRIJEM	UKUPNO			
SVE ŽITAR.	54,51	57,70	66,27	75,44	65,41	62,78	70,58	74,46	67,59			
PŠENICA	1,23	7,59	6,94	4,33	10,69	22,10	29,82	23,67	15,93			
KUKURUZ	10,15	1,09	34,66	50,43	24,53	21,21	15,36	26,59	25,44			
SOČIVICE	1,06	1,90	1,43	1,11	0,96	0,96	0,65	0,66	1,00			

³¹ Godišnjak bnske vlasti, n.dj.I, str.94,95;; A.Makar, Dioba pašnjaka zemljišnih zajednica, Zadrugar, Kalendar 1937, str.60

³² Statistički godišnjak, n.dj.1905, str.392 i sto i za 1910, str.310

OKOPAVINE		12,89	7,19	9,07	9,23	4,32	3,95	2,74	6,37
TRG.BILJE	1,26	1,62	1,73	2,18	2,05	0,88	3,00	2,02	1,92
KRMNO B.	1,56	5,98	4,02	6,45	5,35	4,76	7,87	6,98	5,68
VRTOVI	0,37	0,84	1,97	2,05	1,58	1,96	1,71	1,53	1,59
VOĆNJACI	0,54	1,20	2,34	1,85	1,59	4,01	1,77	1,90	2,01
UGAR	25,46	15,61	10,98	1,90	12,22	18,87	10,15	8,24	11,55
NEOBRAD.	4,47	2,26	4,07	0,55	1,61	4,46	0,32	1,47	2,29
				1901-	1910	st.godišnjak, 1910,str.310		331	
ISTO	60,14	57,21	65,83	72,91	69,24	67,84	71,98	77,38	69,79
KAO	7,71	12,29	11,92	8,22	21,76	28,90	34,45	28,34	21,95
GORE	10,64	19,20	36,16	46,62	26,02	23,82	17,10	31,29	27,41
	1,25	1,12	1,40	0,89	0,77	0,74	0,88	1,34	1,06
	14,34	12,29	8,88	10,98	11,28	6,52	6,62	3,47	7,89
	0,98	1,39	1,74	1,73	1,78	0,84	1,99	1,01	1,42
	3,34	7,81	6,77	7,28	8,06	7,09	11,11	9,15	8,16
	0,49	0,68	2,00	1,18	1,83	1,53	1,97	1,72	1,65
	1,22	1,38	2,44	1,65	1,65	4,59	1,68	1,83	2,15
	13,44	11,62	7,43	6,27	4,03	7,76	3,43	3,83	5,79
	4,80	6,80	3,51	0,44	1,36	3,09	0,54	0,27	2,00

Uz podjelu zemljišnih zajednica i uopće sređivanje imovinsko pravnih odnosa u poljoprivredi bile su vezane komasacije i melioracije zemljišta. KOMASACIJE zemljišta imale su cilj da premjerama i preuređenjem zemljišnih parcela povežu u veće cjeline određene zemljišne površine, kako bi se na jednom gospodarstvu dobila zaokružena i povezana zemljišna cjelina prikladna za intenzivnu obradu. To je bio dosta složen i skup postupak i pokretale su ga javne vlasti ili određene zainteresirane udruge ili zemljišne zajednice, a ponekad i pojedinci. Bile su neophodne za diobu zemljišnih zajednica i svih vrsta zajedničkih vlasništva pri njihovoj podjeli i rasparceliranju. Komasaacije su izvršavane na osnovi zakona iz 1894 i 1902. koji su sve do 1940. vrijedili za diobe zemljišnih i drugih zajednica u podjeli zemlje. Do 1940. kad je obznanjena Uredba o preustrojstvu komasacionih oblasti preostalo je još oko 400.000 jutara zemlje koju je trebalo komasacijama urediti na površinama zemljišnih zajednica i drugim javno-pravnim posjedima. Tada je banska vlast ustrojila posebno komasaciono povjerenstvo sa sjedištem u Zagrebu. Najviše zemljišnih površina koje je trebalo komasacijama urediti bile su zemljišne zajednice, razne individualne zemljišne zajednice te razna razgodbena cijepanja i spajanja individualnih posjeda i zajednica. Taj je posao išao sporo kako zbog financijskih razloga tako i zbog povezanosti s melioracijama i drugim postupcima poboljšanja zemljišnih površina-vodotoka i njihovih regulacija, kanala za odvodnjavanje i navodnjavanje, vododerina i slično. Postojale su i vodne zadruge za provođenje i organiziranje takvih regulacionih poslova, ali je najviše ovisilo o mjesnim, pa i

MELIORACIJE zemljišta provođene su vrlo sporo. U tu svrhu osnivane su i melioracione zadruge i njih je do jugoslavenskog ujedinjenja 1918. bilo u Banovini četiri, a u Dalmaciji dvije. Ipak su one izvršile dosta pothvata i meliorirano je u Banovini 138.000 ha i Dalmaciji 881 ha, te djelomično osposobljeno 48.000 ha zemlje za obradu. U 20-tim godinama zastalo se s melioracijama pa je do 1929. meliorirano samo 558 ha, a do kraja 1938. u Banovini je melioracijama uređeno oko 490.000 ha. Od toga meliorirano je samo oko 20 posto o državnom trošku, ostalo su platili zainteresirani privatnici- najviše melioracione zadruge. Upola toliko trebalo je još dovršiti. U 40 godina melioracijama je osposobljeno za korištenje samo 50 posto predviđenih površina. U Dalmaciji je taj omjer bio još drastičniji: potpuno je meliorirano 2.000 ha, djelomično 44.000 ha, a neizvršeno 73.000 ha, što znači približno jednu trećinu od predviđenog zemljišta. Većinu melioracija provele su melioracione zadruge.³³

KUĆNE ZADRUGE I SELJAČKO ZAKONODAVSTVO

Kućne zadruge su bile ostatci rodovsko-feudalnih odnosa posjedovanja seljačkog gospodarstva kako u civilnoj Hrvatskoj tako i u Vojnoj krajini. Budući da ukidanje kmetsko -feudalnih odnosa kao i krajiških podaničkih odnosa nije provođeno u svim područjima istovremeno pa ni transformacije seljačkih posjeda u svim područjima nisu bili istovremeni. U civilnoj Hrvatskoj, odnosno Banovini, započele su te transformacije ukidanjem kmetstva 1848., a u Krajini istom nakon njenog razvojačenja 1871. U Krajini je temeljnim zakonom iz 1850. ukinut status uživanja zemlje i ona je postala vlasništvo krajišnika, odnosno njihovih zadružnih porodica,

³³ Godišnjak banske vlasti, Zagreb, 1939

urbarijalna selišta-kućne zadruge-kao ekonomske cjeline bile su odvisne i odgovorne feudalcu do ukidanja feudalnih odnosa i otplate feudalnih obveza, što je dovršeno istom u 80-tim godinama XIX stoljeća. Nakon ukidanja feudalne odvisnosti počeli su u kućnim zadrugama procesi njihovih rastakanja vrlo rano.

Budući da je seljak morao nadoknaditi feudalcu feudalna podavanja za 20-tak godina, brza dioba kućnih zadruga ugrožavala je ispunjavanje tih obveza, pa je već 1850. banskom naredbom zabranjena njihova dioba. Ali ona je potajno nastavljena pa je 1851. naredbom banskog Namjesničkog vijeća dozvoljena dioba urbarijalnih selišta-kućnih zadruga uz jamstvo da ne će pojedinačno biti izdvojeno gospodarstvo manje od jedne četvrtine selišta. Saboru 1861. bila je predložena osnova zakona o konačnom uređenju diobe zadruga, ali nije usvojena. Dioba je nastavljena temeljem zakon iz 1870, "o preuređenju zadruga Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije». Bilo je to vrijeme poleta liberalizma i promicanja kapitalističkih privrednih tokova, pa je i novi zakon o zadrugama zasnovan na tim tendencijama, težeći prema kapitalističkim transformacijama u poljoprivredi, nastojao, odobravajući diobu kućnih zadruga, ojačati pravno individualne vlasničke odnose na selu. Taj je zakon dozvoljavao pravo na diobu kućne zadruge, pa čak i bez suglasnost svih članova zadruge, to jest pravo pojedinom članu zadruge da založi svoj dio, a vjerovniku da na osnovu presude obraničkog suda izvrši ovrhu, ako dug nije vraćen. Tako široko shvaćena prava članova zadruga i zadiranje u

Zadružnu zemlju trećih lica, izazivalo je velike poremećaje na selu i u seoskim gospodarstvima pa je već nakon dvije godine posebnim zakonom, obustavljena dioba kućnih zadruga do donošenja novog potpunijeg zakona. On je objavljen 1874. i dopunjen 1877. I taj je zakon potsticao diobu zadruga tako da je dozvoljavao svakom punopravnom članu kućne zadruge pokretanje postupka diobe i namiru vjerovničkih dugova iz njegova zadružnog dijela, ako dug ne preuzme zadruga kao cjelina, što znači da je ostavljao pravo intervencije trećih lica u zadružnu imovinu. Taj je zakon samo jasnije formulirao ranije zakonske odredbe o diobi kućnih zadruga i podržao diobu tako što je njime zabranjeno osnivanje novih zadruga.

Budući da je dioba kućnih zadruga ipak ostala u domeni i na volju zadrugara, javna dioba je bila moguća jedino ako su za nju bili zainteresirani svi članovi zadruge. Osim toga dioba je bila i dosta dug i skup postupak dijeljenja, pa je puno više zadružne zemlje dijeljeno potajno po privatnom dogovoru, nego javno odnosno po uredbenim i sudskim vlastima. Do kraja 80-tih godina tajno je podijeljeno oko 20.000 kućnih zadruga, a javno samo nešto više od 3.000. Kako se sporo odvijao javni postupak dioba pokazuje podatak da je 1887. na sudovima bilo 18.600 neriješenih postupaka za diobu.

Poslije razvojačenja Vojne krajine 1871, bila je moguća dioba kućnih zadruga i na tom području. Da bi se pospješilo diobu, obznanjeno je nekoliko dodataka osnovi zakona iz 1850., a 1880. i poseban zakon za krajiške zadruge, koji je vrijedio do 1889. i tad je bio obznanjen zakon o kućnim zadrugama za cijelo područje banske Hrvatske, kojoj je tada upravno vraćen i ostatak Krajine. Ovim zakonom zamijenjeni su svi dotadanji zakoni na području civilne Hrvatske kao i Vojne krajine, te je uz još jednu dopunu 1902. ostao puno važeći u hrvatskim zemljama do poslije drugog svjetskog rata, kad su sve kućne zadruge dokinute. Iako su se svi zakoni o diobama kućnih zadruga temeljili na liberalističkom načelu individualnog vlasništva nad zemljom i na toj osnovi dozvoljavali diobu kućnih zadruga, istovremeno je postupkom diobe usporavana ta dioba, zbog nagle proletarizacije sela, pa on nije uspio regulirati imovinske odnose na selu ni u kućnim zadrugama. Kućne zadruge bile su ekonomske zajednice srodnika koje su kao relikti ranijih feudalnih odnosa izgubile svoju funkciju te su se morale transformirati i uklopiti kao cjeline u kapitalističko gazdinstvo ili se diobom pretvoriti u manje takve jedinice. Mada su postojale obje takve tendencije, ipak je prevladavala druga. Nužnost uklapanja u robno-novčanu privredu, velika prenaseljenost seoskog stanovništva, uključujući i domaćinstva u zadrugama, te niz društveno-političkih i ekonomskih čimbenika, potsticali su diobe kućnih zadruga, mada su ti procesi često dovodili do teških socijalnih potresa i osiromašenja dijela seoskog stanovništva. Budući da su od početka 70-tih godina XIX stoljeća pa i naredno razdoblje povećavani državni i komunalni porezi, povećavane su i potrebe seljaka za novcem, što je također djelovalo na diobu zadruga i osiromašenje sela.

Privatizacija posjeda na selu imala je dvosmjerni proces: usitnjavanje, a zatim okrupnjavanje zemljišnih posjeda na novim

preustrajanja zajednica kućnih zadruga u robno-novčana gospodarstva, mada se institucija kućnih zadruga dugo održala.

Da je tendencija diobe bila snažnija od zadržavanja ili transformacije zadruga pokazuje veliki broj tajno podijeljenih zadruga. Budući da je zakonska dioba vođena vrlo sporo, zadruge su najčešće dijeljene potajno, bez općinske administracije i gruntovne registracije, već dogovorom zadrugara, što potvrđuje i podatak da je od 1890-1905. tajno podijeljeno oko 39.000 zadruga, a stvarno 17.300 po upravnom postupku. Po županijama ti su odnosi bili slijedeći:³⁴

ŽUPANIJE	DIOBA SELJAČKIH ZADRUGA 1890-1905 I TAJNO DO KRAJA 1910				ODNOSNO 1910			
	BROJ ZADRUGA	DIJELOVI	BR.RAZDI LJENIH ZADR.	NOVONASTALIH ZADRUGA	TAJNIH ZADRUGA SAMOVLA SNIH	PRIBLIŽNO ČLANOVA	NOVO NASTALIH	OSTALO
LIKA-KRBAVA	8,288	25,155	5,225	15.809	215	121,155	153.043	82.508
MODRUŠ-RIJEKA	5,277	14,339	2,465	6,938	759	41,399	68,923	38,864
Ž.ZAGREB	10.828	31,992	3,671	6,913	3,545	68,449	80.471	48,988
Ž. VARAŽDIN	6,519	20.180	3,397	23	12.750	89,994	113,585	55,592
Ž. BJELOVAR-Križevci	2.196	7,196	201	0	984	7,761	6,715	2.830
Ž.POŽEGA	2.608	6,548	850	409	1,694	33,496	14,354	21,772
Ž.VIROVITICA	1,818	4,562	861	1,165	1.110	10.670	11,121	10.329
Ž.SRIJEM	1,436	3,349	629	1.013	481	4,233	4,678	5,313
HRVATSKA I SLAV.	38.970	113,321	17,299	32.270	21,538	377,157	452.890	266,196
HRV. I SLAV. 1910			19,428	37,139	22,151	411,939	505.267	297,776
JAVNO PODIJELJENE ZADRUGE								
LIČKO KRBAVSKA		5.225		15.809	215		153.043	82.508
MODRUŠKO		2.465		6.938	759	41.399	68.923	38.864
ZAGREBAČKA		3.671		6.913	3.545	68.449	80.471	48.988
VARAŽDINSKA		3.397		23	12.750	89.994	113.585	55.592
BJELOVARSKO-KRIŽEVAČKA			201	0	984	7.761	6.715	2.830
POŽEŠKA			805	409	1.694	33.496	14.354	21.772

1910 U ZADRUGAMA JE BILO

JUTARA	GOSP. ZADRU GA		ZADRUGARI		SVI		SVOJAD		UKUPNO		SVEUKUPNO
	MUŠKI	ŽENSKI	MUŠKI	ŽENSKI	MUŠKI	ŽENSKI	MUŠKI	ŽENSKI	MUSKI	ŽENSKI	
DO 50	76,943	12.507	76.730	94,659	153,673	107.166	114,869	194,481	268,542	301.647	570.189
50-100	667	22	1,985	2,211	2,652	2,233	1,768	2,532	4.420	4,765	9,185
100-200	50	4	257	281	307	285	221	273	528	558	1.086

Iz navedenih pokazatelja vidi se da je podjela zadruga bila više socijalne nego ekonomske prirode, jer su iz tih zadruga izdvajani pojedini dijelovi kao samostalna vlasništva, a preostali dio je ostajao i dalje zadrušan kao nova zadruga do slijedeće diobe, odnosno novog izdvajanja dijela

³⁴ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije..n.dj.

zemlje, a da problem zadruga ipak nije riješen. Dioba zadruga vodila je daljem usitnjavanju zemljišnih posjeda. U vrijeme početaka opsežnijih dioba zadruga, sredinom 90-tih g. XIX st. većina zadruga imala je preko 10 jutara zemlje. Po županijama je taj odnos bio slijedeći:³⁵

BROJ I POVRŠINA POSTOJEĆIH SELJAČKIH ZADRUGA PO OPSEGU 1895 G														
ŽUPANIJA	DO 5		5DO 10		10 DO 20		DINE DO 50		50 DO 100		PREKO 100 ZADR		SVA .GOSP.ODARSTVA	
	BROJ	JUTARA	BROJ	JUTARA	BROJ	JUTARA	BROJ	JUTARA	BROJ	JUTARA	BROJ	JUTARA	BROJ	JUTARA
Ž.LIA-KR.	3,191	10.242	4.260	31,147	3,325	46.076	1.202	32,749	58	3,288	1	109	12.037	123,611
Ž.MOD-RI	1.160	3,954	2,626	19,776	3,374	47,547	1.601	44,786	64	3.840	3	366	8,828	120.269
Ž.ZAG.	2.301	8.018	5.310	39,733	5,878	83,286	2,855	80.845	237	15,658	31	4,319	16,612	231,859
G.ZGB.	1	4	0	0	0	0	1	33	0	0	0	0	2	37
Ž. VARAŽ.	77	257	107	812	222	3,144	161	4,984	15	970	0	0	582	10.167
Ž.BJ-KOP.	126	409	297	2,284	500	7.099	341	10.031	41	2,461	1	146	1.306	22.430
Ž.POŽ	758	2.605	3,372	26,251	5.094	72,353	2,342	65.590	138	8,434	2	289	11.706	175,522
Ž.VIR.	89	307	339	2,656	781	11,496	778	23,752	157	10.042	13	1.480	2,157	49,733
Ž.SRIJ.	575	1,833	3.091	24,558	5,868	84,435	4.330	126,223	496	31,525	41	5,916	14,391	274.490
UKUPNO	8,278	27,629	19.402	147,217	25.032	355,436	13,611	388,993	1.206	76,218	92	12,625	67,621	1,008.118

U izvršenoj parcelaciji do 1905.g, od prvobitnih 411.939 čestica nastalo je 505.267 novih. Od 58.398 javno i tajno podijeljenih zadruga nastalo je oko 170.000 novih čestica. Ukupno je podijeljeno 1,073.781 jutro zemlje što je iznosilo oko jedne četvrtine (25%) od ukupne površine svih gospodarstava. Tajnom i javnom diobom bilo je do 1910. g. izdvojeno oko 50 posto zadružnog zemljišta kao samo vlasništva, odnosno nastalo je novih 22.151 gospodarstava i ostalo još 37.139 novoosnovanih zadruga i još znatan broj uopće ne po dijeljenih zadruga. Proces podjele kućnih zadruga u suštini je više pridonosio usitnjavanju zemljišnog posjeda nego transformaciji zadruga u druge oblike poljoprivrednih gospodarstava prilagođenih tržišnoj privredi. Do 1910, g. bilo je 60 posto zadruga podijeljeno, a od tog broja je 60 posto ostalo nakon novoosnovane zadruge i 40% novoosnovanih samo vlasništva, 1900. g. bilo je u svim zadrugama oko 290.000 zadrugara, a 1910. u 90.139 zadruga 176.123 zadrugara, s članovima obitelji oko 580.000, što je iznosilo oko 25% seoskog stanovništva.³⁶

U međuratnom razdoblju nastavljena je dioba kućnih zadruga po austro-ugarskom zakonu iz 1889. Prema popisu iz 1939. u Banovini Hrvatskoj bilo je još 110.000 kućnih zadruga s 170.000 obitelji, odnosno 850.000 zadružnih članova koji su živjeli na 1,222.443 jutra zadružnog

³⁵ isto

³⁶ Godišnjak banske vlasti,n.dj. I, str.96

stoljeća po zakonu da je zemlja dodijeljena onim članovima koji su je obrađivali.

KOLONAT

Poseban imovinsko pravni oblik posjedovanja zemlje bio je kolonat. On je prakticiran uglavnom u priobalju-Istri i Dalmaciji. Do prvog svjetskog rata kolonat je bio vrlo brojna i obično je bio dopuna malog posjeda, a rjeđe kao cjelina seljačkog posjeda. To je bio jedan oblik zakupa zemlje, ali uglavnom nasljedan. Posjednici zemlje su bili pojedini bogatiji građani, ili javne institucije, koji sami nisu mogli ili željeli obrađivati zemlju pa su je davali u zakup. Kolonat je bio relikv još iz rimske uprave nad tim područjima, održao se kao polu feudalni posjed u srednje vijeku, a zatim u nešto transformiranom obliku i u kapitalističkim odnosima s tim da je prevladalo novčano podavanje gospodaru zemlje. Kolonatskih posjeda bilo je svih veličina od 0.2 do preko 20 ha. U Istri je 1902 bilo 2.519 takvih posjeda, a u Dalmaciji 34.746.³⁸ Najviše je bilo do 5 ha i više ih je bilo kao dopune vlastitim posjedima nego samostalnih, u Dalmaciji čak 7 puta više. U zakup je uzimana oranička zemlja i vinogradi, a obrađivali su je članovi domaćinstva i samo ponegdje s najamnom. Najviše je takvih posjeda bilo uz veće gradove-Zadar, Split, Šibenik, Dubrovnik, Hvar i Korčulu, Makarsku, a u unutrašnjosti oko Benkovca. U okolici Splita, Zadra i Korčule bilo je takvih posjeda i s preko 20 ha, uglavnom vinograda i maslinika i na njima su radili najamni radnici-težaci dnevničari. Kolonatski odnosi su uglavnom riješeni u međuratnom razdoblju putem agrarne reforme.

U Istri je bilo 2.519 kolonata od kojih pola samostalnih. Najviše ih je bilo u okolini Poreča, gotovo pola od ukupnog broja. Ti su posjedi

³⁷ isto

³⁸ Ergebnisse der landwirtschaftlichen Betriebszahlung..n.dj.

bili uglavnom do 5 ha, a u okolini veći gradova bilo je i većih kolonatskih posjeda pa i preko 20 ha na primjer u Pazinu-gdje ih je bilo približno 200, ili u Puli 40 posjeda, a što je ukupno zapremalo približno pola kolonatske zemlje. U Istri kao i Dalmaciji su kolonatsku zemlju obrađivali uglavnom držaoci i članovi njihovih porodica i na takvim je posjedima bilo malo najamnih radnika.

UTJECAJ IMOVINSKO PRAVNIH ODNOSA NA PROIZVODNJU I
SOCIJALNI POLOŽAJ POLJOPRIVREDNOG STANOVNIŠTVA

U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji geofizička rasprostranjenost zemljišnih površina bila je vrlo raznolika. Podobno tome bila je imovinska struktura seljačkih gospodarstava. Ona su uglavnom nastala od selišta nakon raspada feudalnih odnosa, tijekom kojih su kmetovi, sada slobodni seljaci otkupom feudalnih obaveza zadržavali svoj selišta i pretvarali ih u samostalna seoska poljoprivredna gospodarstva. Taj je proces tekao gotovo pola stoljeća od prvih carskih patenata o razrješenju feudalni obveza do konačnih isplata obveza i stjecanja prava vlasništva seljaka nad posjedom, krajem XIX stoljeća. U prvom popisu gospodarstava pod novim uvjetima izvršenim 1895. u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 407.403 gospodarstva na 60 posto obradive površine podijeljeno u posjede do 20 jutara. Najbrojnija su bila gospodarstva s posjedom do 10 jutara i njih je bilo 70 posto, a zauzimala su samo 25 posto obradive površine. Na posjede do 5 jutara pripadalo je 43 posto gospodarstava i 8 posto zemlje. Najviše zemlje pripadalo je posjedima od 10-20 jutara- oko 24 posto. Podrobniji prikaz broja gospodarstava i posjeda po veličini pokazuje tablica:³⁹

PO POPISU IZ 1895 GODINE

GOSPODARSTVA	POVRŠINE U JUTRIMA										
	DO 1 JUTRO	1-5 jutara	5-10	10-20	20-50	50-100	100- 200	200- 500	500- 1000	preko	
PO VRSTAMA											
	Oranicom i livadom -BEZ										
BR. SVIH GOSPODAR. 23. 715	2	30.171	126,289	110.999	81,657	30.603	2.830	550	263	117	209
PO OBLIKU GOSPODARENJA											
SAMO VLASTITA	20.077	27,367	116,989	103.556	74,981	26,445	2.045	354	172	61	142
SAMO UŽIVANA	1,379	925	1,868	818	480	238	83	26	7	3	10
SAMO ZAKUPLJENA	2.091	1,452	2.049	929	476	230	73	40	42	33	32
MJEŠOVITA	168	427	5,383	5,696	5.720	3.690	629	130	42	20	25
PO GOSPODARIMA											
PRAVNE OSOBE	261	152	468	138	90	79	35	16	21	11	
NERAZD.NASLJEDNA	29	36	43	68	47	17	1	0	0	0	0

³⁹ isto kao u prvom poglavlju-ovaj prikaz radi ilustracije navedenog teksta

SELJAKE ZADRUGE			8,286	19.405	25.032	13,611	1.206	87	5	0	0
FIZIČKE OSOBE	23,425	29,983	117,492	91,388	56,488	16,896	1,588	447	237	106	

		1900	1910
ukupno posjednika	4,662.905		
Jutara	4,662.905		
Broj	318.106	350.773	
veleposjednika više 100			
Jutara	1,290.984		
Broj	474	540	
Zakupnika			
Broj	91	76	
Jutara			
Sitni posjed. Do 10 jut.			
Broj	291.174	94.806	
Jutara	1,199.809		
Rsdnji od 10-100 jut.			
Broj	115.092	254.431	
Jutara	2,172.202		
ukupno sitni i srednji p.			
Broj	316.415	349.237	
Jutara	3,,372.011		
posj samo dijela oran.	864	620	
zakupnici-čuvari stoke	58	64	
Vrtlari	204	236	

Posjed veći od 20 jutara obuhvaćao je oko 30 posto obradive površine, a pripadao je 9 posto gospodarstava. Međutim, kao što je već rečeno, u veleposjedu su bile i velike šumske površine. Na ravničarskim područjima t.j. u Srijemskoj, Virovitičkoj i Požeškoj županiji, koje su pripadale tzv. poljoprivrednom području strina i kukuruza, tj. žitarica, bio je veliki broj gospodarstava s posjedima do 5 jutara, pa čak i do 1 jutro. Dakako da ovakvi patuljasti posjedi nisu mogli osigurati egzistenciju svojim posjednicima, pa su oni bili poljoprivredni proletarijat, koji je stalno predstavljao višak seoskog stanovništva. On se iseljavao, tražeći posao ili u tuđini ili u domaćoj industriji, ili je ostao raditi na selu na veleposjedu kao sezonski radnik. U toj je kategoriji bilo približno 22.000 gospodara ili oko 100 tisuća ljudi ovisnih o prihodu s posjeda. I druga kategorija gospodarstava, ona od 5-10 jutara, uglavnom je osiguravala svojim posjednicima egzistenciju, iako vrlo skromnu, a bilo je i u toj kategoriji viška seoskog stanovništva, jer je takvih posjednika bilo oko 68 tisuća i o posjedu ovisilo 300.000 osoba. Posjed do 10 jutara, koji je bio u tadanjim okolnostima obrade zemlje i privređivanja jedva rentabilan, iznosio je u

najplodnijim područjima oko 60 posto svih poljoprivrednih gospodarstava , a zahvaćao samo 7-14 posto obradive zemlje.

Srednji posjed od 10-100 jutara zemlje bio je najviše rasprostranjen ,ali broj gospodarstava i postotni razmjer zemlje pokazuju da je i u toj kategoriji bilo više manjih nego većih posjeda. Oni su ipak mogli osigurati egzistenciju svojim držaocima i taj je sloj posjednika predstavljao srednji sloj hrvatskog seljaštva, kako u njegovu ekonomskom tako i političkom značaju. Ipak i unutar tog sloja su postojale razlike, jer je dvije trećine bilo onih do ili nešto više od 20 jutara. Uzevši u cjelini zemljišni posjed u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bio je usitnjen i kao takav neprikladan za tržišno gospodarstvo. I veleposjed je imao relativno malo obradive zemlje, jer je većinom bio i u ravničarskim predjelima pokriven šumama kao na primjer u Slavoniji. Područje mješovitog poljoprivrednog gospodarstva, a ta su bila uglavnom u Zagrebačkoj, Varaždinskoj i Ličko-Krbavskoj županiji, imala su najusitnjenije posjede i u njima je skoro polovina gospodarstava imala manje od 5 jutara zemlje, što znači s egzistencijalno ugroženim stanovništvom na njima. U područjima travnjaka i krumpirišta - Modruško-riječkoj županiji, posjedi do 5 jutara zemlje bili su najbrojniji, a zauzimalo je njih 44 posto gospodarstava samo 10 posto obradive zemlje. Veleposjednika sa preko 100 jutara zemlje bilo 1910.godine 540, a 1900 ih je bilo 474, što znači da je veleposjed uvećavan kao i srednji posjed apsorbirajući sitni posjed. U navedenih deset godina i srednji posjed je uvećan za oko 30 tisuća gospodarstava, mada je upravo u to vrijeme provođen i postupak razdiobe kućnih zadruga. To je ujedno značilo i dalje osiromašivanje sela i porast viška seoskog stanovništva.

Ako se usporede vlasnički odnosi nad zemljom u hrvatskim pokrajinama sa susjednim zemljama u okviru Habsburške monarhije, vidi se dosta sličnosti, ali je u tim zemljama, koje su većinom bile industrijski razvijene od hrvatskih, mali posjed bio bolje uklopljen kao dodatak u kapitalistički komponiranu sliku gospodarstva u kojoj su se dopunjavale poljoprivreda i industrija. U hrvatskim zemljama su takvi odnosi bili u začetku i samo u nekim područjima uz gradove ili veća industrijska poduzeća, koja su nastajala na sirovinskoj poljoprivrednoj osnovi. Sitni posjed bio je na razmeđi daljeg usitnjavanja ili njegove apsorpcije u

pravcu okrupljivanja i stvaranja ekonomičnijeg srednjeg posjeda. Seljak je bio većim dijelom iscrpljen otkupom feudalnih obaveza i bez akumuliranog kapitala nije mogao osuvremenjivati svoj posjed i uklapati se u tržišnu privredu pa ni plaćati osnovne porezne obveze, što je uzrokovalo veliko siromaštvo hrvatskog sela. Veleposjed, koji je raspolagao s većim zemljišnim površinama i kapitalom dobivenim od seljaka na osnovu otkupa feudalnih obaveza, mogao se dosta dobro uklopiti u kapitalističke tržišne odnose, tim više što je imao na raspolaganju i jeftinu radnu snagu seoskog proletarijata.

Veleposjed je u tijeku dvadeset godišnjeg otkupa urbarijalne zemlje gotovo potpuno iscrpio seljaka i učinio ga nesposobnim za uključivanje u kapitalističku privredu. Bez sredstava za osuvremenjivanje svojeg posjeda, a ponekad i za plaćanje poreza, seljak je bio prinuđen podizati hipotekarne zajmove. U tu svrhu je već početkom 90-tih godina XIX stoljeća, odnosno 1892. osnovana Hrvatsko-slavonska hipotekarna banka s njemačkim i mađarskim kapitalom iz Wiener Bank i Ungarische Hypoteken Bank. Tom bankarskom sindikatu pripadala je kao afilijacija Hrvatsko-slavonska banka za parcelaciju i kolonizaciju d.d. te Hrvatsko-slavonska banka za promet nekretnina, obje sa sjedištem u Zagrebu. U Osijeku je 1903. osnovana Hrvatska zemaljska banka uz pomoć internacionalnog kapitala putem Živnostenske banke iz Praga. Te su banke davale seljacima hipotekarne zajmove. Od domaćih banaka seljacima su davale hipotekarne zajmove Prva hrvatska štedionica i Srpska banka. Sve su te banke davale seljacima zajmove u visini 43 posto opterećenja. Uz banke još veća zaduženja seljak je imao kod raznih privatnika "zeleniša", najčešće seoskih trgovaca i krčmara, koji su im davali zajmove po slobodnoj procjeni uroda u proljeće i s kamatama po dogovoru, što je ponekad iznosilo i vrijednost posjeda. Ipak su ti dugovi bili najčešće stabilni tako da je seljak isplaćivao kamate i ostajao dužan glavnicu, ali je bio skoro u istoj situaciji kao u vrijeme feudalizma, jer mu je posjed sada bio opterećen dugovima kao i ranije feudalnim obvezama. Dakako da u takvim okolnostima seljak nije mogao unapređivati proizvodnju ni slobodno - raspolagati svojim posjedom. U tijeku svjetskog rata, uslijed ratne i poratne inflacije, seljak je uglavnom otplatio hipotekarna dugovanja, ali ih je u 20-tih godinama opet na isti način stekao toliko da su zaprijetili krizom cijelom gospodarstvu. Tako se u stvari seljački posjed u hrvatskim zemljama, iscrpljen

otkupom feudalnih obveza, nikada nije oporavio toliko da bi mogao postati ekonomski rentabilan, pa se u tim relacijama posjedovnih odnosa i niske akumulacije kapitala na selu kretala i poljoprivredna proizvodnja sve do drugog svjetskog rata.

U predratnom razdoblju je sitni posjed bio najbrojniji i u Dalmaciji i Istri 1902. imalo je posjed do 5 ha čak 50 posto domaćinstava, a ostalo su bili veći posjedi. Posjeda većih od 100ha odnosno 16 jutara, bilo je oko 200, ali su u usporedbi s posjedima u Hrvatskoj i Slavoniji bili još manji.

U Dalmaciji je bilo još više sitnih posjeda, zbog konfiguracije tla s malo obradivih površina, pa je posjeda do 5 ha imalo čak oko 80 posto domaćinstava, od 5-10 oko 10 posto, a od 10-50 ha i nešto većih samo 5 posto. U Dalmaciji je bilo dva puta više posjeda nego u Istri, zbog veće ukupne površine te dvije pokrajine. Veći posjedi su bili najčešće rasparcelirani pa su u biti bili mali posjedi. Prema popisu iz 1902 u te dvije pokrajine struktura posjeda bila je u postotcima slijedeća:

U %	do 2 ha	2-5ha	5-20ha	20-100ha	Više 100 ha
ISTRA	42.9	28.7	24.9	3.5	0.5
DALMACIJA	59.1	27.0	12.5	1.2	0.2

	Cijela						Šume	neplodno tlo
	Površina	Oranice	Vrtovi	Vinogradi	Pašnjaci	Livade		
Istra	495.539	56.113	16.240	46.510	158.688	35.849	169.382	17.756
Dalmacija	1,283.493	137.216	37.001	82.272	594.475	9.948	380.884	41.697

	Broj Posjeda	NA PRODUKTIVNOM ZEMLJIŠTU U HA								močvare Trsaci	ukupno	Tlu u ha broj Gospodarstava	cijelo zemljištr u ha
		oranice	Livade	vrtovi	vinogradi	pašnjaci	Šume						
Istra ukupno	46.960	56.113	35.849	16.240	46.510	158.688	164.382	17.756	495.538	46.960	495.538		
Više od 100ha	0 ha 221	1.579	1.427	230	797	51.662	39.856	6.147	101.698	227	102.781		
Manje od 100h a	46.371	54.534	34.422	16.010	45.713	107.026	124.526	11.609	393.840	46.733	392.757		
Dalmacija ukup	83.455	173.216	9.948	37.001	82.272	594.475	380.884	41.697	1,283.493	83.455	1,283.493		
Više od 100ha	0ha 154	2.981	467	648	3.447	85.767	42.170	10.120	145.600	159	146.086		
Manje od 100ha	83.301 9.481	134.235		36.353	78.825	508.708	338.714	31.577	1,137.893	83.296	1,137.407		

	Polodjelska gospodars. 75%	Vrtlarska 292	vinogradar. 2.284	MJEŠOVITI POSJEDI			Šumski manje 25% posjedi	207
				preko 70%	50- 50-25%	25%		
Istra	16.586	292	2.284	13.460	9.924	3.425	782	207
Dalmacija	45.984	28	6.671	22.896	6.299	1.199	277	131

Na jedan km² bilo je u Istri 9.5 gospodarstava, a u Dalmaciji 6,5, u cijeloj državi 9.5, a na 100 stanovnika u Istri bilo je 13.4 gospodarstva u Dalmaciji 19.9, a u Austriji cijeloj 10,7. U Istri i Dalmaciji bilo je i veleposjeda, odnosno gospodarstava većih od 100 ha, međutim to su bili uglavnom pašnjaci i šume ili kamenjari, a oranička je zemlja bila uglavnom podijeljena u zakup, jer je to najčešće bila zemlja raznih zaklada, crkveni posjedi i slično. Ni na tim većim posjedima nije bilo organiziranih većih proizvodnih cjelina za tržišnu privredu. Iznimke su bili veći vinogradi. Zakup zemlje bio je vrlo raširen u obje pokrajine kako u postotku pokazuje tablica:⁴⁰

	posjednici	posjed i		Zakup samo
		posjed veći Od zakupa	posjed manji od zakupa	
Istra	91.6	4.8	3.4	3.4
Dalmacija	57.4	37.7	28.5	4.8
Austrijski d.d.	71.9	22.1	13.9	5.3

Navedeni podatci pokazuju da je veliki dio posjeda bio zakupljen, posebno u Dalmaciji i na taj način učinjen pokušaj povećavanja posjeda. Mali su posjedi bili uglavnom mješovitog tipa, što znači da su korišteni za sve poljoprivredne djelatnosti i da je proizvodnja korištena uglavnom za potrebe domaćinstva.

U Istri i Dalmaciji bilo je također šumskih posjeda. U Istri je bilo dosta močvara. U Dalmaciji su postojale i posebne vrste zemljišnih posjeda - gromače na kojima se zbog njihove male površine uzgajana samo jedna vrsta kulture pa otuda i veći broj oranica.

⁴⁰ Ergebnisse der landwirtschaftlicher Betreibungen..n.dj.

Usitnjenost proizvodnje pokazuju i podaci po kojima je 50 posto posjeda bilo mješovitog tipa proizvodnje, a u Dalmaciji oko 75% i najčešće su to bili posjedi s načinom proizvodnje naslijeđenom iz feudalnog doba, kojoj je po veličini i načinu proizvodnje osnovni cilj bio prehrana domaćinstva vlasnika posjeda i njih se u novim uvjetima proizvodnje moglo tretirati više kao okućnice nego kao poljoprivredna imanja. Većina domaćinstava imala je samo jednu oranicu. U Istri je na 1 km² bilo 9,5 m² obradive površine, a u Dalmaciji samo 6,5 m², a u obje pokrajine oko 13 m² obradive površine na 100 stanovnika. Seoski posjed mogao je samo djelomično prehraniti jednu porodicu. Kako je 40 posto posjeda imalo samo oko 2 ha, a u Dalmaciji čak 60 posto posjeda, na tim posjedima bila je nemoguća najosnovnija egzistencija brojnije porodice. Ako se promatra s obzirom na oraničke površine tad je taj omjer još drastičniji.

Posebnu kategoriju seoskog stanovništva i posjeda u Istri i Dalmaciji činili su koloni. Kao relikti feudalnih odnosa kolonat se u Istri i Dalmaciji zadržao sve do 20-tih g. XX st. U Istri je bilo oko 2.500 kolonatskih posjeda, i od toga oko 30 posto samo takvih posjeda, a ostalo u kombinaciji s vlastitim posjedom kolona. Kolonatskih posjeda bilo je oko 50 posto na oraničkim površinama, a ostalo u vinogradima. U Dalmaciji je omjer tog posjeda bio znatno veći, pa je bilo čak oko 28.000 kolonatskih posjeda i od toga oko 9 posto kolonata, a ostalo u kombinaciji s vlastitim posjedom kolona. Tako je osim mješovitog privrednog gospodarstva prevladavao i mješovito vlasništvo posjeda, što je otežavalo i organizaciju proizvodnje i promjene u zemljišnim posjedima u pravcu okrupnjavanja posjeda. Kolonatskih posjeda bilo je najviše u malim posjedima /oko 80 posto do 5 ha/ kako u oraničkoj zemlji tako i u vinogradima. Najviše takvih posjeda bilo je u okolini velikih gradova, posebno Zadra i Splita.

U MEĐURATNOM razdoblju struktura zemljišnih posjeda po veličini dobiva nove osobine i nastaje složeniji proces promjena uslijed dva zahvata državne administracije u imovinske odnose u poljoprivredi: meliorizacija i

drugih tehničkih zahvata u neplodno tlo, te agrarne reforme, iako u ograničenim razmjerima. Dok je prvi zahvat omogućavao povećanje malog zemljišnog posjeda, drugi je vodio smanjivanju veleposjeda i povećanju broja sitnih seljačkih gospodarstava. I treća komponenta, koja je utjecala na preobrazbu seljačkog posjeda u tržišno gospodarstvo, bila je relativno spora i neadekvatna industrijalizacija poljoprivrede, kako s obzirom na njenu mehanizaciju, tako i razvoj prerađivačke agrarne industrije. Svi ti procesi odvijali su se u 20-tim godinama dosta sporo i znatno brže je rasla zaduženost seljaka u nastojanjima da mehaniziraju i povećaju proizvodnju, ali bez odgovarajućih rezultata.

U međuratnom razdoblju sitno posjednička struktura seljačkih gospodarstava ostaje i dalje glavnim obilježjem poljoprivrede u cijeloj Jugoslaviji pa i u hrvatskim zemljama. Početkom 30-tih godina približno 20 posto seljačkih gospodarstava imalo je samo okućnicu, a isto toliko 1-2 ha zemlje. Do 5 ha posjed imalo je 75 posto seljačkih domaćinstava što pokazuje posvemašnju siromašnost sela. Takvo je seosko domaćinstvo bilo mješovitog tipa, autarkično i s proizvodnjom namijenjenom pretežno prehrani domaćinstva. Pomaci koji su učinjeni u predratnim godinama u pravcu okrupnjivanja seljačkog gospodarstva su u međuratnom razdoblju usporeni pa se čak ojačale tendencije autarhičkog posjeda. Sliku imovinskih odnosa s obzirom na veličinu i tip poljoprivrednog gospodarstva početkom 30-tih godina pokazuje prema istraživanjima u raspravi Bože Turine «Da li seljak u bivšoj Savskoj banovini ima dovoljan životni prostor», objavljenoj 1940 u Kalendaru Hrvatskih seljačkih zadruga-Zadrugar- slijedeća tablica:⁴¹

Prema podacima Opće državne statistike koju Turina navodi ti su odnosi bili slijedeći			
		faktični životni prostor	Po njemačkim zahtjevima
Broj svih	561.715	1,766.354	6,358.650
Domaćinstava			
Broj seljačkih	423.909		
Gospodarstava			

⁴¹ Božo Turina, Da li seljak u bivšoj Savskoj banovini imade dovoljno životni prostor.,Zadrugar, Kalendar Hrvatskih seljačkih zadruga, zagreb, 1940, str.83

Broj
domaćinstva 137.806
Bez zemlje

U %	BROJ SELJAČKIH GOSPODARSTAVA U				SAVSKOJ	BANOVINI
	strina i Kukuruza	kukuruza I strina	mješovito	travnjačko i krumpirasto	vinogradi i voćarstvo	ukupno
do 1 ha	11.9/	17.3/	11.5/	14.4/	60.2/	23
1 do 2 ha	13.4/	22.1/	24/	15.6/	20.8/	19.2
od 2 do 5 ha	37.4/	40.3/	44.6/	36.4	14.1	34.7
od 5-10 ha	26.5	16.3/	16.4	23.1	3.5	17.2
od 10-20 ha	8.8	3..5/	3.1	8.4	0.9	4.9
od 20-50 ha	1.6	0.4	0.3	1.9	0.4	0.9
više od 50ha	0.4	0..09	0.01	0.13	0.08	0.1

Najprikladnija područja za organizaciju tržišne proizvodnje bila su plodna ravničarska zvana područja strnina i kukuruza, odnosno područja na kojima su uspijevale žitarice. Takva su područja također bila usitnjena; više od 5 ha zemlje imalo je samo 37 posto gospodarstava s time da je i u tom postotku 26,5 posto imalo od 5-10 ha, a više samo 16 posto gospodarstava. Najveći broj gospodarstava i na područjima strina i kukuruza, njih 37 posto, imalo je posjede od 2-5 ha, što je bio posjed koji je mogao prehraniti prosječnu porodicu, ali nije mogao ostvariti tržišni višak ni uposliti cijelu seljačku obitelj. Skupina od oko 26,5 seljačkih posjeda mogla je samo djelomice ostvariti tržišne viškove upošljavajući obitelj, a samo je 10 posto srednjih i velikih posjeda moglo organizirati tržišnu proizvodnju i osigurati svojim članovima domaćinstva dobru egzistenciju. Ostalih 26 posto domaćinstava i u žitorodnim plodnim krajevima bilo je ispod egzistencijalnog minimuma.⁴² U nešto manje plodnim nizinskim i brežuljkastim područjima zapadne Slavonije i gornjeg Pokuplja, koje je pripadalo području kukuruza i strina, struktura zemljišnih posjeda po veličini bila je još usitnjenija. Samo oko 20 posto posjeda imalo je više od 5 ha i među njima samo 4 posto više od 10 ha. Približno 40 posto posjeda imalo je prosječno 3 ha i na njima je živjelo približno pola milijuna ljudi, a isto toliko je živjelo na posjedima od prosječno 1,5 ha, kojih je bilo 17 posto. Samo je oko 20 posto posjeda i na tom području moglo osigurati svojim posjednicima relativno dobru egzistenciju. Dakako da je slika posjedovnih odnosa bila još drastičnija u pasivnim krajevima, koji su pripadali travničko-krumpirastom području, prikladnim za uzgoj samo

⁴² Vidi raspravu: Rudolf Bičanić, Kako živi narod Zagreb 1936 i Agrarna prenapučenost, Gospodarska struktura Banovine Hrvatske br.3 Gospodarska sloga 1939

krtolastog bilja i prekrivenih travnjacima, te s često neprikladnom klimom za uzgoj drugog bilja. To je posebno bilo u Gorskom kotaru s pretežno strmim planinama i dugim snježnim zimama. Zbog velike vlažnosti tla i njegova sastava, plodnost tla je bila relativno slaba. Osim toga i posjedi od 5-10 ha imali su u svom sastavu više šumskog nego obradivog tla pa su usporedbe s ostalim područjima neadekvatne mogućnostima. I na tom je području samo oko 30 posto gospodarstava imalo više od 5 ha zemlje, odnosno 23 posto od 5-10 ha. Što reći o gospodarstvu na takvoj zemlji sa 0,5 ili 1,5 ha zemlje, kojih je bilo 15 posto. Prehraniti svoje domaćinstvo nisu mogli ni posjedi s 2-5 ha, a njih je bilo 36,4 posto. Tako je na tom području približno 66 posto svih gospodarstava s oko 25.600 ljudi bilo ekonomski nerentabilno i za svoje posjednike egzistencijalno nestabilno, jer nije moglo prehraniti ni uposliti članove domaćinstava. Ono je bilo ispod svakog prosječnog posjedovnog minimuma neophodnog za stabilniju životnu egzistenciju pripadajućih im domaćinstava. Znatno bolja struktura posjeda i proizvodni odnosi nisu bili ni na područjima Pokuplja, Like i Hrvatskog zagorja koje je pripadalo mješovitom tipu poljoprivrednog gospodarstava. U Lici je samo 20 posto gospodarstava imalo više od 5 ha zemljišta, a 44.6 posto od 2-5 ha. Na tom je području bilo 79 posto patuljastih posjeda do 5 ha i na njima je egzistiralo, odnosno preživljavalo 130.000 članova njihovih domaćinstava. Mada je klima i tlo u Lici bilo nešto povoljnije nego u Gorskom kotaru, i dozvoljavalo uzgoj nekih vrsta žitarica, ipak je tlo bilo dosta neplodno za produktivniju proizvodnju, a još više je umanjivalo njegovu vrijednost velika usitnjenost gospodarstava.

Vinogradarsko-voćaučje područje u priobalju imalo je oskudnu zemlju kraškog sastava s puno kamenjara i šikara. Na tim je područjima bio posjed tako usitnjen da je 62 posto gospodarstava imalo samo do 1 ha zemlje, 20.8 posto ih je imalo 1-2 ha, pa je oko 80 posto gospodarstava imalo najviše 2 ha zemlje i na takvim je gospodarstvima živjelo 65.500 ljudi. Postojale su u kamenjaru parcele od nekoliko kvadratnih metara zvane vrtače, i ponekad su posjedi bili sastavljeni od takvih vrtača. S obzirom na klimu moglo se u tim područjima razviti plantažni sustav uzgoja voća i povrće, ali je i to je otežavala velika rasparceliranost, ionako štire zemlje, te nedostatna hidrotehnička obrada neplodnih zemljišta. Na tim je područjima bio veliki odljev muške radne snage u

pečalbu, a žene su razvijajući mješovita poljodjelsko-stočarska gospodarstva širile prostor livada i na nizinske vlažne prostore, a oranice su potiskivane iz najpovoljnijih uslova u sve lošije. Borba za životni prostor i povećanje proizvodnje tjerale su seljake da u svojim mogućnostima proširuju obradive površine, a u tome su nastojale u 30-tim godinama i državne vlasti.

Usprkos značajnim povećanjima obradive površine nije uslijedilo i adekvatno povećanje zemljišnih posjeda, jer je istovremeno bilo i dioba posjeda zbog povećanja broja članova domaćinstava te drugih razloga. Prema statističkim podacima Izvještaja banske vlasti iz 1940. imovinska struktura zemljišnih posjeda ostala je približno ista kao i ranije što pokazuje slijedeća tablica:⁴³

	PLODNE ZEMLJE IMAJU	JE IMAJU POSJEDI OD 0.1-1 HA	VELIČINE	A I U POSJEDU JE		OBITELJI
2,70%	"	"	"	"	20.9%	"
7,5%	"	"	"	" 1-2 HA	20.7 %	"
28,40%	"	"	"	" 2-5 HA	35,70%	"
				5-10 HA		
27,90%	"	"	"	"	16,70%	"
15,50%	"	"	"	" 10-20 HA	4,80%	"
18.0 %	"	"	"	" 20 I VIŠE HA	1,10%	"

Sredinom međuratnog razdoblja 75 posto obitelji posjedovalo je gospodarstva do 5 ha, odnosno 39 posto plodne zemlje, a 6 posto obitelji više od 10 ha zemlje, odnosno 34 posto plodne zemlje. U ravničarskim područjima te su razlike bile još drastičnije što pokazuje slijedeća tablica:⁴⁴

NAZIV KOTARA	ŽIVI OBITE LJI U %		POSJEDJE % ZEMLJE		Obitelji posjeduje		obitelji posjeduje		obitelji posjeduje		obitelji posjeduje	
	OD 0.01 DO 1 HA	DO 1 HA	OD 1	Do 2 ha	OD 2-5 HA	OD 5-10 HA	OD 10-20 HA	20 I VIŠE HA	OD 10-20 HA	20 I VIŠE HA	OD 10-20 HA	20 I VIŠE HA
DONJI MIHOLJAC	10.44	0.52	11,37	1,96	38.04	15,75	30.15	25,69	8,41	12,87	1,59	43,21
ĐAKOVO	10.84	0.67	13.04	2,39	30.42	12,71	26,61	23,49	14,79	24,71	4.30	36.03
ILOK	25,61	2,46	19.00	4,94	28.20	16,81	17,39	22,33	7,74	19.01	2.05	34,42
NAŠICE	13,45	0.99	15.70	3,42	40.87	19,91	24,13	23,47	4,91	9,37	0.96	42,84
OSIJEK	20.32	1,29	15,47	3,49	35,49	17.05	20.04	19.60	6,12	11,72	2,56	46,85
UKUPNO	15,2	1.0	14,7	3	34,8	16,2	24,1	23,2	8,8	16,1	2,4	40.5

⁴³ navedeno

⁴⁴ Godišnjak banske vlasti, n.dj. str. 227

Primjer prenapučenosti na malom posjedu prikazuje da u takvim okolnostima većina domaćinstava nije mogla prehraniti svoje obitelji pa je često i do 70 posto srezova u hrvatskim zemljama smatrano pasivnim krajevima, što znači s nedostatnim urodom za prehranu stanovništva, a u tim je krajevima živjelo približno dva i pol miliona stanovnika ili 50 posto ukupnog hrvatskog stanovništva.

Kao posljedica prenapučenosti seoskog stanovništva na malom posjedu i ekonomski višak seoskog stanovništva odražavala se u njegovu standardu koji se svodio na golo preživljavanje. Čak i na području strina i kukuruza bilo je 13,4 posto gospodarstava s 1.5 ha odnosno s kućom i okućnicom i oni su s još 37 posto seljačkih gospodarstava s posjedom do 5 ha sačinjavali siromašan sloj seljaka koji nisu mogli na svojem posjedu prehraniti porodicu, već su zaradu tražili kao najamni radnici. I na posjedu od 5-10 jutara samo 10 posto seljačkih gospodarstava bilo pogodno za ekonomsko gospodarenje i pružalo svojem posjedniku i njegovoj porodici zadovoljavajuću egzistenciju: prehranu, odjeću i smještaj u okvirima zdravstvenih potreba. Dakako da je taj standard u drugim područjima s manje oranične zemlje bio niži. Dok je na području strina živjelo na približno 160.000 ha s približno 450.000 stanovnika, u središnjim i zapadnim područjima sjeverne Hrvatske živjelo je na području približno 450.000 ha približno milion ljudi. Osim toga, na tom području nije bilo toliko veleposjeda kao na prvom i gospodarstva su bila više mješovitog tipa pa i mogućnosti zarade u poljoprivredi na velikim imanjima manje, te je i tu bijeda seljaka bila osnovno njihovo obilježje. Ipak u tim je krajevima bilo nekih industrijskih poduzeća, uglavnom sirovinske industrije, pa su siromašni seljaci mogli djelomice dopunu zarade nalaziti u tim industrijama ili u pokrajinskim gradovima.

U južnoj Hrvatskoj zemljoradnja se često javlja i kao sporedno zanimanje seoskog stanovništva, koje zaradu djelomično nalazi kao sezonski radnici, bilo kao šumski radnici, bilo u prometu i transportu ili uslužnim djelatnostima, a u Primorju i Dalmaciji u ribolovu, transportu i pomorstvu.

U goranskom i ličkom području je većina posjeda bila i do dva puta manja od potrebnih standarda za zadovoljenje životnih potreba, a u primorskom i do devet puta manja. Stoga je na tom području u predratno vrijeme glavni izlaz za životnu egzistenciju seoskog, ali i dio gradskog stanovništva, nalazio u iseljavanju na sve strane svijeta, posebno u sjevernu i južnu Ameriku. U međuratnom razdoblju, kada je iseljavanje otežano, zbog ograničenih mogućnosti ulaska u druge zemlje, posebno u SAD, bijeda primorskih seljaka je povećana. Standard seoskog kao i dijela gradskog stanovništva, kako u hrvatskim zemljama tako i drugim jugoslavenskim, pokazuje niska potrošnja osnovnih životnih namirnica, koja je bila među najnižima u Evropi. Bijedu "pasivnih" ali i ostalih krajeva u kojima su živjeli siromašni seljaci vrlo slikovito je opisao Rudolf Bičanić u svojoj knjizi «Kako živi narod». Obilazeći Savsku i Primorsku banovinu i opisujući detaljno sve elemente svakidašnjeg života hrvatskih seljaka od prehrane, stanovanja i odijevanja do poreznih, kreditnih, prometnih i drugih problema, autor je konstatirao slijedeće: "Ima jedna osnovna činjenica bez koje se ne može razumjeti gospodarski život pasivnih krajeva. Nad tim krajevima neprestano lebdi sablast gladi. U njima moraju ljudi kupovati za novac najpotrebniju životnu namirnicu - kruh svagdašnji. Ili, trebao sam zapravo reći - svagdanju puru. Jer pura (od kukuruznog brašna) je njihova hrana u jutro, za podne i navečer, ako je ima. Redovno svake godine mora pretežna većina seljaka kupovati kukuruz od Klendore (Sviječnica) do Jurjeva. Već srednji gospodari kupuju u mnogim krajevima hranu od Božića dalje, a siromašnim seljacima ne dotiče vlastiti kruh do Miholja, a kad je nerodna godina kao na pr. 1935. onda svi kupuju hranu mnogo ranije, nekoji odmah poslije žetve. Krajiški seljak mora da utroši sve svoje energije na podmirenje te najprječe potrebe i tako nikad ne može doći na zelenu granu. On je uvijek u nuždi, a tu nuždu uvijek drugi iskorišćuju. Krajiški seljak nema rezervi, ako ne kupi danas hrane, onda njegovi kod kuće gladuju. Da dođe do novca, daje svoju robu pošto hoće kupac, naravno ako ima što prodati. Ako nema ništa za prodaju, a to je najčešće slučaj, onda prima kredit pod najgorim uvjetima, ili radi za najslabije nadnice. Njegov je najveći cilj gospodarske borbe da prezimi zimu ili da ne strada od gladi. Račun, troškovi rentabilnost, da li se isplati ili ne, sve to igra uloge. Kad se spašava goli život ne pita se za cijenu."⁴⁵ Slične prilike našao je autor i u drugim krajevima, a ne samo u

⁴⁵ navedena rasprava

kraškim. U Gorskom kotaru, gdje je bilo najmanje obradive zemlje, seljaci su nadničarili: "Najveći dio Gorana živi od šume...Od prosječne nadnice 20 dinara, potroši Goranin obično za svoje izdržavanje, hranu i porez 13 dinara. Preostaje mu za potrebe četiri člana obitelji svega 7 dinara na dan, kad radi. A kad ne radi...?" Odnose na selu u Hrvatskom zagorju opisuje kao novo kmetstvo. Iako razloge nalazi u nizu društveno-ekonomskih odnosa pa i ne prosvjedenosti samih seljaka i njihovim ustaljenim običajima, ipak je glavna nedaća većine siromašnih seljaka bio u nedostatku obradive zemlje na kojoj bi mogli obrađujući ju i živjeti. U tim krajevima nedostajalo je također industrija od koje bi mogli živjeti.

Kraški pojas Dalmatinske zagore i Hercegovine bio je specifičan po geoekonomskoj i sociološkoj strukturi i Šerif Šehović to područje opisuje u svojem članku "Zaboravljena trogirski zagora" objavljenom u Zborniku radova Rudolfa Bičanića » Kako živi narod« slijedećim prikazom: "Po brežuljcima i podnožju brda veliki prostori su ograđeni zidovima, a na mnogim mjestima leže velike hrpe kamenja. Naši vrijedni seljaci bore se žilavo i pošteno za svoje mjesto pod suncem, otimaju prirodi koja je prema njima bila vrlo škrt, otimaju kršu. Male zelene oaze u sivoj brdskoj pustinji su nekada mogle možda, bar donekle, opskrbiti hranom svoje stanovnike, ali narod se već odavna toliko namnožio, koliko zemlja ne može prehraniti. Trebalo je oteti kršu svaku krpicu zemlje, iskrčiti stijene, pretražiti čitava brda, iskopati svaki grumen, prenijeti ga u vreći ili košu i nasuti tamo gdje su stijene iskrčene. Sva brda Dalmatinske zagore, Like i Hercegovine su tako ozidana, s malim terasama nasutim zemljom, natopljenom seljačkim znojem. Koliko je miliona radnih dana upotrijebljeno za krčenje krša? I kineski zid i egipatske piramide bile bi zasjenjene, da je sva ta stoljetna energija bila upotrijebljena za stvaranje jednog grandioznog djela. Ipak su te gromače bile grandiozno djelo, koje je prehranjivalo, istina na rubu gladi, prljavštine i bolesti, znatan dio hrvatskog stanovništva iz južnih hrvatskih krajeva".⁴⁶ U istoj knjizi Željko Macan ovako opisuje vrgorački kraj: "Ovdje se zemlja ne obrađuje ni plugom ni

⁴⁶ Zbornik radova Rudolfa Bičanića, Zagreb, 1939

traktorom ni drugim poljodjelskim strojevima, nego se stvara motikom, mašklinom (pijukom), polugom i čekićem. A po siromaštvu seljaka i po ustrajnosti u opravdanoj borbi za bolja vremena i ovo je jedan od naših krajeva za koji vrijedi ona-gdje je Hrvatska najbjeđnija tu je i najhrvatskija". U tim su krajevima seljaci "proizvodili" obradivu površinu, ali nedovoljno. I tako stečena zemlja nije mogla dati veće prihode kako zbog njene nedostatnosti tako i zbog nedostatka vode, koja se u kraškom tlu gubila i kad je bilo oborina, pa je nedostajala i za piće i osnovne higijenske potrebe, a kamoli za navodnjavanje zemlje. A seljak iz tih područja nije imao kamo pobjeći, osim emigrirati u tuđe krajeve, a kad je i to otežano u 30-tim godinama, bio mu je zatvoren i taj izlaz. A jedino rješenje za taj višak seoskog stanovništva, kao i u drugim krajevima, bilo je podizanje industrije koja bi ga kao radnu snagu apsorbirala.

Raspravljajući o tome problemu Bogoljub Ćurić u svojoj raspravi iz 1928 »Privreda i radništvo Dalmacije« ističe kao razlog poljoprivredne pasivnosti Dalmacije u nerazriješenim imovinskim odnosima i neadekvatnoj poljoprivrednoj strukturi proizvodnje te uspoređujući Dalmaciju s ostalim hrvatskim regijama ističe da je Dalmacije s obzirom na proizvodnju žitarica i ostalih krušnih biljaka pasivna, ali zato ima mogućnosti u proizvodnji drugih poljoprivrednih kultura, od stočarstva do uzgoja voća, povrća i vinove loze te maslina, što može biti adekvatno proizvodnji žitarica, samo bi trebalo organizirati i proizvodnju i popratne uslove od melioracija i drugih zemljanih radova do izgradnje prometnica za transport robe na tržište» te zaključuje»...da proizvodnja žitarica nije nikakav odlučan faktor za blagostanje jednog kraja ili cijelog naroda, nego vrijednost onoga što se proizvede u jednoj porodici, u jednom kotaru ili u jednoj pokrajini. Postavlja se za primjer pitanje je li neki radnik zaradio u jednoj godini, koliko mu je potrebno da kupi za gotov novac ili da zamijeni za svoju radnu snagu ono čega on nema i slično. Dalmacija prosječno oskudijeva u prehrani i to je posljedica relativne ekonomske pasivnosti, a uzrok je u opadanju

produktivne pa time i konzumne njene snage. S time treba biti na čisto i jednom za uvijek prestati misliti na neko veliko podizanje žitarica ili šuma te obratiti svu pažnju podizanju onih specijalnih grana privrede kojima je Dalmacija od prirode predestinirana...za normaliziranje prilika potrebno je stvoriti čim prije mogućnost gojenja maslina i proizvodnje maslinovog ulja, jer ova tako važna privredna grana bila je potpuno zanemarena...te kada se razmotre naše nove prirodne pijace uz čuvanje vinarstva bez pretjeranih nada, moći da podižu one grane koje mogu izdašno pomoći: rano voće i povrće, rani sirevi, janjad, cvjećarstvo i slični rani proizvodi koji se na pijacama ne samo naše države nego ni na pijacama nekoliko drugih država mogu da pojavljuju dva mjeseca ranije nego ti sami krajevi mogu da dadu.»⁴⁷ On ističe da Dalmacija po stanovniku ima toliko zemlje koliko i druge pokrajine, ali su imovinski odnosi nesređeni, nema organizirane ciljane poljoprivredne proizvodnje ni potrebnih ostalih zahvata za razvoj poljoprivrede, kao ni drugih privrednih aktivnosti koje bi pomogle poljoprivredi da njena proizvodnja dopre do tržište, te spominje i druge privredne djelatnosti-rudarstvo i turizam koji će omogućiti domaće tržište poljoprivredi.

Upravo je na području Dalmacije pokazana potreba planiranja privrednog razvoja i njegovog usuglašavanja s ostalim područjima, odnosno obrazovanje nacionalne ekonomije kao puta za izlazak iz pasivne privrede. U tom se pravcu orijentirala i ekonomska politika trgovačko industrijske komore u Splitu pa se u njezinom izvještaju iz 1934 navodi slijedeće: «Poljoprivreda je jedan vrlo važan ekonomski faktor u Primorskoj banovini i kao takav često je tretiran u komori. Radi se tu o poboljšanju produkcije i istovremenom podizanju vrijednosti domaćih produkata, jer industrija i trgovina vode računa o konzumnoj snazi najvećeg broja pučanstva...Naša se pomorska poljoprivreda po malo orijentira u pravcu gajenja cvijeća, ranog i kasnijeg voća, povrća i stolnog grožđa da se istisne strani uvoz. U tom smo pravcu nastojali da

⁴⁷ Ćurić Bogoslav, Privreda i radništvo Dalmacije, Split, 1928

se tarifski omogućiti plasman u unutrašnjosti zemlje.» A da bi se moglo djelovati u tome smjeru na oživljavanju poljoprivredne proizvodnje bilo je potrebno srediti imovinsko pravne odnose i okrupnjivati ili povezivati sitne posjede, što se pokušalo organizacijom zadrugarstva. Ali prije je trebalo srediti imovinske odnose o čemu govori i Ćurić u navedenoj raspravi:» U Dalmaciji još ni danas nije potpuno riješeno agrarno pitanje. Mi nemamo točnih podataka o kmetskim i njima sličnim te kolonatskim odnosima, ali po jednoj približno točnoj statistici u Dalmaciji bi bilo svega 36.214 porodica na svojoj zemlji, a 47.734 porodice u nadničarskom i kolonatskom odnosu prema vlasnicima zemlje opterećenim javno-pravnim i privatno pravnim odnosima kojih ima 90.000 hektara. Potpuno rješenje toga pitanja od velike je potrebe ne samo u socijalnom i političkom već i privrednom pogledu.» Zakonima obznanjenim u međuratnom razdoblju rješavano je to pitanje otkupom po uzoru na otkup feudalnih obveza, ali uslijed siromaštva seljaka da to i provedu, kolonatski i ostali feudalni odnosi ostali su neriješeni do rata i rješavani u poslijeratnom razdoblju uz ostale relikte u imovinsko-pravnim odnosima u poljoprivredi.

Sitno posjednička struktura i rasparceliranost poljoprivrednog zemljišta u svim hrvatskim pokrajinama bile su posljedica određenog razvoja zemljišnih odnosa na selu, uvjetovanog nizom čimbenika: sporom izmjenom imovinskih odnosa i ostataka ranijih oblika organizacije sela i poljoprivrede/koji su bili bliži feudalnim nego kapitalističko-tržišnim, spori raspad kućnih zadruga i njihovo transformiranje u nove zadružne oblike, neodređeni status zemljišnih zajednica u novim uvjetima odnosa na selu, demografskim kretanjima, nedovoljnom agrotehničkom obradom zemljišta kao i nerazvijenom agrarnom i ostalom industrijom koja bi prihvaćala višak seoskog stanovništva. Sitni posjed je uglavnom egzistirao kao izolirana privredna jedinica, s najčešće mješovitom ekstenzivnom proizvodnjom pa je po načinu proizvodnje i organizacije bio je bliži feudalnom tipu seoskog posjeda nego tržišnoj orijentiranoj organizaciji gospodarstva. Između ranije urbarijalne i zadružne ekonomike

i nove tržišne, sitni pa i srednji posjed ostao je izoliran i nepovezan uz veći posjed ili agrarnu industriju, pa je egzistirao na razmeđi velikih sistema-iz jednog je izašao, a za drugi nije bio organiziran i povezan. Upravo je taj položaj sitnog i srednjeg posjeda potaknuo nastojanja da se zadružnim povezivanjem na tržišnim i intenzivnim osnovama privređivanja osmisli stvaranje većih agrarnih cjelina, ali se taj postupak odvijao sporo i teško te zahvaćao vrlo mali postotak-oko 10 posto-posjeda. Mali posjed nije po svojoj veličini odgovarao ni "tehničkom optimizmu" tj. nije imao površinske uvjete za ekonomičnu organizaciju tržišne proizvodnje, a nije odgovarao ni "ekonomskom optimizmu" odnosno veličinu u relaciji udaljenosti od tržišta. Što je taj sitni posjed ipak donekle osiguravao ekonomsku egzistenciju domaćinstvu, iako nije upošljavao cijelu obitelj, može se objasniti jedino vrlo niskim životnim standardom seljaka.

Nepovezanost seoske privrede i gradskog tržišta, loše prometne veze kao i slaba kupovna moć gradskog stanovništva, s obzirom na njegovu ekonomsku strukturu i životni standard, nisu pružali dovoljno poticaja za intenzifikaciju i prislanjanje uz gradsko tržište prodajom na "zelenoj tržnici", opskrbom gradskog stanovništva, voćem, povrćem i sitnom stokom. Naime, u mnogim manjim gradovima gradsko stanovništvo imalo je svoje vrtove ili su u prigradskim područjima zakupci gradskog zemljišta imali vrtove iz kojih su opskrbljivali gradske tržnice-tzv."bugari". Samo je u nekoliko većih gradova s razvijenom industrijom i radništvom te neagrarnim gradskim stanovništvom omogućavalo individualnu prodaju poljoprivrednih proizvoda. Osim toga u većim urbanim sredinama postojala je seljaku konkurencija robe s veleposjeda, koja je prodavana u specijaliziranim dućanima tzv. "špecerajima", to jest u dućanima s mješovitom robom te specijaliziranim voćarnicama. Seljak, koji je "tezgario" svoju robu na gradskom trgu, bio je podložan trenutnim uvjetima tržišta, što dakako nije ni tržišna privreda ni privređivanje od poljoprivrede za osiguranje egzistencije domaćinstva. Za organiziranu prodaju sa stabilnijim cijenama seljak nije imao ni dovoljno robe koju bi s tako malog posjeda opskrbljivao tržište i često je prodavao poljoprivredne proizvode na užtrb prehrane vlastite porodice, pa su seljaci proizvođači i

sami često bili pothranjeni i gladovali, da bi prodajući svoje proizvode namaknuli novac za poreze i druge nužne potrebe: sol, petrolej za svjetlo i slično. Taj je polu gladni seljak morao često dopunjavati sredstva za svoju egzistenciju kao najamna radna snaga bilo u gradovima bilo na većim posjedima pa nije dospijevao posvećivati dovoljno pažnje proizvodnji na svojem malom posjedu, već ga je tretirao više kao okućnicu. Za agrotehničke poboljšice mali posjednik često nije znao ili nije imao materijalnih sredstava za nabavku složenijih alatki i umjetnih gnojiva, što je sve činilo zatvoreni krug autarkičnosti i neekonomičnosti malog posjeda i siromaštva takvih gospodarstava.

U unutrašnjoj trgovini žitnu hranu nije kupovalo samo gradsko, već i seosko stanovništvo, posebno u južnoj Hrvatskoj. Pšenični kruh je korišten uglavnom samo u zapadnoj Slavoniji i Srijemu, a u drugim krajevima kukuruzni kruh ili palenta-pura. Po potrošnji uopće kruha, a posebno pšeničnog, Hrvatska je znatno zaostajala za jugoslavenskim prosjekom, a kako je taj bio među najnižim u evropskim zemljama to je u hrvatskoj taj prosjek korištenja kruha bio najniži, posebno u primorskim krajevima u kojima je i za teški fizički rad bilo samo komad kruha ili palente i malo luka. Najveća potrošnja žitarica bila je u gradovima Zagrebu i Osijeku te još u nekim gradovima. Isto tako bila je nedostatna i potrošnja krumpira druge «sirotinjske» hrane, koja je u nekim pasivnim krajevima nadomještao konzum kruha. Čurić u navedenoj raspravi ističe da: «Stanovništvo Banovine Hrvatske može potrošiti sve žito proizvedeno na području Banovine. Kako je životni standard i kupovna moć našeg naroda u pasivnim krajevima vrlo niska, stvarne njegove potrebe, pa i potrošnja kruha bile bi daleko veće, kad bi se popravilo njegovo materijalno stanje. Već prema današnjim potrebama za izvoz ne ostaje gotovo ništa, te se prije povećanja i intenziviranja produkcije ne bi uopće moglo ni misliti na izvoz. To naročito vrijedi za pšenicu.»

Nerazvijeno domaće tržište za poljoprivredne proizvode bilo je

posljedica još uvijek slabe industrijalizacije i u međuratnom razdoblju te niskog životnog standarda radništva i većeg dijela gradske populacije koja bi kupovali poljoprivredne proizvode za bolju prehranu. Veći dio i ne agrarnog stanovništva živio je na granici egzistencijalnih potreba u prehrani, kao i drugih potreba, pa domaće tržište poljoprivrednim proizvodima nije pružalo mogućnosti ne samo sitnom posjedniku seljaku, već ni proizvodnji s veleposjeda. Spori razvoj agrarne industrije također nije pružao veće mogućnosti prodaje poljoprivrednih proizvoda pa je veleposjed, iako prikladnije i bolje tržišno organiziran, proizvodio uglavnom one biljne kulture koje su imale prođu na vanjskom tržištu. Kad se krajem 20-tih i u 30-tim godinama javila zasićenost evropskog tržišta žitaricama i poljoprivredna kriza, nju je teško osjetio i veleposjed u hrvatskim zemljama, posebno u žitorodnim područjima. Prema tome, nerazvijeno domaće tržište poljoprivrednih proizvoda također je uvjetovalo autarkičnost malog i velikog zemljišnog posjeda u hrvatskim zemljama, čemu je doprinosila i nerazvijena agrarna industrija. Istovremeno industrija, kao privredna djelatnost, nije bila dorasla da apsorbira višak seoskog stanovništva, pa on ostaje na selu, opterećuje posjed i utječe na njegovo daljnje usitnjavanje. Tako je površinom rasparcelirana poljodjelska površina ostala i po svojoj organizaciji i proizvodnji ekstenzivna i neprilagođena novim tržišnim uvjetima i u međuratnom razdoblju sve do poslije drugog svjetskog rata.

Usporedba socijalnog i ekonomskog položaja seljaka u hrvatskim zemljama s onim u zapadno evropskim, pa i nekim srednje evropskim zemljama, pokazuje nedovoljan životni i proizvodni prostor hrvatskog seljaka proizvođača, kao i njegovu ovisnost o organizaciji cijelog gospodarstva. Međutim, intervencije državnih vlasti u poljoprivredu bile su najčešće administrativne i palijativne i više usmjerene na sanaciju seljačkog posjeda nego na stvaranje uvjeta za njegovu ekonomičnost. Takva je bila i državna intervencija na usporavanje diobe kućnih zadruga, nedosljednosti i ne efikasnost u rješavanju problema

komasacija, položaja i funkcije zemljišnih zajednica, te imovnih općina kao ostataka ranijih feudalnih seoskih zajedničkih posjeda i poljoprivredne proizvodnje. Usitnjenosti poljodjelskog tla pridonijela je i agrarna reforma, koja sama nije prouzročila ni sitno posjedničku strukturu sela ni usitnjenost zemljoposjeda, ali je pridonijela njegovu pravnom učvršćivanju.

VELEPOSJED je u međuratnom razdoblju bio podvrgnut agrarnoj reformi. Do kraja 1929. u Savskoj banovini bilo 167 veleposjeda s 401.401 ha oranica, oko 2.000 ha vrtova i vinograda, te oko 26.000 ha livada, ukupno oko 123 tisuća ha obradivog tla. Jedna četvrtina te zemlje bila je agrarnom reformom razdijeljena u manje posjede, a tri četvrtine ostale su vlasnicima. U prosjeku je veleposjednicima oduzeto oko 600 ha, ali je u korisnoj obradivoj površini oduzeto znatno više, jer je od 132.000 obradive površine ostalo samo 27.500 ha što znači da je prosječno po veleposjedu ostalo 280 ha. Dakako nije svim veleposjedima ostalo toliko, ali s obzirom na propisane posjedovne maksimume ti su odnosi ostali približno isti, što znači da veleposjed uglavnom nije prelazio 300 ha obradive površine, a to je bio i proizvodni optimum, odnosno srednji veleposjed.⁴⁸ Iako optimalne veličine, taj posjed nije mogao organizirati intenzivnu poljoprivredu, zbog infrastrukturnih nedostataka, pa se veleposjed i dalje oslanjao na uzgoj žitarica za izvoz, što je forsirala i državna administracija, jer je izvoznim tarifama pokrivala državne obveze prema inozemstvu.

Veleposjed je u novim zemljišnim okolnostima tijekom 30-tih godina morao intenzivirati proizvodnju, ali s obzirom na niz poteškoća u tom postupku, počev od nedostatka kredita do kolebljivog tržišta, nije u tome uspio. Najbolje te poteškoće pokazuje izvoz žita kao najvažnijeg poljoprivrednog proizvoda s veleposjeda. Naime, kad je ustanovljeno da udomaće sorte, iako kvalitativne, nemaju prođu na svjetskom tržištu u međunarodnoj konkurenciji cijena, veleposjednici su se preorijentirali na kurentnije sorte pšenice, ali je tada tržište žita stagniralo, što je izazvalo nove poteškoće. Prema tome veleposjed, sa svim prednostima velike obradive površine, bio je također ograničen u efikasnijoj intenzifikaciji proizvodnje i podređen nedaćama konkurencije kapitalističkog tržišta cijenama, ali i drugim faktorima. Ipak je

⁴⁸ Izvještaji banske vlast n.dj. i Statistički godišnjak, n.dj.

veleposjed kao ekonomsko-agrarna jedinica u odnosu na mali posjed, imao znatnih prednosti, kako u organizaciji proizvodnje tako i raznih agrotehničkih poboljšica te u organiziranom istupu na tržište. To su bili i osnovni izazovi zadružnog pokreta, koji se javlja od početka XX st. i u hrvatskim zemljama upravo s ciljem okupljanja sitno i srednje posjednika u asocijacije koje će povezati manje posjede za tržišno organiziranu proizvodnju. Problem odnosa sitnog i srednjeg posjeda i veleposjeda bio je aktualan cijelo stoljeće s ekonomskog i sa socijalnog aspekta. Stoga je i agrarna reforma imala svoje pristaše i protivnike kako među samim posjednicima tako i ekonomistima. S toga stajališta je značajno i razmatranje Veselina Masleše izraženo 1933. u časopisu Narodno blagostanje pod nazivom Najnovije faze agrarne reforme: "Naša agrarna reforma je istovremeno kapitalistička i socijalna mjera. To je agrarna reforma i agrarna revolucija. Zemlja je podijeljena, ali nije plaćena odgovarajuća odšteta. Time je pogažen osnovni princip kapitalističkog sistema privrede i agrarne reforme kao socijalno-političke mjere u kapitalističkom privrednom sistemu. Ali agrarna reforma predstavlja u socijalnom pogledu napredak, ostvaren u njenom prvom dijelu podjeli zemlje. Stvaranje sistnih sopstvenika zemlje napredak je prema stanju iz 1918. kada smo na jednoj strani imali kmetove, koloniste, čivčije i proletere, a na drugoj begove i velike posjednike. Ekonomski, međutim, agrarna reforma ne može biti i nije bila napredak. To je korak unazad, ali korak koji je neizbježan. Nazadak je zbog toga, jer velika gazdinstva omogućuju najintenzivniju poljoprivrednu proizvodnju upotrebom modernih poljoprivrednih mašina. Ali osim toga, agrarna reforma kod nas nanela je i druge ekonomske štete, koje su se dijelom dijelom dale a dijelom nisu. U prvom redu nije obrađena sva zemlja koja je podijeljena. Veliki broj agrarnih interesenata dobio je zemlju, ali nije imao nikakvog inventara. To je prirodno onemogućavalo potpunu obradu zemlje. Zatim, zemlju su dobivali i oni koji ni do tada nikada na njoj radili. Zbog toga je morao trpiti i kvalitet. To je sve dovelo do opadanja proizvodnje." Ti isti problemi i pogreške javljali su se i kasnije u novim agrarnim reformama, ali ipak se više vodilo račun o očuvanju većih zemljišnih kompleksa namijenjenih agrarnoj industriji.

Agrarna reforma je bila paliјativna mјera za sociјalno zbrinjavanje seoskog stanovništva, ali nije riješila osnovni problem organizacije sitnog i srednjeg zemljoposjednika za njegovu prilagodbu tržišnim uvjetima privređivanja u poljoprivredi. Puno intenzivnija bila je intervencija državne administracije u poljoprivredu državnim i drugim porezima, kojima je seljačko gospodarstvo bilo toliko pritisnuto da je i to bio jedan od važnih razloga njegove stagnacije pa i propadanja. Preuzimanje seljačkih dugova u krizi početkom 30-tih godina i pokušajem njihova sanjiranja, državna je administracija još više ograničila slobodu raspolaganja zemljom,, time i imovinske odnose i promjene veličina zemljišnih posjeda. Jedini pokušaj usmjeravanja sitnog i srednjeg posjeda na njegovo geofizičko jačanje i modernizaciju činile su seljčke zadruge, ali nedovoljno potpomognute i od državne administracije i društvenih činioca, kao i zbog sitno-posjedničkog mentaliteta seljaka i njegovog straha za zemlju i slobodno raspolaganje njome, što je ukupno ometalo efikasniju djelatnost zadrugarstva. Stoga ni one nisu bitnije utjecale na prestrukturiranje zemljišnih posjeda u hrvatskim zemljama.

Kriza u poljoprivredi, koja je latentno trajala od kraja 20-tih godina potaknula je nastojanja nekih sociјal liberalnih intelektualaca i poduzetnika, okupljenih oko društva Gospodarska sloga, da pod kraj 30-tih godina pokušaju pronaći nove putove razvoja poljoprivrede u hrvatskim zemljama, kako zbog ekonomsko-proizvodnih tako i sociјalnih razloga. U tu je svrhu osnovan i Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, a njegov direktor je bio poznati ekonomist i sveučilišni profesor Rudolf Bičani koji je i napisao više studija o seljačkim problemima u hrvatskim zemljama. On je u jednom članku objavljenom časopisu Gospodarska sloga 1940 pod nazivom "Zemlja seljaku", ustanovio da jedna trećina seljačkog stanovništva tj. približno milion ljudi nije mogla osigurati svoju egzistenciju na selu te istaknuo kao osnovne potrebe slijedeće: "1. učvrstiti i osigurati zemlju u seljačkim rukama da se posjed ne cijepa i ne gubi iz seljačkih ruku, 2. osvojiti za seljačko gospodarstvo nove obradive zemlje, 3. zemlju u cilju stvaranja što više srednjih seljačkih posjeda pravedno podijeliti da svatko može živjeti od zemlje koju obrađuje." Međutim uza sve mogućnosti pretvaranja neplodnih zemljišta u plodna, komasacijama, melioracijama i

dosljednim provođenjem agrarne reforme i kolonizacije, zemljonomsku eksploataciju ne bi dostajalo za egzistenciju sveukupnog seljačkog pučanstva. I neplodne zemlje za preobrazhu nije bilo dovoljno, kao što ni mogućnosti agrarne reforme nisu dostajale za podmirenje zemlje i stvaranje srednjeg posjeda od malog. Problem agrarne reforme autor je u spomenuti članku vrlo slikovito objasnio slijedećim riječima: »Kod nas je već od oslobođenja kmetstva seljački narod polako, ali sigurno osvajao zemlju od gospode, koja se nisu mogla održati bez besplatne kmetске seljačke radne snage. Seljačke kolibice pojele su vlastelinske dvorce. Ta polagana agrarna reforma traje sve do danas u obliku likvidacije veleposjeda. K tome je došla poslije velikog svjetskog rata, kao posljedica rata, i agrarna reforma. Ta agrarna reforma nije bila uvijek najuspješnije provedena i nije dala svugdje posljedice, koje su se od nje očekivane. Ali ipak je činjenica da su stotine hiljada jutara zemlje došle u seljačke ruke. Usprkos tome, još uvijek imade kod nas razmjerno velikih posjeda i u tom pogledu potrebno je da se poduzmu pravične mjere. Kad bi uzeli da je u prosjeku potrebno najmanje 6 ha za jedan srednji seljački posjed, onda bi vidili da bi se kod nas u Banovini Hrvatskoj trebalo još 1,780.000 ha da se svi posjedi podignu do toga stepena od 6 ha. A kad bi se posjedi, veći od 50 ha sasvim podijelili, onda se ne bi dobilo ni 300.000 ha raspoloživog zemljišta. Prema tome se vidi da postoje u pogledu agrarne reforme i dijeljenja zemlje kod nas razmjerno male mogućnosti. Ali u pojedinim krajevima agrarna reforma i danas vrlo mnogo znači, pa to ne treba smetnuti s uma." Razrađujući taj problem detaljnije, R. Bičanić je početkom 1941. u predavanju pred plenarnim odborom Zavoda istaknuo pozitivan doprinos agrarne reforme u stvaranju demokratske materijalne osnove seljačkog, tj. većinskog dijela stanovništva, ali i problemem njegovog daljeg socijalno-ekonomskog razvoja u slijedećoj konstataciji: «Možemo reći da je naša agrarna proizvodnja za tržište postala manja, jer je nestalo veleposjeda, koji su proizvodili na moderan način za tržište. Međutim, ne smije se zaboraviti da je nastao veliki broj malih proizvođača kojima je bilo omogućeno prehranjivanje

daleko većeg broja ljudi nego je to bilo za vrijeme feudalnog veleposjedu... Distribucija je najaktualniji i najosjetljiviji današnji problem, ali je proizvodnja naš osnovni problem...Od kapitalnog interesa za seljački narod je naša industrijska proizvodnja. Jer svima onima, kojima ne budemo mogli dati zemlje, morat ćemo dati zaradu na drugi način. Drugog izlaza tu nema nego industrija." Rudolf Bičanić prezentirao je svoje stajalište, ali i lijeve socijal-liberalne struje u HSS-u. On je zastupao planiranje privrede upravo zbog potreba organizacije, odnosno reorganizacije gospodarstva povezano s uspostavom Banovine Hrvatske i većeg upliva stručnjaka na razvoj hrvatskog gospodarstva.

Problem prenapučenosti sela istaknut je i na I kongresu ekonomista održanom 1940.te je na to ukazao i istaknuti ekonomista za agrarna pitanja Mijo Mirković . On je taj problem sagledavao s aspekta latentne nezaposlenosti velikog dijela seoskog stanovništva i nerentabilne proizvodnje većine seoskih gospodarstava: «Problem stanovništva se tako javlja kao pitanje odnosa između raspoložive zemlje i ljudi koji žive na njoj, dakle kao pitanje brutto prinosa i netto prinosa seljačkih gospodarstava, dakle veličine gospodarstva i prinosa ovih gospodarstava." Nedostatak zemlje bio je svakako značajan uzrok krize poljoprivrede i siromaštva seoskog stanovništva, ali ne i jedini. U industrijaliziranim zapadno evropskim zemljama sitno-posjednički sloj seoskog stanovništva nije imao veće posjedao nego u hrvatskim zemljama, a ipak bolji životni standard, jer su bili povoljniji uvjeti privređivanja, od kreditnih sustava do mogućnosti odliva viška seoskog stanovništva u industriju. I M.Mirković ukazuje na specifičnost strukture seljačkog posjeda u hrvatskim zemljama kao izrazito maloposjedničku, ali smatra da takvi odnosi nisu posljedica agrarnih reformi, već ekonomskog razvoja i historijskih okvira formiranja sitnog posjeda kojeg je agrarna reforma samo učvrstila kao dominantni posjed: "Ti su posjedi premaleni i za uadržavanje jedne seljačke obitelji i za postizavanje optimalnog prinosa, a premaleni su i obzirom na to da je tržište za

njihove proizvode uglavnom suviše udaljeno, što spriječava intenzifikaciju putem radno-intenzivnih kultura kakve su voćarstvo, vinogradarstvo, povrtijarstvo, stočarstvo i peradarstvo." On je također izlaz iz krize poljoprivrede pronalazio u industrijalizaciji gospodarstva, ali i u prestrukturiranju seoskih posjeda : "Vrlo je veliki broj seljačkih posjeda kod nas, koji u novčanom gospodarstvu ne mogu se više održati i zaposliti seljačku obitelj. Industrijalizacijom i javnim radovima može se jednom broju ovih seljaka stvoriti nuzgredno zanimanje. Jedan dio ovih posjeda morat će da nestane da bi se u poljoprivredi stvarale optimalne proizvodne jedinice." Obojica ekonomista, kao i znatan broj drugih hrvatskih ekonomista, zastupali su plansku privredu kako bi se ostvarila nacionalna ekonomska ravnoteža, što je Mirković obrazložio na slijedeći način: «Usljed nezadovoljavajućeg vanjskog tržišta i uslijed nemogućnosti iseljavanja od najvećeg je značaja stvaranje unutarnjeg tržišta izgradnjom gradova, industrijalizacijom i stvaranjem neke unutrašnje ravnoteže između industrijske i poljoprivredne proizvodnje, prebacivanjem bar dva miliona ljudi /odnosi se na cijelu Jugoslaviju/, koji sad učestvuju u poljoprivrednoj proizvodnji u nove potrošače poljoprivrednih proizvoda. To se može postići tek dugim razvojem... Samo tim putem može se olakšati pritisak seljačkog stanovništva na životni prostor ,jer je životni prostor za stanovništvo na selu postao danas već preuzak. I samo time mogu se stvoriti novi potrošači poljoprivredi". Navedena stanovišta te dvojice hrvatskih ekonomista odražavala su opća shvaćanja o problemima poljoprivrede i industrije izražena kako u izvještajima Trgovačko obrtničke komore tako i u nizu rezolucija udruženja privrednika u 30-tim godinama ili zahvata vlade i državne administracije, posebno vlade Banvine Hrvatske. Ta socijal-liberalna struja bila je posebna opcija u tadanjim ekonomističkim i političkim razmišljanjima i odudarala od dvije-fašističke i dirigirane komunističke, koje su u 30-tim godinama postale dominantne u evropskoj pa i svjetskoj ekonomskoj politici.

Godine 30-te bile su obilježene latentnom gospodarskom krizom u cijelom svijetu. Stoga se i na međunarodnoj razini pokušavalo pronaći rješenje u uvjetima u kojima su prevladavale dvije opcije-stvaranje zatvorenih nacionalnih autarkičnih ekonomija i spregu privatnog vlasništva s državnom administracijom u političkom fašističkom sistemu ili kolektivizaciju u sovjetskoj varijanti ekonomskog sistema koji je politički i ekonomski odbacivao demokratske individualne oblike organizacije proizvodnje u cilju održavanja ekonomske diktature državne administracije, proizvođači sistem državnog kapitalizma. Između tih dviju tada u svijetu prevladavajućih koncepcija i prakse nazirala se treća socijal-liberalna politička i ekonomska struja naznačena u "austrijskom ustavu" iz 1924 i u Sovjetskom savezu iste godine proklamiranoj Novoj ekonomskoj politici, ali su obje brzo ugušene-jedna novčanom i ekonomskom krizom 1926, a druga represijom politike državne administracije s osloncem na političku policiju kao represivni organ, a kojem je bila podređena i vodeća politička stranka Komunistička partija. Pod lozinkom diktature proletarijata podržavan je uz pomoć političke policije autokratski sloj državne i partijske administracije i svojevrstne restauracije feudalizma i carizma. Tako su obje socijal-liberalne struje u 20-tim godinama ugušene, i u 30-tim pod utjecajem latentne gospodarske krize učvrstile obje profašističke koncepcije, koje su krizu i pothranjivale. Socijal-liberalna struja javlja se u 30-tim godinama u SAD i nekim liberalnim kapitalističkim evropskim državama, pod nazivom New deal, a na osnovi stvaranja povećanog konzuma stanovništva na unutarnjem tržištu, ali je u njima bila ubrzo napuštena i prevladala je proizvodnja oružja s ratnim tendencijama, pogotovo u drugoj polovini tog desetljeća.

Značajan faktor za unapređenje poljoprivrede bilo je osiguravanje uroda od elementarnih nepogoda. Osiguravanje su vršila individualno pojedina veća gospodarstva, ali i manja. Najčešći osiguravatelj je bilo osiguravajuće društvo Croatia, koje je u međuratnom razdoblju bilo u vlasništvu Prve hrvatske štedionice, a započelo djelovati još prije prvog svjetskog prvog svjetskog rata te je bilo najjače domaće osiguravajuće društvo.

Godine 1928. osnovana je zaklada za zaštitu usjeva od elementarnih nepogoda Primorsko-krajiške oblasti u Karlovcu, a zatim je preimenovana u Zavod za osiguranje usjeva i od 1934. djelovao je na cijelom području Savske, a zatim i Primorske banovine.

Poteškoće u 30-tim godinama potaknule su brojna domaćinstava da osiguraju i svoje kuće i svoj poljoprivredni urod. Do kraja 30-tih bilo je osiguravanje od elementarnih nepogoda provedeno u 538 općina i obuhvaćalo 2,200. tisuća jutara oranica i 55.000 jutara vinograda u vrijednosti oko 17 miliona dinara.

Osiguravanje za neke vrste bilja bilo je obavezno, a najviše je osiguravan lan, konoplje te uljarice, odnosno industrijske biljke o čijoj preradi ovisila i određena industrijska proizvodnja. Upravo je to upućivalo s jedne strane na potrebu osiguravanja uroda, ali i koristi od povezivanja poljoprivredne proizvodnje i agrarne industrije. U razdoblju od 1933-1938. bilo je oštećeno tučom oko 50 posto osiguranih površina, a 1937 šteta je iznosila čak 27 miliona dinara, što je bilo više od godišnje uplate. Zbog tako velikog rizika od šteta bila je potrebna intervencija upravnih vlasti i Zavod je u 6 godina odnosno do 1940. isplatio oko 8,6 miliona odštete što je bilo više od ubranih osigurnina te je zapao u dugove. Ipak, prvu pomoć Zavod je primio 1940. od vlade Banovine Hrvatske, koja ga je primila kao svoju instituciju, pa je postao svojevrsno državno osiguravajuće društvo.

MEHANIZACIJA U POLJOPRIVRED

Hrvatske zemlje su po konfiguraciji svojeg tla bile nejednako podesne za uvođenje mehanizacije u poljoprivredu. Sjeverni ravničarski dio Slavonije i Srijem bio je pogodan za sve vrste poljoprivrednih strojeva u obradi zemlje, a ostali dio kako koji, pa je u nekima bila najprikladnija obrada plugom uz stočnu vuču ili male alatke za ručnu obradu. Treba svakako istaknutu da je to bilo i vrijeme početaka mehanizacije poljoprivrede i u drugim evropskim zemljama i dijelovima svijeta i ona je

svagdje kako gdje postepeno upotrebljavana. Drugi faktor koji je utjecao na njeno uvođenje bila je akumulacija kapitala u poljoprivredi i koliko je u njoj ostajalo od toga za njezinu mehanizaciju. Treći faktor, koji je bio svakako važan, bila je i veličina posjeda i potrebe kao i mogućnosti njegove mehanizacije s obzirom na veličinu i vrstu njegove proizvodnje. Uz sve to na razvoj mehanizacije utjecali su i neki drugi činioci poput stanja u stočarstvu i broja zaprežne stoke, obrazovanosti seljaka za rad s mehaničkim spravama i njihova sklonost takvom načinu rada kao i upotrebi umjetnih gnojiva i konačno prenaseljenost i nedovoljna uposlenost seoskog stanovništva, pa i članova domaćinstva te uslijed toga jeftina ručna radna snaga. Ti su činioci bili prisutni negdje više negdje manje kroz cijelo vrijeme prelaska poljoprivredne proizvodnje na tržišno gospodarstvo, a to znači u predratno, odnosno poslijeratno vrijeme. Sve je to utjecalo na sporost uvođenja mehanizacije u poljoprivredu u hrvatskim pokrajinama.

Naj jednostavnija i polu mehanička obrada zemlje bila je obrada plugom sa vučnom stokom: konjima, magarcima, mazgama pa i kravama u planinskim krajevima. Takva naj jednostavnija mehanizacija ovisila je o stočnom fondu, ali je ona imala dvije etape razvoja: drveni i željezni plug. Iako je drveni plug bio izumljen i upotrebljavan stoljećima, on je u pojedinim krajevima Jugoslavije pa i hrvatskih pokrajina, upotrebljavan i u XX stoljeću. Tako u popisu poljoprivrednih alatki u Jugoslaviji prvih poratnih godina iza drugog svjetskog rata bilo još oko 25 posto drvenih plugova. Takvi su plugovi bili ne samo relikv u obradi zemlje, već su u nekim krajevima upotrebljavani zbog neimaštine seljaka da kupe barem željezni plug. Takav je plug upotrebljavan najviše, jer je bio razmjerno prikladan u krševitim predjelima s oranicama prepunim kamenja ili pak u močvarnim i podvodnim predjelima u kojima je trebalo plitko oranje. Upotreba željeznog pluga zahtijevala je određene predradnje u obradi tla poput melioracija tla. Dakako da je njegovu upotrebu uvelike određivala i mogućnost nabavke željeznog pluga, ali i tradicija i prosvijećenost seljaka, koja je, s obzirom na veliku nepismenost seljačkog stanovništva, očito bila vrlo štura kako u svemu tako i u obradi zemlje. Stoljetne tradicije su bez sumnje djelovale, ali i mogućnosti lakše i bolje obrade zemlje pokazale su svoje prednost pa je željezni plug ipak prevladavao i korišten gdje god

su za to postojali uvjeti..

U predratnom razdoblju u Banovini nisu vršeni popisi ratarskih sprava u Istri i Dalmaciji je njihov broj bio zanemariv, kako pokazuje tablica:⁴⁹

OBLAST	Mašinski stroj za					mlinovi	za ulje i masline
	Sijačice	Plugovi	okapanje	Vršilice	Kosilice		
ISTRA	3	29	9	253	83	1	1.440
DALMACIJA	5	87	83	18	15	0	1.900

Nedostatna primjena mehanizacije u poljoprivredi bila je odraz njenog sporog prerastanja u tržišno gospodarstvo i njenu ekstenzivnost. Vučna stoka- konji, magarci i goveda bili su uglavnom jedina pomoćna radna snaga ljudskom radu. U međuratnom razdoblju mehanizacija poljoprivrede je ponešto napredovala, uglavnom u prvim poratnim godinama, kad su seljaci oslobođe ranijih hipotekarnih dugova imali mogućnosti novog zaduživanja za modernizaciju svojih gospodarstava. Prema popisima iz 1925. u hrvatskim je zemljama bio slijedeći broj sprava za obradu zemlje:⁵⁰

OBLAST	RALICA	PLUGOVA	DRLJČA	VALJAKA	SIJAČICA	PRAŠNJAČA
Dubrovačka	1,673	1,889	425	14	8	16
Zagrebačka	2,087	61,741	40.942	5,284	9.540	4,263
Osječka	5,898	10.252	75,585	4,825	4,118	23,241
Primorsko-krajiška	1,615	48.280	27.310	1,561	2,488	3.904
Splitska	6,837	10.392	380	14	36	63
Srijemska	2,262	52,726	42,654	11.380	10.458	28,158
Jugoslavija	324,393	786.220	647,371	63.390	78,758	219,892

Krajem 20-tih godina ti su odnosi bili slijedeći:⁵¹

OBLAST	NA 100 HA U %			Na 100 ha sprava za vršidbu i žetvu	
	RALICE	PLUGOVI	SIJAČICE	Plugova i	žetvu
Dubrovačka	16.0	18	0.05	93	5.456
Zagrebačka	0.77	23.73	3.65	3	14.170
Osječka	1.09	1.92	0.77	57	36.762
primorsko-krajiška	0.57	17.21	0.85	3	5.456
Splitska	5.67	8.58	0.03	66	1.202
Srijemska	0.59	14.24	2.81	4	20.887
Jugoslavija	5.43	13.02	1.31	0	0

⁴⁹ Ergebnisse der landwirtschaftliche Betriebungen, n.dj.

⁵⁰ Bankarstvo, 1929, br. 12, str. 572

⁵¹ Glasnik Ministarstva poljoprivrede 1927

To su bile jednostavne sprave i na ručni rad, a složenjih poput traktora, kombajna i ostalih nije bilo. Mehanizacija nije znatnije korištena ni na veleposjedu. Zbog jeftine radne ručne snage veleposjednicima nije se isplatilo investirati u mehanizaciju, što je onemogućavali i racionalizaciju proizvodnje na veleposjedu. Srednji i mali posjednik nije ili imao sredstava za mehanizaciju ili se ona nije isplatila, kako zbog male površine posjeda tako i zbog njegova mješovitog tipa proizvodnje. Veći dio navedenih poljoprivrednih sprava bio je u kombinaciji sa zaprežnom stokom, a zaprežne stoke je bilo u 30-tim godinama sve manje. 1925. bilo je u hrvatskim zemljama na jedankm2 ili na loo ha:⁵²

OBLAST		ŽETILICA	KOSILICA	VRŠILICA RUČ. I STO	VRŠILICA MOTORNI	VETRE NJAČA	TRIJERA	KRUNJAČA	EČKI
DUBROV.	NA HA	0	0	0.30	0	0.20	0..20	1	0.10
	BR.	0	1	33	1	25	24	230	18
ZAGREB.	NA HA		1,15	1,15	0.03	1.07	0..15	0.0.50	2,19
	BR.	48	514	3.094	133	2,884	472	1.304	5,721
OSIJEČKA	NA HA	0.09		0.41	0.20	1,73	0.36	0.50	3.30
	BR.	578	1,333	2,217	1.130	9.203	1,995	2,737	17,569
PRIMORSKO- KRAJIŠKA.	NA HA	0	0.02	0.57	0.02	0.67	0.14	0.10	0.32
	BR.	10	79	1.620	63	1,925	448	335	970
SPLITSKA	NA HA	0.01	0.04	0.13	0.01	0.15	0.15	0,16	0.08
	BR.	12	55	157	12	188	184	287	107
SRIJEMSKA	NA HA	0.27	0.08	0	0.18	1,89	0.27	1,83	100
	BR.	1.042	314	19	799	7.077	1.001	6,851	3,784
JUGOSLAVIJA	NA HA	0.16	0.10	0.42	0.13	1,59	0.30	0.96	1,51
	BR.	9,813	6,244	25,882	7,976	117,438	83.340	58.130	90.748

OBLAST	VOĆKE			VRULJČE	VINOGRADI PRESE	PRSKALICE ZAPRAŠIVAČI	
	SUŠILICE	KAZANICE	KOTLOVI ZA PEKMEZ				
DUBROVAČKA	0	461	25	1.000	1.730	8.502	1,367
ZAGREBAČKA	1,562	2,166	299	2,216	24,699	30.371	11,394
OSIJEČKA	77	3,461	2.023	2,138	6.150	9,262	3,914
PRIMORSKO-KRAJ.	852	1,972	432	167	1,781	2.307	1.404
SPLITSKA	0	694	1	747	2.460	25.040	6,924
SRIJEM	545	900	170	2.088	2.140	10.921	1,449
JUGOSLAVIJA	55,446	70.588	9,822	28.206	79.103	187.960	36,384

Na nedostatak mehanizacije i u hrvatskim predjelima kao i u cijeloj Jugoslaviji najviše je utjecala poljoprivredna i opća gospodarska kriza koja se počela osjećati već pod kraj 20-tih godina a punim zamahom u 30-tim godinama. Pod kraj tog desetljeća je u nastojanjima za oživljavanjem poljoprivrede banska vlada potsticala povećanje stočnog

⁵² Glasnik Ministarstva poljoprivrede, za 1927.

fonda pa i zaprežne stoke, ali je to bilo nedostatno da bi se pokrile potrebe. Jugoslavija je po mehanizaciji poljoprivrede pa i hrvatske pokrajine ostala so svjetskog rata među posljednjim zemljama u Evropi. Kao što nije bilo dovoljno mehanizacije u poljoprivredi također nije primjereno korišteno umjetno gnojivo, mada su iz hrvatskih pokrajina izvožene sirovine za njegovu izradu. Istom se pod kraj 30-tih godina nastojalo putem zadrugarstva potstaknuti njegovo veće korištenje, što je samo djelomično uspijevalo, kako zbog neimaštine seljaka za njegovu nabavku, tako i neupućenosti i tradicionalnih navika seljaka.

STOČARSTVO

Uz zemljoradnju stočarstvo je bilo okosnica poljoprivredne proizvodnje. Ono je odražavalo i gospodarske prilike u cijeloj poljoprivredi, posebno u vrijeme kad su obje grane bile međusobno gotovo neraskidivo vezane na poljoprivrednom gospodarstvu. Još pod kraj XIX st., usprkos prodora robno novčanih odnosa u seosko gospodarstvo, ono je još uvijek autarhično, s vrlo malim tržišnim viškom. Budući da je zemljoradnja sporo transformirala u tržišno privređivanje, osim na veleposjedu, nije imala značajnije tržišne efekte, pa je u nekim krajevima, pogotovo kod malih gospodarstava, prodaja stoke često bila seljaku jedini izvor novčanih prihoda. Važnost stoke za seosko gospodarstvo, ali i njegovu ekstenzivnost, pokazuju i velike površine zemlje u livadama i pašnjacima u popisu zemljišta iz 1895. kao i kasnijih djelomičnih popisa. Upravo je prenamjena pašnjaka u oranice provođena usporedo s intenzivnijim stajskim stočarenjem pokazivala napredak zemljoradnje i stočarstva i njihovo uklapanje u tržišno gospodarstvo.

U svim hrvatskim zemljama postojali su vrlo dobri uvjeti za uzgoj gotovo svih vrsta stoke. Tlo je pružalo dobru pašu stoci na livadama, a bilo je i pogodnog zemljišta za uzgoj krmnog bilja, što znači i za intenzivno stočarenje. Pašnjaci, pretežno u visinskim i planinskim predjelima, bili su najčešće obilni travom ili niskim raslinjem te pogodni za uzgoj raznih vrsta stoke. Na pašnjacima je bilo i dostatno vode, osim u nekim područjima priobalnog pojasa i otocima, ali su tamo uzgajane i takve vrste stoke koje su podnosile oskudicu vode, pa su i tamo postojali dobri uvjeti za uzgoj sitne stoke, posebno ovaca, koza, i magaraca. U jednom autarkičnom ne tržnom gospodarstvu, posebno u kućnim zadrugama mogla se uspostaviti ravnoteža zemljoradnje i stočarstva na ekstenzivnoj osnovi, ali je prodor robno novčanih odnosa na selo u drugoj polovini XIX i posebno u XX stoljeću poremetio taj sklad. U većini evropskih zemalja, pa i većem dijelu Austro-Ugarske, otpočeo i razvijao se proces tako zvane agrarne revolucije još krajem 18.st i u prvoj polovini 19., a u hrvatskim pokrajinama, na rubu carstva i njegovom graničnom bedemu prema neprijateljskom osmanskom carstvu, otpočeo je taj proces istom pod kraj XIX stoljeća i trajao s inklinacijama cijelo jedno stoljeće. Naime, raznovrsni ostatci ranijih oblika gospodarenja značajni za feudalni tip gospodarstva kao i nesređeni vlasnički odnosi nad zemljom kočili su razvoj kako zemljoradnje tako i stočarstva. Posebne poteškoće predstavljali su zajednički pašnjaci u zemljišnim zajednicama i imovnim općinama koji su ostali iz ranijih feudalnih oblika gospodarenja, a koji nisu bili razriješeni ni u XX stoljeću. U drugim evropskim zemljama su te zajednice razriješene još u XIX stoljeću i potaknule brži razvoj intenzivnog stočarstva. U XX st. pokušalo se njih uklopiti u sistem zadružnog gospodarenja, ali je taj postupak bio teško izvediv, zbog teškoća u samom gospodarstvu u cjelini, kao i nedovoljnoj pomoći razvoju zadrugarstva, te neadekvatne agrarne industrije. Usprkos sporog rješavanja zemljišnih vlasničkih odnosa i samog stočarstva, potreba seljaka za novcem poticala je seljake na uzgoj stoke makar i u skućenim uvjetima.

U dvadesetim godinama stočarstvo je stagniralo, pa i nazadovalo.

Razlozi su bili viševrsni: veliki raznovrsni porezi na poljoprivrednu proizvodnju i općenito veliki odljev akumuliranog kapitala iz poljoprivrede, što je onemogućavalo primjenu novih agrotehničkih i drugih modernizacija seoskog gospodarstva pa i ulaganja u razvoj stočarstva. Još su uvijek vladali tradicionalni oblici obrade zemlje i uzgoja stoke, pa je na primjer veliki broj krava korišten kao radna stoka, što je smanjivalo i njihovu plodnost i produktivnost mlijeka. To je otežavalo i odabir sorti, jer dakako da dobra krava muzara nije mogla biti i dobra za oranje i druge zaprežne poslove. To je bilo posebno uobičajeno u gorskim predjelima, gdje su uzgajane brdske krave "buše" otporne, ali i slabe muzare. Veliki izvoz stoke i nedovoljan priplod te česte razne bolesti stoke utjecali su također na slabljenje stočnog fonda pa je pod kraj 20-tih Ministarstvo poljoprivrede, zabrinuto za smanjenje stočnog fonda organiziralo 1928. posebnu konferenciju o problemima stočarstva na kojoj su sudjelovali brojni stručnjaci. Na konferenciji je ustanovljeno da je stočarstvo slabe rentabilnosti i male intenzivnosti zbog slijedećih razloga:" 1.Primitivni i nedovoljni uslovi obzirom na ishranu,njegu i držanje stoke,2.Pomanjkanje cjelishodne i racionalne selekcije u stočarskoj proizvodnji,3.Slaba zaštita stočnog materijala protiv bolesti,4. pomanjkanje kapitala i jeftinog kredita."⁵³ Navedeni razlozi pokazuju zaostalost uzgoja stoke i nedovoljnu brigu javnih vlasti o njemu,pa je na konferenciji ukazano upravo na potrebu mijenjanja takvih stavova.Stoga je predložena koordinacija Ministarstva poljoprivrede i samoupravnih vlasti u nadzoru nad razvojem stočarstva,što prije organiziranje sistema stočarskih inspektora te financijski poduprijeti stočare u nabavci plemenitih pasmina stoke, melioracijom pašnjaka, suzbijanje stočnih zaraznih bolesti, selekcijske ogledne stanice na državni trošak, ispitivanje geofizičkih uvjeta za stočarstvo u pojedinim krajevima te osiguranje izvoz putem diplomatskih predstavništava, koja bi trebala imati izvozne atašeje za stoku. Uz navedeno,preporučeno je i proširenje ergela i državnih samoupravnih imanja koja bi proizvodila priplodnu stoku za svoja područja,te selekcijske seljačke zadruge kao rasadnike naprednog stočarstva. Prema navedenom, konferencija je preporučila selekciju,ogledne stanice, suzbijanje bolesti i prosvjetnu

⁵³ Izvještaj Saveza zadruga za osiguranje stoke u Zagrebu, Zagreb 1941 I Savez stočarskih zadruga u Zagrebu, Izvještaj upravnog odbora o radu za god 1933 i 1938/9

propagandu među seljacima kao neophodne mjere za razvoj stočarstva i poboljšanje sorti svih vrsta stoke. Krajem 30-tih godina-1939.govedarstvo je bilo na prekretnici, kako s obzirom na intenzivnost stočarenja tako i na kvalitativan odabir. Banska vlada je nastojala pripomoći tom razvoju u nabavci kvalitetne rasplodne stoke i povećanju stručne potpore udruženim govedarima, ali to nije bilo dovoljno, jer je glavovina govedarskog fonda bila izvan domašaja intervencije, a pretežno sitno seosko gospodarstvo bilo je ekonomski nestabilno, iscrpljeno i proizvodilo po stoljetnim, uvriježenim običajima. Stoga je uloga zadrugarstva u govedarstvu, kao i u cjelokupnom stočarstvu, bila glavna okosnica u njegovu napredovanju, jer je omogućavalo zajedničku nabavku stoke i zajednička ulaganja, te nadzor nad odabirom stoke i tako utjecalo na njegov intenzivni razvoj.

U cilju ispunjenja zaključaka navedene konferencije, a posebno potreba za unapređenjem stočarstva, osnovan je 1929.Savez stočarskih zadruga na razini Jugoslavije sa sekcijama u svakoj pokrajini pa tako i u hrvatskim zemljama. Njegova djelatnost obuhvaćala je raznovrsne poslove vezane uz napredak stočarstva, a napose uz suzbijanje zaraznih bolesti stoke i selekcijski odabir, odnosno pribavljanje plemenitih vrsta stoke i njihovo prilagođavanje određenim područjima. Savez stočarskih zadruga sa sjedištem u Zagrebu imao je već 1931.u svom sastavu 44 udruge i dva izravna člana i lijepo je napredovao pa je njihov broj do 1937. povećan na 93 zadruga i 3 izravna člana u 101 mjestu. Savez je posebno starao o govedarstvu, jer je ono bilo ugroženo, što pokazuje činjenica da je prema popisu iz 1921. bilo na području Banovine 58 krava na jednog bika, u Dalmaciji na 50,a 1938 uz sve napore bilo je na jednog licenciranog bika 126 krava. Savez se stoga trudio da stvori kvalitetni i veći fond sortnih goveda za rasplod pa je 1931,imao 85 rasplodna bika i 3.632 rasplodne junice, a do 1939.raspolagao s 8.827 rasplodna goveda, od kojih 85 posto simentalske vrste, zatim pincgavske 10 posto i ostalo montafonske, podolske i buše. Problem je bio i u prilagodbi odgovarajućih plemenitih vrsta određenim krajevima pa su uz stručnu pomoć stvarane prilagodljive podvrste simentalskih goveda. Savez je u svojem poslovanju imao financijskih poteškoća, što je otežavalo njegovo uspješnije djelovanje, pa je i dalje među seljacima prevladavao uobičajeni način uzgoja stoke. Pod nadzorom Saveza bilo je samo oko 10 posto goveda, što je dakako bilo nedostatno da bitnije utječe i na

razvoj govedarstva u pravcu poboljšanja njegove kvalitete i kvantiteta. Govedarstvo su u znatnoj mjeri ugrožavale razne bolesti i bio je relativno visok pomor goveda od slinavke i šopa, a slabila je uopće i kvaliteta goveda i govedeg mesa. Krajem 30-tih godina, u Banovini je uzgajano oko 23 posto goveda od ukupno jugoslavenskog prosjeka, ali je bila ispod jugoslavenskog prosjeka po broju goveda na 1 km² (17,9 krava) i daleko ispod evropskog prosjeka.

Uz navedena nastojanja za poboljšanjem stočarstva sudjelovao je svojim izložbama i Zagrebački Zbor pa su 1928, kao i kasnije organizirane izložbe i «Sajam rasplodne stoke». Tim povodom je ukazano u Vjesniku zagrebačkog Zbora na više razloga stagnacije i nazadovanja:» Treba imati na umu da stočara spašava od propasti dobre vrsta stoke, dobre veterinarsko-zdravstvene mjere i dovoljna množina dobre i izdašne krme»⁵⁴ Posjetiocima Zbora imali su popuste na voznim kartama za posjet Zboru na «Zadružne dane» na kojima su bili prikazani strojevi za oranje kao i primjerci plemenitih vrsta stoke. Stoga je navedenom članku istaknuto da: «Osim stoke upoznati će se na velesajmu i sve vrste travnog sjemenja, koje je potrebno za proizvodnju većih množina izvrsnog krmiva kao i razna veterinarska sredstva koja zaštićuju i rane stoku od raznih stočnih pošasti. Važni i zanimljivi bit će i razni izložci umjetnih gnojiva te razni pokusi provedeni na raznim biljkama na samom terenu Zagrebačkog zbora. Ovdje će se stočar upoznati sa svim onim gnojivima koja pospješuju porast krmnog bilja i daju dobre doprinose. Tu priliku ne bi smjeo propustiti ni jedan stočar koji želi popraviti svoju stoku i povećati svoje dohotke.» Posebno je istaknuto da je izvoz kvalitetne i na tržištu cijene stoke iz Hrvatske i Slavonije bio u predratno vrijeme veći nego iz cijele države SHS u poratnim godinama. Stoga se preporuča napredak stočarstva u cilju osvajanja izgubljenih tržišta. Međutim kriza koja je uslijedila početkom 30 godina nije dozvolila očekivano djelovanje u napretku stočarstva i ono se popravlja sredinom 30-tih godina, ali i dalje uz velike poteškoće.

Krajem 30-tih godina-1939.govedarstvo je bilo na prekretnici, kako s obzirom na intenzivnost stočarenja tako i na kvalitativan odabir. Banska vlada je nastojala pripomoći tom razvoju u nabavci kvalitetne rasplodne stoke i povećanju stručne potpore udruženim govedarima,

⁵⁴ Vjesnik zagrebačkog zbora, za 1928.g.

ali to nije bilo dovoljno, jer je glavnina govedarskog fonda bila izvan domašaja intervencije, a pretežno sitno seosko gospodarstvo bilo je ekonomski nestabilno, iscrpljeno i proizvodilo po stoljetnim, uvriježenim običajima. Stoga je uloga zadrugarstva u govedarstvu, kao i u cjelokupnom stočarstvu, bila glavna okosnica u njegovu napredovanju, jer je omogućavalo zajedničku nabavku stoke i zajednička ulaganja, nadzor nad odabirom stoke i tako utjecalo na njegov intenzivni razvoj.

Naj brojnija goveda u zadrugama bile su simentalke vrste s oko 85 posto. To su bili primjerni uzorci i pod nadzorom zadruga, ali njih je bilo samo deset posto od ukupnog broja goveda.

U predratnom izvozu goveda i goveđeg mesa iz hrvatskih pokrajina, ono je bilo traženo na evropskom tržištu, zbog svoje kvalitete. U međuratnom razdoblju došlo je do određenih promjena. Razlozi u bili viševrsni i uglavnom slijedeći: teškoće malog seoskog posjeda s održavanjem goveda njegov uzgoj za višestruke namjene, smanjenje veleposjeda i njegova preorijentacija u prvim poratnim godinama na uzgoj žitarica, ali još više nebriga državne administracije za stočarstvo, što pokazuje činjenica da je 1929, u državnom proračunu osigurano za sveukupno stočarstvo u Jugoslaviji manje sredstava nego 1914. namijenjenih za nabavku rasplodne stoke u pokrajinama Hrvatskoj i Slavonije. Od početka 30-tih brigu o govedarstvu preuzele su stočarske zadruge i do kraja desetljeća pod njihovim nadzorom bilo je kako pokazuje tablica:⁵⁵

GOVEDA	Simentalke	Pinegavke	montafaganke	buše	Podolke	Ukupno
Svih goveda						
Bikova	122	11	1	2	1	137
Krava	4.163	449	41	27	13	4.693
Podmlatka	5.025	635	22	50	19	5.751
Ukupno	9.310	1.095	64	79	33	10.581

⁵⁵ Izvještaj zadruga..n.dj.

U međuratnom razdoblju stočarstvo je usprkos teškoća i sporog napredovanja, pa čak i povremenog nazadovanja pod kraj 20-tih godina, postalo samostalna poljoprivredna grana i jedan od najvažnijih tržišnih artikala ne samo za pojedince uzgajivače, već i kao nacionalni proizvod. Iako je stoka u mnogim krajevima i u velikom broju bila još uvijek ovisna o slobodnoj ispaši, ipak je stajsko stočarenje, posebno putem zadrugarstva, dobivalo sve veću važnost za sve vrste gospodarstava. Povećavanje obradivih površina zaoravanjem livada i pašnjaka nužno se odrazilo na stočarenje u pravcu njegova intenziviranja. Isto tako i veći uzgoj krmnog bilja, kojim je nadomješтана ispaša, i koje se kao u četveropoljni sistem obrade tla uvrštava u plodored. Iako je i dalje prevladavao tropolni sistem u kojem su izmjenjivani žito, kukuruz i povrće, ipak je i u njemu krmno bilje našlo svoje mjesto. Također je i upotreba umjetnih gnojiva, iako još u začetcima, potiskivala ispašu i utjecala na povećanje intenzivnog stajskog stočarenja. Visoki porezi i niske cijene žitarica i drugih biljnih proizvoda potsticali su također seljake da uzgajaju više stoke kao najsigurniji tržišni proizvod. U 30-tim godinama i javne vlasti postaju zainteresirane za bolji uzgoj stoke, zbog više razloga: industrijalizacija i s njom porast broja radništva te gradskog stanovništva kao kupaca poljoprivrednih proizvoda, zahtijevalo je i veću proizvodnju hrane na unutarnjem tržištu, a istovremeno i susjedne zemlje, posebno Italija, Austrija i Njemačka bile su zainteresirane za kupnju stoke, pa su postojale znatne mogućnosti izvoza, a time i fiskalnih prihoda. Relativno zanemareno u 20-tim godinama, stočarstvo se u 30-tim godinama oporavlja, pri čemu je odlučujuću važnost imala samopomoć putem stočarskih zadruga. Jedan od

značajnih poslova tih zadruga bilo je osiguravanje stoke u posebnom Savezu zadruga za osiguranje stoke sa sjedištem u Zagrebu, ali je ono imalo ograničeno djelovanje. Isprva, seljaci nisu imali više povjerenja u te zadruge ili nisu imali dovoljno novca za članarinu, ali je vjerojatno više djelovao uhodani sistem putem raznih osiguravajućih društava. Ali ipak je to povjerenje postepeno povećavano kako pokazuje slijedeća tablica:⁵⁶

ZADRUGE U STOČARSTVU					
Godina	Br.zadrugara	osigurane Stoke	vrijdnost stoka	Premije	isplaćena odšteta
1932	1	137	152	5.872	10.755
1941	203	78.000	12.867	6.775.989	424.899

Napretku stočarstva znatno je pridonijela i bakterijsko-veterinarska služba. Bakteriološko-serološki zavod, osnovan 1903. u Križevcima sa zadaćom da prati i sprečava zarazne bolesti kod domaćih životinja, proširen je 1922. godine za proizvodnju cjepiva. U Zagrebu je 1939. osnovan Banovinski zavod za proizvodnju cjepiva i lijekova i povezan sa Zavodom u Križevcima, Veterinarskom eksperimentalnom stanicom u Zagrebu, Odjelom za svinjsku kugu u Kalinovici te Veterinarskom dijagnostičkom stanicom u Osijeku. Uz navedene institucije o stoci je brinulo više veterinarskih ambulanti. U Splitu je djelovao Odjel za veterinarsku epidemiologiju kod Higijenskog zavoda u Splitu.

Briga javnih institucija o stočarstvu ovisila je znatno i o izvozu stoke, koja je morala biti zdrava da bi bila primljena na evropsko tržište, odnosno u pojedine zemlje. Izvozom je upravljala Direkcija za spoljnu trgovinu sa sjedištem u Beogradu, tako da je dodjeljivala izvozne dozvole. Izvoz goveda i konja iz Jugoslavije bio je u 20-tim godinama dosta ujednačenih količina i do krize 1931. finrancijskih efekata, a tada smanjen za 50 posto. U ukupnom izvozu 85 posto su bili poljoprivredni proizvodi, u

⁵⁶ Izvještaj Saveza zadruga za osiguranje stoke u Zagrebu, Zagreb, 1941

čemu je pak stočarstvo imalo udjela s oko 30 posto. Stoka, žitarice i drvo bili su glavni izvozni proizvodi.

RIBARSTVO

Ribarstvo je u hrvatskim pokrajinama oduvijek bila važna privredna djelatnost, posebno u priobalnom području, ali i u kopnenim predjelima uz rijeke. Kao posebna vrsta stočarstva i lovstva, ribolov je egzistirao oduvijek, ali je istom industrijskom preradom ribe dobio posebnu važnost. Riba je oduvijek lovljena za dnevnu prehranu ljudi, a neke vrste plave ribe u Jadranu su lovljene i za primitivno konzerviranje u soli, i za dugih zimskih mjeseci kad je nevrjeme otežavalo ribolov, služile ljudima za prehranu. Tako usoljena riba je i prodavana u druge krajeve, posebno je izvožena u mediteranske zemlje. U nekim dijelovima Jadrana je tako usoljena riba uhodanom organizacijom ribolova i prodaje trajala stoljećima. Povećanim mogućnostima transporta, ribolov dobiva nove uvjete za prijevoz ribe i na udaljena kopnena tržišta. Te su se nove mogućnosti javile već pod kraj XIX i početkom XX stoljeća pa je na primjer od 1895-1910 ribolov u sjevernom Jadranu utrostručen, kako pokazuje tablica:⁵⁷

godina	tona	tisuća kruna
1895/6	217	117
1900/1	269	156
1905/6	305	230
1909/10	512	289

Jadransko more bilo je bogato raznim vrstama riba i mekušaca i lovljene su za prehranu uglavnom slijedeće vrste riba:

⁵⁷ /Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, zagreb 1910

od selica srdele, brgljun, skuša, plavica, snjur, tunj, luc, palada,, trup.

Glavonošci: lignja, sipa, hobotnica i muzgavac.
Mekušci i školjkaši: Kamenice, dagnje, mušuli i prstaci
Rakovi: jastog, hlap, škamp i rakovica.

Riba je bilo mnogo i u rijkama i jezerima i ona je hvatana za prehranu okolnog stanovništva. Već početkom XIX stoljeća osnivana su i ribogojilišta, a 1911 osnovana je u Belju ribarska centrala za eksport ribe iz ribnjaka u Belju i okolnim vodama..

U međuratnom-razdoblju ribolov je dobio još veću važnost kao privredna djelatnost ne samo za prehranu mjesnog stanovništva, već i u širim razmjerima, kada su proradile u više mjesta tvornice konzerviranja ribe u kutijama. Time je otvorena mogućnost prodaje ribe na malo i veliko i njezin transport na velike udaljenosti te njeno trajnije konzerviranje. Ipak je i dalje individualni ulov i prodaja svježje ribe bila glavno obilježje i pomorskog i riječnog ribolova. Ribari su se od davnina udruživali u raznovrsne udruge i družine zbog lakšeg ribolova, te su već i u predratno vrijeme osnivali svoje ribolovne zadruge, a bilo ih je još više u međuratnom razdoblju. Tada one dobivaju još veću važnost zbog velike liberalizacije ribolova, koja je Zakonom o pomorskom ribarstvu 1922. bila uvedena. Tim je zakonom dozvoljen ribolov svim zainteresiranim i to tradicionalnim i modernim alatima. Ribari su se podijelili na one koji su lovili tradicionalno «na svijeću» s mrežama potegačama i one koji su lovili s mrežama " plivaricama " ,što je bio moderniji način ribolova, ali je loveći na otvorenom ometao tradicionalno kretanje ribljih jata. Isto tako je poremećen lov na tune uz tradicionalno stajaće tunolovke.

Između "tradicionalnih" ribara i modernijih izbijali su povremeno sukobi, što je otežavalo ribolov, pogotovo u godinama s malo ribe u moru. S obzirom na slobodu ribarenja, koju je

spomenuti zakon dozvoljavao, uz profesionalne ribare javlja se i veliki broj povremenih ribara, zatim krivolovaca i sportskih ribolovaca. Svi su oni lovili ribu, a ribe nije bilo uvijek dovoljno za sve. Usljed toga i nedostatka modernije organizacije ribolova i trgovine ribom na veliko kao i slaba industrijalizacija ulova izazvali su sredinom 20-tih godina veliku krizu morskog ribolova, koja se očitovala u velikoj nezaposlenosti profesionalnih ribara. 1926, bilo je približno 30 posto profesionalnih ribara nezaposleno.

U mehanizaciji pomorskog ribarstva u 30-tim godinama bilo je samo nekoliko parnih ribarskih brodova od 20-50 tona nosivosti. Profesionalnih ribara bilo je znatno manje nego ostalih i oni su se osjećali groženi pa su učestali sukobi pri ribolovu. I s ulovom ribe bile su često velike špekulacije što je također izazivalo nezadovoljstvo ribara i njihove pritužbe javnim vlastima. Sve je to ponukalo državnu administraciju da sredio odnose u ribarstvu pa je u 30-tim obznanjen Pravilnik o unapređenju trgovine ribom kojim se nastojalo srediti transport, skladištenje i prodaju ribe. On je bio samo dopuna ranijeg zakona o ribolovu pa su ostale odredbe liberalnog ribarenja. Njime je ipak pružena prednost i mogućnosti modernog ribarenja te ga je prihvatilo 106 ribarskih zadruga: 48 s područja Savske banovine s oko 1.000 članova i 58 zadruga s oko 2.500 zadruga s područja ispostave banske vlasti u Splitu. Izvan zadruga bio je znatan broj ribara, pogotovo povremenih, ali se Pravilnik primjenjivao i na njih, kao i dio koji se odnosio na trgovinu ribom na veliko. Ipak odnosi među ribarima nisu sređeni ni do kraja 30-tih godina.

U međuratnom razdoblju je porastao broj svih vrsta ribara, a posebno povremenih. Razlozi su bili više vrstni: veća potrošnja ribe kako priobalnog stanovništva tako i kontinentalnog, uslijed razvoja transporta i adnjača, industrijalizacije proizvodnje prerade ribe, kako ulova tako i povećane nezaposlenosti priobalnog stanovništva pa i razvoja sportskog ribolova. Broj povremenih i sportskih ribara

bio je mnogo veći nego profesionalnih i stalnih kako to pokazuju slijedeće tablice:⁵⁸

Godine	Sušak	Šibenik	Split	Dubrovnik	Ukupno
1923	987	5,104	4,631	1,948	12,661
1924	988	5	5.130/	1,957	12,695
1925	998	5,496	4,747	1,671	12,912
1926	966	4,746	5.050/	1,949	12,771
1927	723	6,559	3,646	2,267	13,195
1928	573	8,459	4,608	2,843	16,483
1929	1,189	7,575	4,954	2,957	16,675
1930	1,642	6,894	5,129	2,983	16,648
1931	1,826	7,002	5,509	3,071	17,408
1932	1,887	7,271	5,458	2,935	17,551
1933	1,927	7.630/	6,048	3,202	18,807
1934	1,984	7,632	6,093	2,933	18,642
1935	2,176	7,691	6,153	3,163	19,183
1936	2,196	7,766	6,183	3,243	19,388
1937	2,273	7,767	6,384	3,336	19.760
1938	2,338	7,866	6,705	3,467	20,376
1939	2,365	7,866	7.030	3,561	20,736

Broj Okružje lučke Kapetanije Sušak	Ribara Godine	20-tih I 30-tih g.		Krajem profesionalni povremeni sportski	ukupno
		Krajem profesionalni	30-tih g. povremeni sportski		
Sušak	1929				
	1939	367	457	374	1,198
Šibenik	1929	419	6.590/	566	7,575
	1939	815	6,875	90	7.780/
Split	1929	438	4,009	507	4,954
	1939	914	5,318	798	
Dubrovnik	1929	327	2,097	533	2,957
	1939	435	2,996	130	3,567

Ribarstvo se javlja kao ekonomsko-privredna kategorija, ali i kao privredno-socijalna, jer se ribolovom prehranjivalo priobalno stanovništvo, a riba je bila osnovna prehrambena bjelančevina. Izvještaji specijalne statistike o morskom ribarstvu iz 1933. tumači povećanje broja ribara kao posljedicu nezaposlenosti nekih pomoraca i iseljenika povratnika te pregrupiranjem nekih lađa u ribarske, koje su

⁵⁸ Specijalna statistika pomorskog ribarstva, Split za godinu 1932 i 1929

ranije služile u druge svrhe, a mornari na njima postali ribari. To se posebno odnosilo na motorne brodove tunolovce na kojima se javlja "osobita vrsta ribarskog osoblja kakve do pred 5 godina, može se reći nismo imali, osim u sjevernom primorju". To su bili tunolovci koji su dano noćno plovili u potrazi za ribom. Drugi su bili "ribari sa tralom ili mrežom potegačom sa brodovima na motor ili paru". Na takvim je brodovima trebalo biti više ribara da izvuku velike i teške mreže s ulovom i da ribu odmah razvrstaju. I jedni i drugi ribari teško su radili od proljeća do jeseni, a često i po lošem vremenu, pa i zimi. Oni su bili uglavnom najamnici, ali plaćeni ne tradicionalnim načinom - dijelom ulova već nadnicom, koja je samo djelomice isplaćivana i ribom za prehranu obitelji.

Osim registriranih ribara, ribolovom se povremeno bavilo i ostalo priobalno stanovništvo, iako ne za prodaju, barem ne u većim količinama, već uglavnom za dnevni obrok. Lovilo se uglavnom ljeti i kad je bilo više ribe, a druge dane su stanovnici, povremeni ribari, radili svoje druge poslove, najčešće poljoprivredne. Način rada pa i života ribara vrlo je slikovito opisan u Specijalnoj statistici iz 1936. kako slijedi: "No baš u ljetnom ribolovu broj osoblja se mijenja, može se reći dnevno, prema dnevnim prilikama, i zato je teško utvrditi broj ribara. Kod povoljnog vremena i pojave ribe u obilju sve su ljetne mreže u radu, svaka s odgovarajućim brojem ljudi. Kod lošijeg vremena, ili slabije pojave ribe uopće se ne riba, ili je na ribanju manji broj mreža, a osoblje onih mreža što ne rade, niti ne ide na more, baveći se cio dan svojim drugim zanimanjem (uglavnom poljodjelstvom). Tako je bilo oduvijek u ljetnom ribolovu i na temelju ovakve prakse, u vezi s pravilnikom o ljetnom ribolovu, uvriježili su se razni običaji, ponešto različiti u raznim predjelima obzirom na posebne lokalne prilike. Među tim običajima istaknuti je način podjele lovine između vlasnika ljetnih mreža potegača i plivarica, s jedne i pomoćnog osoblja s druge strane. S jedne strane mreža s lađama, fenjerima i ostalim priborom, vlasnost jednog ili više ribara. S druge strane osoblje, u koje se ubraja i vlasnik ili vlasnici, ukoliko rade pri ribolovu. Osoblje ("družina") se sastoji od 10 do 14 običnih drugova ribara, 2 svjećara, 2 veslača ("šijavci"), upravitelja mreže ("parun") i barkera. Vlasnik je obično svjećar ili parun, a može

biti i obični drug. Lovina se dijeli tako, da mreži sa brodovima i priborom dopadne nešto manje od polovice, a nešto više od polovice lovine ide družini. U svrhu ove podjele u svakom je mjestu malo različit običaj, a najosebujniji običaji su vladali do prošle godine u Komiži-glavnom centru ljetnog ribolova-i zato je najbolje spomenuti komiški način podjele lovine. Zaslužuje zabilježiti baš komiške običaje još i s razloga, što je po prvi put od kada se pamti izbio ozbiljan spor u pogledu diobe lovine upravo na Komiži.

Do konca ljetnog ribolova 1935. godine lovina se dijelila na 42 dijele uz pretpostavku da je sa mrežom potegačom bilo uposlano 20 ljudi kako propisuju komiški običaji. Od toga 21 dio pripadao je vlasniku mreže i brodova, a 21 dio imao se dijeliti na družinu. (u koju se ubraja i vlasnik ako i on radi), tako da je 19 ljudi primalo po jedan dio, a jedan čovjek -svjećar-2 dijela. Vlasnik je snosio troškove goriva i od svoja 21 dijela davao je 1 dio drugom svjećaru, po pola dijela dvama veslačima, pola dijela barkeru i pola parunu, tako da mu je od 21 dijelova ostalo za mrežu, brodove i pribor samo 18 dijelova, od čega je još imao snositi troškove goriva. Pored ovih dijelova postojale su i posebne nagrade (za čišćenje brodova, za prevoz lovine, tako zvani "kanjuš" ili nagrada u ribi ljudima koji bi prigodno pomagali kod ribolova, iako ne pripadaju redovitoj družini, itd.) Gorivo i materijal za popravke i održavanje mreža išli su na teret vlasnika. No glavna je i temeljna podjela na 42 dijela, koja je bila u običaju od kad pamte najstariji ribari. Zadnjih godina mladi pomoćni ribari (članovi družina) počeli su pokretati pitanje, da li je opravdano da se i dalje zadrži običaj diobe lovine na 42 dijela, kao što je bilo u doba, kad se za svijetljenje rabila borovina i smrekovina. U ono doba vlasnik je mreže morao riskirati čitav kapital u nabavku goriva za cijelo ljeto, jer se drva trošilo mnogo i trebalo ga je dovoziti iz drugih područja. Danas se kad se za svijetljenje rabi petrolejski plin, znatno su smanjeni izdatci za gorivo, a nisu potrebne ni veće zalihe, jer je potrebej lako nabaviti u svako doba za vrijeme ljetnog ribolova. Već godine 1935. pokret je bio jak, a pred sam početak ljetne sezone 1936. družine svih komiških potegača složile su se i postavile zahtjev vlasnicima mreža da se lovina dijeli na 32 dijela. Vlasnici mreža su taj prijedlog odbili i ponudili bazu od 38 dijelova. Konačno su popustili malo jedni malo

drugi, dok je došlo do sporazuma na bazi od 36 dijelova, time da potpuna družina svake mreže ima se sastojati od 20 ljudi. Od dijelova drugova koji bi izostali (kad družina ne bi bila potpuna) ugovorilo se da vlasniku ide jedna trećina a dvije trećine se dijele među družinom kao dodatak normalnim dijelovima. Podjela od 36 dijelova vrši se ovako: 13 dijelova vlasniku za mrežu, brodove, fenjere i ostali pribor kao vlasniku i glavnom svjećaru, dva dijela jednom (drugom) svjećaru, 4 dijela dvojici veslača (svakom šijavcu po 2 dijela), jedan i pol dijela parunu (upravljaču), jedan i pol dijela barkeru (lađaru), 14 dijelova ostaloj družini (14 prostih pomoćnih ribara). Ugovoreno je također da se vozačima koji dovoze ribu plati svaki put po 10 dinara po osobi za veslanje i pranje brodova, bez obzira na udaljenost od Komiže. Ukinut je kanjuš. Ostao je običaj da svaki vlasnik mreže daje ribarima iz drugih mjesta neke živežne namirnice na račun lovine."

U 30-tim godinama povećan je broj ribarskih lađa na motore tako da je njihov broj utrostručen, što je povećalo tonažu ribarskog brodogradnja kao i njegovu vrijednost. Značajno je pri tome da je motorizacija brodogradnja provedena najviše na srednjem Jadranu, gdje je bilo i glavno ribolovno područje. Skoro polovinu svih motornih ribolovnih brodova imalo područje splitske kapetanije, koje je obuhvaćalo i otoke Hvar, Vis i Brač. To je bilo područje najbogatije plavom ribom na Jadranu, pa je i po tradiciji bilo najnaprednije i najbolje organizirano za ribolov. Međutim i to je bila uglavnom samo prilagođena mehanizacija starijih brodova povučena iz prometne flote, jer zbog ekonomske krize nisu građeni novi brodovi. Mehanizacija ribarskih lađa imala bi u povoljnijim općim ekonomskim uvjetima bolje efekte nego što su postignuti. Naime, i ona je ovisila o kupovnoj moći stanovništva, odnosno o trgovini ribom i njenoj cijeni, a kako su oba ova faktora bila nepovoljna i varirala po godinama, to se ribarima nije isplatilo mehanizirati flotu za lov na otvorenom moru i vući velike mreže travle s većom količinom ribe koju zatim nisu mogli prodati. Tako su dva, od tri velika broda tunolovaca 1936. prestala ploviti, a jedan je plovio samo povremeno. Njihovo održavanje bilo je preskupo za malo zarade. Pokazalo se da su

najpovoljnije bile male motorizirane lađe, koje su se mogle prilagoditi svim uvjetima te imale manje troškove održavanja. Stoga su najčešće motorizirane upravo takve lađe i njihov broj je povećavan te su predstavljale mehanizaciju ribarskog brodogradarstva.

Brže od ribarske flote razvijalo se korištenje novijih vrsta ribolovnih alata. Znatna raznovrsnost morske faune u Jadranu uvjetovala je i različite vrste ribolovnog alata i ranije, ali upotrebom većih brodova i izlaskom na otvoreno more bile su potrebne i veće i modernije izrađene mreže. Iako je plava riba, posebno srdela, bila osnovna lovina, bilo je drugih raznovrsnih riba, školjkaša i spužava, za čiji ulov su bile potrebne raznovrsne naprave. Stoga se vrlo rano razvila i raznovrsna tehnika ribarenja i ribolovnog alata, a u međuratnom razdoblju i njegova modernizacija u vidu veće mehanizacije. Raznovrsnost i količinu ribolovnog alata i ostalog materijala pokazuje slijedeća tablica:⁵⁹

RIBARSKI ALATI od 1924 do 1939

Vrste alata	1924	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Mreže plivarice za u ploveću ribu	5	52	62	93	98	97	96	108	121	145	178	202
Mreže plivarice za lov na tunje i sl. ribe	/	1	2	3	3	4	6	7	6	5	8	9
Trate ljetne	270	376	383	363	378	384	394	415	432	422	426	427
Trate zimske i migavice	584	690	659	670	658	712	739	735	727	742	740/	743
Jagličare	183	85	80	88	87	88	92	110	93	101	75	72
Male mreže potegače	148	590	593	603	613	683	664	757	675	705	710	748
Koče-travli	14	32	36	45	56	56	54	48	62	55	53	54
Tunolovne mreže	375	418	469	539	554	594	574	551	540	556	530	536
Vojge	4,092	5,458	5,379	4,984	4,613	4,642	4,474	4,276	4.300/	4,162	4,413	4,319
Mreže stajačice-na zabod	5,943	9,121	10,008	10,426	10,968	11,524	11,323	10,975	11,253	12,203	13,082	11,212
Parangali	2,003	2,393	2,783	3,044	3,065	3,139	3,162	3,324	3,212	3.270/	3,328	3,387
Vrše	5,923	11,775	10.990/	11,906	11,899	12,227	13,458	14,385	14,863	15,766	16,187	16,694
Fenjeri	1,646	2,768	2,822	3,029	3,207	3,264	3,334	3,372	3,309	3,422	3,449	3,465
Osti, kopitari, losnari	2,039	4,582	4,639	4.850/	4,888	5,167	5,719	5,879	5.990/	8.700/	6,146	6,619
ukupna vrijednost alata u1000d.	27.938	38.593	40.706	41.123	40.505	38,030/	36.502	35,360/	36.297	35.685	37.488	38.271

Lov na plavu ribu bio je uobičajen mrežama "potegačama". To su bile teške mreže s malim "okima", koje bi ribari bacili na dno mora, najčešće bliže obale-do 1 milju od obale. Ribari bi osvijetljenim

⁵⁹ Specijalna statistika..n.dj. za navedene godine

brodicama navodili jata riba iznad mreža, a zatim ih stezali i povlačili prema kopnu, pa otud ime tih mreža-potegače. Takav način ribolova vladao je stoljećima i za njega je također bio uobičajen ždrijeb ribolova, odnosno za udaljenost od obale. U međuratnom razdoblju javljaju se promjene u načinu ribolova izazvane upotrebom novog tipa mreža tako zvanih «plivarica». Ta je mreže bila lakša, nije bacana na dno, već je povlačena uz lađu svjećaricu i riba je lovljena odmah na mjestu gdje se okupila pod svijećom. S takvom ribom moglo se loviti i na otvorenom moru i po kamenim mrakovima te pratiti jata riba u njihovu kretanju. Upotreba takvih mreža isprva nije smetala ribarima s potegačama, jer ih je bilo malo. Prvi su ih upotrijebili hvarski ribari. Međutim, ribolov s plivaricama bio je dosta nesiguran, skopčan s većim troškovima i opasnostima lova na otvorenom moru, pa su ribari s plivaricama počeli zalaziti u priobalne vode svojeg područja, što je izazvalo sredinom 30-tih njihove sukobe sa ribarima s potegačama. Budući da su u tom sukobu sudjelovali hvarski, viški i brački ribari taj se spor proširio i na pitanje teritorijalnih voda tih otoka, a kasnije i ostalih zajedničkih lovišta. Tako je promjena ribolovnih mreža izazvala i promjenu korištenja ribolovnih bazena. Spor je slikovito opisan u Specijalnoj statistici ribarstva iz 1933. « U Hvaru su plivarice potpuno istisnule ljetne potegače. Ovdje je počela raditi najprije jedna plivarica, a malo iza toga druga pa treća. Dok su radile 2-3 mreže, vlasnici ljetnih potegača iz Hvara, iako su nerado gledali ove nove mreže, nisu ih mogli spriječiti u radu, jer su lovile po mrakovima i pustim lovištima. Ali su lovile i po lovištima u vodama općine Hvar koja su ulazila u zajednički ždrijeb Brača-Hvara -Visa, jer na ova ždrijebna lovišta, osim ribara iz Milne i Starigrada, rijetko je dolazio ribar koji ribar iz drugih općina. Srdela se je teško prodavala, cijene su bile vrlo niske i nije se isplaćivalo ribarima iz udaljenijih područja ići na lov u vode općine Hvar. Međutim vlasnici prvih plivarica u Hvaru usavršavali su svoje mreže i rad s njima nastojeći da količinom

lovine nadoknade niske cijene ribe. Nešto prirodna inteligencija ovih ljudi, među kojima ima i obrazovanih, nešto potrebna žilavost i ustrajnost sa primjesom nešto ambicije, naprednog i poduzetnog duha, doprinijeli su da je mreža plivarica i rad njome u Hvaru dotjerana do najvećeg stupnja savršenosti. Mreža je definitivno poprimila oblik stezaljke, odbačen je uteg za zatvaranje mreže, rad njome se je pojednostavio i uvježbano je brojno osoblje. Usporedo s time i ljetni ribolov motorizirao u Hvaru kao nigdje drugdje. Dapače, iskustvom je stvoren naročiti tip motornog broda, kakav izvrsno odgovara u radu. Kad su se hvarski vlasnici potegača potpuno osvjedočili prednostima ovako dotjeranih plivarica, posve su napustili stare mreže potegače i svi redom nabavili plivarice. Kako je prije spomenuto, ovaj prijelaz hvarskih ribara sa potegača na plivarice uslijedio je postepeno za vrijeme niskih cijena srdele i bio je olakšan okolnošću, što ribari iz drugih općina zajedničkog ribnjaka Brača-Hvara-Visa nisu ometali Hvarane da love tako rekuč gdje hoće u vodama svoje općine. Ali netom su se cijene ribe počele poboljšavati 1934 godine, počeli ribari iz drugih općina pokazivati veći interes za ljetni lov u vodama općine Hvar. Godine 1934. bila je takva jagma za srdelskim lovištima, da je vlast bila ponukana, da u svrhu pravednije raspodjele lovišta pri velikom zajedničkom ždrijebu Brača-Hvara-Visa izmijeni jedan paragraf tog starog pravilnika za ljetni ribolov na obalama dalmatinskog primorja.»

Odnos između ribara s mrežama potegačama i plivaricama nije bio svugdje jednak i ovisio je o broju mreža plivarica, tradiciji ribolova i uvjetima na pojedinim ribolovnim područjima. Tako na primjer Višani nisu uopće koristili mreže plivarice, a bolški su ribari nakon jednog neuspjelog pokušaja odustali od takvog ribolova. Ribari iz Vela luke su

postepeno uvodili plivarice. Isprva su se sukobljavali, ali su zatim vlasnici potegača, uvidjevši prednosti mreža plivarica, počeli i oni upotrebljavati ih pored potegača. Na svim su područjima tako postepeno plivarice potiskivale mreže potegače, a ribari su od starih mreža potegača sastavljali manje plivarice. Oni su tako i unutar "ždrijebnih" voda, odnosno u priobalju počeli koristiti obje vrste mreža i tako se remetio i pomalo rastakao stoljetni raspored korištenja ribolovnih površina. Uz te dvije vrste mreža korištena je i mreža "vojge" za onu ribu, koja bi se raspršena izmaknula drugim mrežama.

Iza mreža plivarica obično su postavljane mreže vojge, gušćih «očiju» i s njima je lovljena odbjegla riba, uglavnom srdele. Tako ulovljena riba- «na ubod» bila je cjenjenija pa su je i tvornice konzervi skuplje plaćale, a bila je cijenjena i na slobodnom tržištu.

Osim mreža plivarica korištene su kao nove mreže pa i više mreže travli- velike mreže potegače, posebno u lovu na tune, ali i druge ribe. Tune su tradicijom lovljene na statički način tako da su s visokih stupova praćena kretanja njihovih jata i zatim bi na njih, kad su se približile obali, ribari bacali mreže. Upotrebom motornih brodova moglo se pratiti jata tuna na otvorenom moru i hvatati ih plivaricama. To su prvi učinili bolški ribari, koji su na takav način ribolova tuna naučili u Kaliforniji, a od povratnika ribari iz Kalija, a kasnije i drugi. Oni su pazili da ne unište ravnotežu prirasta riba pa su se o tome savjetovali sa stručnjacima iz Oceanografskog instituta u Splitu, koji je upravo proradio. Zanimljiv o brizi ribara za prirast ribe u Jadranu Izvještaj ribarske statistike iz 1936., koja izvještava slijedeće o tuno lovu : "Zanimljivo je kod toga da su među ribarima sjevernog primorja u Crikvenici baš oni koji su bili pioniri tuno lova sa plivaricama u Kaliforniji. Pa ipak svoje znanje i iskustvo ni jesu do sada iskoristiti u domovini pred samom kućom, jer kažu, nisu htjeli kod nas uvesti takav tuno lov da ne bi ubrzo uništili sve tune, jer misle da se rasplođuju i stalno borave u sjevernom Jadranu." Tunj je lovljen travlima na otvorenom moru kao i plivaricama, ali je taj lov bio skuplji od tradicionalnog pa je travlima lovljena uglavnom

bijela riba i kornjaši, o čemu govori isti izvještaj slijedeće;"Na sušačkom području i to baš u Crikvenici, gdje je ribolov travlom bio najbolje razvijen, sveden je u zadnje vrijeme na najmanju mjeru s razloga što je 5 motornih brodova koji su ribali isključivo travlom, obustavilo rad uslijed nepovoljnih uvjeta u trgovini ribom.» Za lov travlima korišteni su posebni brodovi travleri, a njihovo održavanje bilo je dosta skupa pa se dešavalo da je mjesečni ulov vrijedio jednu četvrtinu težine potrošenog goriva za brod-ugljena, pa je na pr, utržak od 100.000 dinara ostalo kao "pretičak" samo 30.000 dinara.

Uvođenje plivarica i motorizacija ribarica te uvođenje nove ribarske opreme posebno mreža je dalekosežne posljedice ne samo za ribolov već i za socijalnu kategorizaciju ribara. Naime, uslijed znatnih troškova u nabavci nove ribarske opreme, mnogi povremeni ribari su odustajali od ribolova kao sredstva zarade i ako su imali drugih sredstava zarade okretali se njima kao na primjer poljoprivredi-poljodjelstvu i stočarstvu. Ostali, koji su bili prisiljeni baviti se ribolovom kao profesijom, trudili su se modernizirati ribolov, posebno u predratnim godinama, kada je ribolov opet postao rentabilan, jer je porasla cijena ribi i potražnja za njom na tržištu. Uslijed nezaposlenosti, posebno pomoraca, ribarstvom kao profesijom počeli se mnogi koji do tada to nisu radili. Tako je povećan broj ribara i nastalo razgraničavanje između profesionalnih ribara i onih povremenih. Ribolov je i dalje ostao povremeno zanimanje svih stanovnika priobalja, ako ne za trgovinu ribom, a ono barem za prehranu porodice. Njihov veliki broj i slab financijske mogućnosti nisu bile dostatne da ribarstvo postane profitabilna profesija o čemu govori već spomenuti Izvještaj iz 1936.slijedeće:" Nakon što su 7-8 godina redom vladale u ribarstvu nepovoljne prilike, većina ribara su bili posve osiromašili i nisu više mogli ni opravljati svoje alate, i lađe, ni nabavljati nove, a pogotovo nisu bili u stanju da udovoljavaju svojim obvezama. Zato su financijskim zakonom za 1936.oprošteni plaćanja

poreza, a potom i prirez svi oni ribari kojima ribolov ne daje više nego što treba za održavanje. U praksi to znači svi pomorski ribari. Nezaposlenost, oskudica i pomanjkanje sredstava za nabavku ribarskog alata, uzrokom su da su se umnožili slučajevi uporabe eksploziva u ribarstvu".Narednih nekoliko godina do rata oživila je donekle trgovina ribom i potražnja za njom, pa je profesionalno ribarstvo postalo unosnije zanimanje, ali još uvijek ne dovoljno za potrebitu modernizaciju koja bi ga učinila rentabilnim, pogotovo za industrijaliziranu proizvodnju. Ono je ostalo najčešće i dalje kao pripomoć u prehrani priobalnog stanovništva i manje kao proizvodnja za šire tržište.

TRGOVINA MORSKOM RIBOM

Ribolov je oduvijek bio djelatnost namijenjena prehrani ribara i njihovih porodica i ulova za tržište. Prva svrha bila je važna zbog prehrane stanovništva u pasivnim priobalnim područjima, a druga za ribarstvo kao gospodarska djelatnost od nacionalnog značaja.Za ovo drugo je dakako osnovni pokret motivacija za ribolov bila mogućnost prodaje ribe po takvim cijenama koje bi ribarstvo činile rentabilnim o čemu govori navedeni Izvještaji iz 1935. u vrijeme krize potrošnje ribe i krize ribarstva i ribolova:"Rezultat ribolova zavisi u jednakoj mjeri o prodaji ribe kao i o samom ribolovu; jer ako se od jedne normalne lovine dobije 10 ili 20 posto manje od njene normalne vrijednosti, to je isto kao da se je za toliko posto manje ulovilo.Te godine ulov je bio za 4 posto manji, ali za 20 posto manji po vrijednosti, jer je bio manji ulov stalnih vrsta, koje su imale višu cijenu, a i cijena ribe je općenito bila

niža za 17 posto. Te dvije odrednice-mogućnosti konzuma i ulova kvalitetnije ribe za tržište, uključujući i mogućnosti prerade ribe, bile su odlučujuće za rentabilnost ribolova.»

Trgovina ribom kao i njeno lovljene bili su uobičajeni stoljetnom tradicijom, a taj je bila prodaja svježih ribe na mjesnim tržnicama i usoljene ribe za domaće i strano tržište. U XX stoljeću, posebno u međuratnom razdoblju, ta su dva načina proširena i dopunjena razvojem transporta i industrijskog konzerviranja ribe, jer je njima znatno prošireno tržište i mogućnosti prodaje ribe. Ali tada se javlja i treći faktor- kupovna moć potrošača. Revolucioniranje prometa uvođenjem parnog stroja i motornog stroja u promet kao i pronalazak ledara, pružali su mogućnosti transporta lako pokvarljive hrane, što je bila riba, i na velike udaljenosti pa je porastao konzuma ribe i otvorena nova tržišta za morsku ribu i u kontinentalnim područjima. Ali i tržište i trgovina su izmijenjeni. Ranije su postojali ustaljeni načini i trgovačke veze tako da su na primjer grčki trgovci sami dolazili po usoljenu ribu srednje dalmatinskih ribara, tvornice konzervi također su otkupljivale veće količine soljene ribe. Ekonomska kriza s kraja 20-tih i početka 30-tih godina te je odnose poremetila, ali i tehničke mogućnosti većeg ulova ribe, koju je trebalo i organizirano prodavati. To je iziskivalo traženje drugog tipa organizacije prodaje ribe nego ranije. Upravo je gospodarska kriza pokazala neorganiziranost trgovine ribom kao glavnu prepreku uspješnosti ribolova kao gospodarske djelatnosti. Uslijed krize mnoge tvornice konzerviranja ribe prestale su raditi pa i otkupljivati ribu i ono što su otkupile više su solile nego konzervirale, pa tako konkurirale domaćoj radinosti u tom poslu. Isto tako poskupio je i ribolovni potrošni materijal pa je odnos između troškova prodaje bio jednak ili čak na štetu ribara. Cijena ribe na tržištu iznosila je 100 posto manje nego 1929.godine.⁶⁰ To je vrijeme

⁶⁰ Izvještaji Specijalne statistike i Zagrebačke TOK iz 30-tih godina-1935

bilo teško na sličan način i u drugim zemljama pa je i kriza ribarstva bila kao i ostale djelatnosti općih razmjera. Da bi u tako teškim uvjetima pomogla ribarima Pomorska uprava je pokrenula agitaciju za veće konzumiranje ribe u kontinentalnim dijelovima države kao i za bolju organizaciju otkupa ribe na veliko. S ciljem da potaknu veći konzum morske ribe Pomorska uprava i Trgovačko-obrtnička komora su 1935. priredile dvije ribarske izložbe; jednu u proljeće na Zagrebačkom zboru i drugu u jesen na Ljubljanskom velesajmu. Na tim izložbama prikazano je ribarstvo kao gospodarska djelatnost i njegove biološke, tehničke i prehrambene funkcije. Osim izložaka slika iz ribarskog života i ribolova te demonstriranje alata, posjetiteljima su priređene degustacije raznih jela od riba te ribljih prerađevina, kao i upute o pripremanje hrane od riba. Godine 1938. je s istim ciljem priređena i posebna Jadranska izložba na kojoj je usporedno prikazano ribarstvo i turizam na Jadranu. Prema prikazu u spomenutoj statistici izložba je bila ovako organizirana:» U svibnju i lipnju bila je priređena Jadranska izložba u Zagrebu na kojoj je vidnu ulogu imalo morsko ribarstvo. Jednim dijagramom bila su uzorno prikazana razna područja Primorja sa svim načinima ribolova, s brodovima, alatima i ribarima pri ribolovu. Osim toga posebno su izložene brojne mreže i drugi alati, jedni u minijaturi, drugi u naravnoj veličini. Vješti ribari brusili su koralje, pravili nakite iz koralja i rafinirali spužve. U naročito građenim ribarskim kuhinjama pekla se i pržila svježa riba koju je publika rado trošila. Ova izložba morskog ribarstva pobudila je jaki interes, a praktični rezultat bio je taj da je potražnja i potrošnja svježe ribe u Zagrebu porasla.»⁶¹ Zagrebačka tržnica bila je i najbolje opskrbljena svježom morskom ribom pa je na njoj prodavano oko 80 posto svježe ribe u slobodnoj prodaji na kontinentalnom području. Konzum svježe ribe iznosio je oko 70 posto ulova ili 70 kilograma godišnje po stanovniku, ali uglavnom u primorskim krajevima. Izvoz svježe ribe bio je najveći sa sušačkog

područja-35 posto, zatim šibenskog i splitskog 32 te dubrovačkog 7 posto i to u Italiju i Grčku.⁶²

Za prodaju ribe na veliko bilo je od velike važnosti otvaranje tržnice-burze riba i ledara. Prva i najveća takva tržnica bila je u Sušaku. Tamo je bila dobro organizirana dražbovaonica svježe ribe na kojoj je vrijedilo pravilo otkupa po najviše ponuđenoj cijeni nadmetanjem. Uređena je i prodaja bez posrednika tako da su ribari slali ribu izravno u dražbovaonicu, a uprava njima vraćala utržak. Tako su bili izbjegnuti posrednici koji su često više štetili ribarima nego koristili, a ribari su dobili sigurno tržište. 1939. na toj je burzi prodano 550 tona svježe ribe. Drugi važan preduslov za trgovinu ribom na veliko bila je izgradnja ledara. Prva takva ledara otvorena je u Senju.

Rentabilnost ribarstva kao gospodarske djelatnosti u međuratnom kao i prijeratnom razdoblju imala je dva aspekta: jedan je bio prehrana priobalnog stanovništva u tim pasivnim krajevima i drugi aspekt ekonomičnost poslovanja kao gospodarske djelatnosti.

S obzirom na prvi aspekt rentabilnosti, stoljećima je ribolovom prehranjivana ili djelomice dopunjavana prehranu priobalnog stanovništva pa je po tome bio rentabilan manje ili više, ali ipak djelotvoran. I s tog aspekta rentabilnost ribarstva je uvijek bila relativna. Profesionalnih ribara je bilo malo u odnosu na ukupna broj onih koji su ribali. Naime, ribolov nije većini ribara bio jedino zanimanje. Oni su bili seljaci koji su obavljali poljodjelske poslove na svojim seoskim posjedima, a ljeti išli povremeno u ribolov, uglavnom da bi ostvarili dodatnu prehranu za svoje porodice, a samo višak, ako ga je bilo, su prodavali. Rentabilnost ribolova takvih povremenih ribara iznosila je samo 10-20 posto neto na uloženi kapital u čamac i alat, ali su osigurali dodatnu prehranu svojoj obitelji kako to je to objašnjeno u izvještaju Specijalne statistike...iz 1933: "...potrebno je naglasiti da je ribolov i pored relativno niske

na 100 din.uloženog kapitala	102	90,2	93,2	85	81,2	85,2	71,3	73,5	86,8	88,5							
na svakog ribara din u 1000	4,3	3,4	3,4	3	2,5	2,7	2,3	2,4	2,8	2,7							
po kg.proizvoda din u 1000	7,7	6,5	6,6	4,7	4,1	44,4	3,7	4,8	5,2	5,7							
Dubrovnik																	
na 100 din.uloženog kapitala	72	68,8	54,5	59,4	43,8	49,3	19,8	47,6	54,6	59,7							
na svakog ribara din u 1000	2,9	3	2,6	2,7	1,8	2,3	1,9	1,8	1,9	1,9							
po kg.proizvoda din u 1000	7,2	7,4	7,2	6	4	4,9	5,2	4,6	5,6	5,4							
Šibenik																	
Spušve		52,2	115,7	33,1	84,3	91,1	52	20,3	132,6	88,8							
Isto		2,3	3,8	1,3	5,1	3,5	1,9	0,6	4,1	2,5							
Isto	/	/	3	2.2	komad	2.4	k.	2.1	k.	1.8	k.	0.6	k.	1.9	k.	2	k.
Koralji																	
Isto	/	/	121,7	132,3	117,2	165	/	142,9	/	48,1							
Isto	/	/	4,1	5	4,2	5,6	/	3,8	/	1,2							
Isto	/	/	450	661,9	742	kg	820	kg.	/	557	kg.	/	481.2	kg			

PROSJEČNA RENTABILNOST KRAJEM 20-TIH I 30-TIH GODINA

okružje lučke kapetanije godina	broj ribara	uloženi pital u kapital			Produkcija			prosječna rentabilnost	
		profesional. Povremeni lađe	i lađe	Alat	Kilogram a	Dinara	po 100 d. uložnog kapit.	po ribaru	po 1 kg.ribe
Sušak	1929	367	457	1.156	3.068	780	465	-113%	-5 6
	1939	558	1,457	4.373	7,256	900	4.901	42,14%	2,4 5,4
Šibenik-ribarstvo	1929	419	6,59	#####	18.162	2.170,50	16.816	56%	2,4 8
	1939	689	6,875	11.000	12.213	1.818	7.067	30,45%	0,9 4
Šibenik – spužvarstvo	1929	124	/	/	348	/	562	/	/ /
	1939	6	/	6	10	39	14	90,60%	2 3
Split	1929	438	4,009	7.251	10.348	2.328	17.921	102%	4 8
	1939	914	5,318	7.219	11.340	2.408	12.703	68,40%	2 5.2/
Dubrovnik	1929	327	2,097	4.168	5.796	990	717	72%	7.25/
	1939	435	2,996	3.149	6.173	1,006/	5.009	54.70%/	2,9 1,4/

RENTABILNOST MORSKOG RIBARSTVA OD 1938 DO 1929 UKLJUČČIVO I MELJINE NA PODRUČJU LUČKIH KAPETANIJA

Godine	Broj ribara		uloženi kapital		Produkcija		Meljine-Kotor	
	profesionalnih lađe	povremenih lađe	Alat	u 1000 dinara	u 1000 kg.	u 1000 din.	u % uložnog kap.	u 1000 u din
1928	1,564	15.470/	26.288	37.157	?	47.188	73.48/	2.7/ 8,9
1929	1,787	13,555	25.904	38.887	6.642	51.147	79	3.3/ 7.7/
1930	1,831	13,244	25.537	40.965	6.843	50.534	75.99/	3.3/ 7.3/
1931	2,406	12,944	26.718	41.123	6.222	44.451	89.97/	2.8/ 7.1/
1932	2,48	13,006	26.806	40.505	7.202			2.5/ 5.4/

	2					39,100/	52.09/		
1933	2,621	14,075	27.226	38.030	7.133	34.681		2	4.8/
1934	2,561	14,104	27.088	36.502	7.778	37.552	52.90/	2.2/	4.8/
1935	2,592	15,305	26.302	35.360	7.440	29.791	48.31/	1.6/	4
1936	2.630/	15,664		36.297	6.333	30.252	48.18/	1.6/	4.7/
			24,490/						
1937	2,786	15.930/		35.875	7.189	34.892		1.8/	4.8/
1938	2,715	16,772	26,550/	27.211	37.488	8.065	39.106	2	4.8/
1939	2.800/	17,264	26.447	38.271	6.299	31.094	48.05/	1.5/	4.8/

Gospodarski oporavak sredinom 30-tih povoljno je utjecao i na rentabilnost ribarstva, jer je porasla i cijena ribi o čemu govori Izvještaj Specijalne statistike morskog ribarstva iz 1937. slijedeće: "Dijelom povoljne prilike, a dijelom nešto bolji ukupni rezultat ribolova utjecali su na poboljšanje rentabilnosti u morskome ribarstvu tako, da je ove godine ono bilo prosječno rentabilnije nego zadnjih godina, koliko s obzirom na uloženi kapital toliko obzirom na godišnju zaradu po osobi na prosječnu godišnju cijenu proizvoda. Dok je ribolov dao god.1935 i 1936-malo iznad 48 posto uloženog kapitala u mreže i brodove, ove je godine taj postotak dostigao blizu 56 posto i ovo je uopće najveći postotak u zadnjih 6 godina. Prosječna godišnja zarada po osobi je 1.864 (200 više), a cijena 4,8 dinara-najviša u zadnje 3 godine".Međutim, već narednih godina opet je smanjen rentabilitet ribarstva zbog predratnih i ratnih okolnosti, koje su utjecale uopće na pomorstvo pa i ribarstvo.

RIBARSKO ZAKONODAVSTVO

Godine 1921.posebno uredbo ustrojena je Direkcija pomorskog

saobraćaja sa sjedištem u Splitu i u njenoj je nadležnosti bilo i ribarstvo. Kasnije je bilo pokušaja i prijedloga da se ribarstvo poveže uz poljoprivredu, ali su ipak prevladali interesi priobalnog stanovništva pa je ono do kraja međuratnog razdoblja ostalo u nadležnosti Direkcije pomorskog saobraćaja, odnosno pomorske uprave, kako su je češće nazivali. Djelovanje Pomorske uprave u ribarstvu bilo je raznovrsno od obznanjivanja propisa i pravilnika o ribolovu do pružanja savjeta te izravne pomoći ribarima na razne načine. Jedna od njenih velikih zasluga bila je i pomoć u osnivanju i djelovanju najprije 1927 Biološko-oceanografske stanice u Splitu, koja je početkom 30-tih prerasla u Oceanografskog instituta sa sjedištem u Splitu, i u kratkom vremenu se razvio u od najznačajnijih takvih ustanova u Jugoslaviji i cijeloj regiji. Pomorska direkcija je pomogla pokretanje lista Jugoslavenski ribar promotivnog i edukativnog značaja, financirala je njegovo izlaženje te bio besplatno dijeljen ribarima.⁶³ Direkcija je povremeno podjeljivala pomoć i ribarski zadrugama za nabavku i popravak ribarskog alata i lađa. Ribarstvo je kao gospodarska djelatnost bilo zakonima dosta dobro regulirano, ali još više djelovanjem Direkcije. Pomorska je uprava nastojala prilagoditi se postojećim prilikama i običajima te ih je postepeno mijenjala. Njezino djelovanje bilo je usmjereno najviše na ublažavanje teškoća u ribarstvu, posebno u kriznim godinama. Ona je uspjela utjecati na državnu administraciju da u kriznim godinama snizi ribarima poreze i prireze na monopolske proizvode potrebne u ribolovu: soli, petroleju, karbidu, nafti i slično. Ona je djelovala i kao posrednik u sporovima između ribara u ribolovu zbog lovnih voda i drugog, suzbijala je krivolov dinamitom postavljajući straže. Upućivala je ribare i u naprednije i racionalnije oblike ribolova te povremeno dodjeljivala subvencije u te svrhe. Štitila je siromašne ribare od konkurencije ribara s velikim mrežama.

Direkcija je u ribarstvu nastojala unapređivati nove tehnike ribolova,

⁶³ Specijalna statistika..n.dj za navedene godine

zakonom je zaštićeno nekontrolirano vađenje spužava, poticala je umjetni uzgoj pojedinih vrsta riba i školjkaša, posebno kamenica. Poticala je i sportski ribolov kao dodatak turističkoj privredi, što je koristilo priobalnom stanovništvu. Priređivala je i razne ribarske izložbe na Zagrebačkom velesajmu kako bi potaknula kod kontinentalnog stanovništva na veću konzumaciju ribe. Ona je na primjer regulirala i ribolov na taj način da je povremeno upućivala ribare iz jednog dijela Jadrana u drugi za pomoć u ribolovu. Tako je bila upućena pomoć ribarima Mljeta, gdje se malo lovilo zbog udaljenosti od tržišta, tako da im je poslano više vrsnih ribara za lov s mrežama plivaricama, koji su uputili mljetske ribare u kaj način ribolova. Mljetski ribari su, potaknuti takvom brigom, sami nabavili vlastitu mrežu-jednu u Govedarima i drugu u Prožurskoj, odnosno na obje strane otoka po jednu. Pomorska je uprava uz pomoć, Oceanografskog instituta provodila i ekološku zaštitu pojedinih morskih lokaliteta. Tako je na primjer spriječila rušenje otočića Brusnik ispred Komiže na otoku Visu, koji su koristili ribari s vojskama iz Komiže u lovu na srdele i postavljali vrše za jastoge, ali i zato, jer se na njemu zadržavala posebna vrsta guštera.

Posredovanjem Pomorske uprave sređeni su i odnosi između ribara s plivaricama i potegačama, koji su se dosta zaoštrili zbog ribolovnih vode, a sređeni su i sukobi između morskih i slatkovodnih ribara u slivu Neretve.

Iako je djelovanje Direkcije za pomorstvo bilo ograničeno i često se svodilo na rješavanje mjesnih problema ribolova, ono je ipak imalo veliku važnost za ribarstvo, jer je štitila i ribare i ribolov kao i siromašne ribare, a poticala bogatije na uvođenje novih tehnika ribolova, te istovremeno tehnički informativno djelovala među njima putem Jugoslavenskog ribara. U širim razmjerima ona je nastojala raznim oblicima agitacije i organiziranjem bolje prodaje ribe potaknuti veću konzumaciju ribe i tako pomoći ribarima. Pomažući djelovanje i razvoj Oceanografskog instituta, djelovala na zaštiti prirodnih resursa Jadranskog mora, njegovu bogatstvu

i ljepoti.

Već pri osnivanju Biološko oceanografske stanice 1927. u njezini su ciljevi djelovanja, osim zaštite bioloških i morfoloških osobina morskih životinja i uslova njihova života te evolucijskih i genetičkih uslova za očuvanje i pomlađivanja mora i svih oblika njegovih stanovnika, predviđali unapređivanje ribarstva :⁶⁴«Da stanica uzmogne nadalje pridonositi i unapređivanju ribarstva, ispitivat će njeni osoblje životne običaje plovne ribe, utvrditi uzroke koji uvjetuju zašto se riba javlja ili ne javlja. Na osnovu će tih ispitivanja biti omogućeno pronaći putove za racionalno ribarstvo... U Zavodu će se svake godine održavati posebni tečajevi za ribare u svrhu da ih se uputi u racionalne metode ribarstva... Za što uspješnije, obilnije i pogodnije sabiranje morskog materijala, uz maticu na Marijanu će djelovati i jedna podružnica, pomoćna stanica na otoku Šolti u ribarskom naselju Maslinica Kao što se stoljetnom tradicijom formirao način ribolova tako je nastala i specifična struktura ribara kako onih profesionalnih tako i povremenih. Oni su uglavnom svi pripadali priobalnom stanovništvu, najčešće im je ribolov bio uzgredno zanimanje, pa i onda kada su bili profesionalni ribari Tada su uz ribolov, kojim su se bavili i lovili za tržište, imali i drugih zanimanja, najčešće izradi čamaca i njihov popravku. Svi su oni uglavnom činili istu ekonomsko-socijalnu skupinu i kulturološki bili vezani tradicijom svog posla i teškog rada koji je određivao i njihov mentalitet, strahovanja od neizvjesnosti ribolova i budućnosti, često nepismeni i neobrazovani teško su se prilagođavali novim uslovima privređivanja ili još češće nisu za njih imali materijalnih uvjeta.” Prilike među ribarima s aspekta negativnih strana tradicije koja ih je vezivala istaknuti su u jednoj raspravi o reorganizaciji Pomorske uprave provedenoj 1923. i objavljenoj u Izvještajima zagrebačke TOK slijedećim opisom:»Naši se ribari regrutiraju iz najsiromašnijih i najprimitivnijih slojeva primorskog pučanstva. U siromaštvu se rađaju, u siromaštvu žive, u siromaštvu umiru. Zanimanje im nije nikada urodilo obilnom

zaslužbom. Ta ih nedaća jamačno već stoljećima prati, jer bi inače nerazumljiva bila rezigniranost, kojoj su se u pustoj svojoj siromaštini podali. Druga je njihova karakteristika konzervativnost. Neprijatelji su svih novotarija koje su plod nauke i tehnike na polju ribarske djelatnosti, dok ne steknu povjerenje u njih kao pomagala u svome radu. Teško se prilagođuju naredbama vlasti, pa i onda, kada je naredbama cilj zaštita ribolova. Preko 90 posto ih je nepismeno. Nisu dovoljno ni agilni možda zato, što je ribarenje vrlo naporan posao i često puta skopčan sa životnom pogibelji. Zadovoljavaju se s postojećom produkcijom, jer se boje da bi njeno uvećanje išlo na njihovu štetu, uzrokujući padanje cijena ribi na tržištu. Radi toga nerado gledaju na pothvate ustrajanja umjetnih uzgajališta i rasplodišta riba na morskoj obali, radi toga se protive i uvođenju novih metoda u ribarenje. Dijeliti ih možemo na ribare gospodare i ribare radnike. Prvi su vlasnici brodica i alata, pod njihovom se direktivom i po njihovim nalogima vrši ribarenje. Drugi su samo najamni radnici, bez fiksno određene plaće. Lovina, odnosno njen utržak dijeli se između prvih i drugih obično na ovoj osnovi-brodu u dva dijela, ribaru jedan dio. To je starodrevni običaj. Svoje poslovne uspjehe prosuđuju po kriterijima sreće i nesreće. Na ribu selicu čeka se u ljetnoj sezoni kao na lutrijska vučenja. Ta su vučenja često vrlo obilna i bogata, ali rijetko kada mogu biti iskorištena uslijed posvemašnjeg pomanjkanja trgovačke organizacije konzuma tržišta, kako u inozemstvu, tako i u tuzemstvu.»

U cilju boljeg organiziranja jadranskih ribara i njihovog stručnog usavršavanja, Pomorska uprava je pokrenula osnivanje ribarskog društva "Jugoslavensko društvo ribara na Jadranu", koje je okupljalo profesionalne, povremene i sportske ribare kao i one koje je ribarstvo zanimalo, sa znanstvenog, socijalnog ili drugih razloga "jednom riječju svi oni koji žele i mogu pridonijeti napretku našeg morskog ribarstva." Društvo je osnovano 1935. i stavljeno pod neposredni nadzor Pomorske uprave, čime se nastojalo osigurati opstanak društva i utjecati na sadržaj njegovih djelovanja kako u stručnom tako i socijalnom i ribarsko-privrednom smjeru. U svojem djelovanju društvo je zahvaćalo cijelo jugoslavensko jadransko primorje. Sjedište društva bilo je u Splitu, a u svim većim mjestima primorja, gdje su postojali lučki uredi, odnosno kapetanije,

ustrojeni su okružni i mjesni odbori.

Pomorska uprava je plaćala troškove društva kako bi pripomogla njegovom opstanku. Tako se pokušalo putem jednog stručnog društva povezati sve ribare na jadranskoj obali.

Ribari su se udruživali i u ribolovne zadruge pa je Pomorska uprava nastojala unapređivati i ribarsko zadrugarstvo, što se pokazalo kao najbolji način djelovanja i na ribare za njihovo stručno i organizaciono usavršavanje za napredniji ribolov i razvoj ribarstva.

RIBARSKO ZADRUGARSTVO

Prve ribarske zadruge ustrojene su još prije prvog svjetskog rata, tijekom rata neke su propale, a neke se održale i u međuratnom razdoblju. One su najčešće vukle korijene iz tradicije ribarskih družina na dio pa je uslijed toga bio veliki njihov broj. Gotovo svaki otok i veće priobalno naselje imalo je svoju ribarsku zadrugu. Mnoge su osnovane u 20-tim godinama pa je bilo i patuljastih zadruga s nekoliko članova. Najviše članova imala je zadruga Blato na Korčuli. Iako mjesto nije na obali, bilo je okrenuto i ribarstvu uz poljoprivredu, pa je to mjesto bilo dobar primjer ekonomičnog gospodarenja otočana. Nešto više od 100 članova imale su zadruge u Kostreni na otoku Krku, zatim u Crikvenici, Splitu i Opuzenu na Neretvi.

U Sušaku je prije prvog svjetskog rata bilo veliko akcionarsko ribarsko društvo, koje je raspolagalo s 4 velike lađe, šest motornih čamaca i 22 male lađe te potrebnim ribarskim alatom. Poslije jugoslavenskog ujedinjenja, društvo je otkupljeno i pretvoreno u ribarsku zadrugu,

odnosno zadružni savez. Svrha tog saveza bila je okupiti ribare raspršene za vrijeme rata u zadrugu i unaprijediti ribolov. Uprava Saveza zatražila je i dobila od vlade milijun dinara kako bi podijelila ribarima za nabavku ribarskog alata. Iako je Savez dobio od vlade zajam beskamatno, uprava je dijelila ribarima kredit uz velike kamate, tako da oni nisu mogli otplaćivati anuitete. Zbog toga, ali i zbog drugih samovolja uprave sa sjedištem u Sušaku, ribari su bili nezadovoljni te su održali u Splitu skupštinu 1926. i osnovali "Jadransko društvo za unapređenje pomorskog ribarstva" sa svrhom okupljanja ribara u njemu i suprotstavljanja sušačkoj organizaciji. Okupljanje ribara u novu organizaciju poduprla je i Direkcija za pomorski promet pod čiju ingerenciju je potpadalo ribarstvo te poticala udruživanje svih jadranskih ribara od Sušaka do Bojane pod Skadrom. 1928 održana je glavna skupština Jugoslavenske ribarske zadruge i Zajednice jadranskih ribara u Splitu, predstavnici ribara bili su iz zadruga u 58 mjesta koje su okupljale 300 članova. Oni su tražili pomoć od državne administracije izravno ribarima putem oblasnih vlasti. Usvojeno je kompromisno rješenje tako da je osnovana Centrala ribarskih zadruga sa sjedištem u Splitu i zadržana tradicionalna organizacija. U novu centralu su bile učlanjene sve ribarske zadruge na jugoslavenskom Jadranu pa ih je do 1936. bilo na području Savske banovine 13, Primorske 44, i 13 na području Zetske banovine, ukupno 70 zadruga. Najviše zadruga bilo je na otocima, njih 45 i u priobalju 25. U zadrugama je bilo 2.700 aktivnih članova, a s porodicama oko 17.000 osoba koje su egzistencijalno bile vezane uz ribarstvo. U 61 zadruzi ribari su zajednički lovili i raspoređivali ulov kao i dobitak, a ostalih 9 zadruga su bile nabavljačke.

Većina zadruga, odnosno zadrugara, bavila se ribolovom na tradicionalni način, 5 ih je ribalo s plivaricama, te su imali motorne brodove (okrug Bol, Podgora, Split i Omiš) i 5 isto takvih za lov na tune (Kali, Vranjic, Bol i 2 na Rabu). U dvije zadruge, zadrugari su uzgajali

plemenite vrste školjki, ostrige i dagnje, a u dvije su bili spužvari (Krapanj i Zlarin), spužve i školjke Veli rat i Vranjic. U dvije zadruge (Crikvenica i Split) zadrugari su prerađivali i konzervirali ribu, a u ostalim mjestima ona je soljena na domaći način ili za izvoz na grčki, portugalski i nizozemski način. Zadruge su bile svojevrsna poduzeća i dijelile su svojim članovima proizvodni višak kao dividendu. Značajno je da su u nekim zadrugama neki članovi uprava zadruga obavljali zadružne poslove besplatno, jer nije bilo sredstava za njihovo plaćanje, ili su to pojedini zadrugari činili dobrovoljno za dobrobit zadruga.

Premda su se ribarske zadruge održale i u godinama krize, one su u odnosu na cjelokupno ribarstvo, pogotovo neke od njih, bile na rubu rentabilnosti. Razlozi su bili viševrsni: bile su to najčešće manje skupine ribara koji su lovili zajednički na tradicionalan način dok za malobrojne, koje su lovile moderniziranim alatom i brodovima, nisu bili dostatno povezani ribolov i prerada ribe, odnosno zadruga i tvornice za preradu ribe, kao ni sa tržištem ni s modernim uzgajalištima riba i školjkaša. Da bi zadruga, kao i cjelokupno ribarstvo, napredovale, bilo je potrebno više investicijskog kapitala, državnih subvencija i znanja. Isto tako bilo je potrebno osigurati šire tržište za prodaju ribe, ledare-skladišta, te burze za prodaju ribe, kao u drugim većim pomorskim zemljama. Velika konkurencija hrvatskim ribarima u dubljim vodama, bili su talijanski ribari, opremljeni boljim brodovima i modernijim ribolovnim alatima, a nije bilo ni državnog ugovora o lovnim kvotama u graničnim lovnim vodama.

Broj zadruga u 30-tim godinama pokazuje slijedeća tablica:⁶⁵

Lučka kapetanija	RIBARSKE ZADRUGE KONCEM 1932 I 1939		GODINE		BROJ	ČLANOVA
	NAZIV ZADRUGE	RIBARSKE ZADRUGE	GODINA			

⁶⁵ Specijalna statistika..n.dj za godine 1932 i 1939

		OSNIVANJA	1932	1939
SUŠAK				
Kostrena	Sveta Barbara Kostrena	1924	133	
	sveta Lucija-Kostrena	1930	12	12
Bakarac	Bakarac	1920	91	89
Crikvenica	sveta Jelena Crikvenica	1921	151	
	Rak-za motorni ribolov	1928	32	
	Gornji Jadran	1928	14	
	Vinodolska ribarska zadruga	1929	6	
	Centralna ribarska zadr.kao savez zadr. 1921		62	
	Ribarska zadruga Jadran	1933	/	8
	Zadružna tvornica ribljih prerađevina	1937	/	4
	Šilo	1932	/	8
	Vinodolska ribarska zadruga	1931	/	5
	Gospodara	1938	/	31
Selce	Selce	1935	/	13
Senj	Tijan Butorac	1926	7	7
	Gržin i drugovi	1931	6	?
	Senj	1926	5	7
	Marija Art	1931	/	6
	Sveti Nikola	1936	/	13
Klada	u Kladi Jablanac	1926	18	18
Klenovica	Klenovica	1932	22	?
Lukovo otočko	Lukovo	1932	13	13
sveti Juraj	Sveti Juraj	1934	12	
Jablanac	..za racionalno ribogojstvo	1928	32	34
	Jablanac	1928	12	20
	Jablanac,Sitnjica,Vranjak	1922	9	9
Vranjok	Jablanac	1933	/	12
Karlobag-Plitka draga	Karlobag	1930	6	
Krk-otok	Krk	1925	9	22
Malinska	Malinska	1932	12	13
Omišalj	Omišalj Tunolovka-voz	1922	71	67
Stara Baška	Stara Baška	1926		34
Baška	Sv.Ivan	1935		19
Aleksandrovo	Aleksandrovo	1934	/	9
Vrbnik	Vrbnik	1922	9	14
Sušak	Sv.Lovreć	1937	/	13
Stara Novalja	Stara Novalja	1907	29	30
Pag	Gospodarska ribarska zadruga	1929	8	12
	Ribarska zadruga Pag	1922	34	?
	Metajna	1932	24	7
	Metajna-Gospodarska zadruga	1933	?	24
	Šimuni	1934	/	20
	Dinjiška	1935	/	13
	Miškovići	1935	/	12
	Povljana	1938	/	12
	Lun Novalja	1935	/	23
Karlobag	Karlobag	1929	6	6
Rab	Lopar	1929	65	65
	Barbat-za moderni obalni ribolov	1933	/	9
	Supetarska draga-sv.Petar	1934	/	37
	Lopar-sv.Ivan	1936	/	49
	Sv.Krištofor	1933	7	23
LUČKA KAPETANIJA ŠIBENIK				
Prvić luka	Prvić luka	1922	67	51
Jezera	Jezera	1925	17	17

Vrgada	Vrgada	1924	52	52	
Pašman	Pašman	1926	53	50	
Kali	Kali	1926	50	50	
Sali	Sali	1931	75	75	
Molat	Molat	1907	50	40	
Premuda	Premuda	1903	97	98	
Silba	Silba	1927	46	46	
Tribanj	Tribanj	1928	5	15	
Novigrad	Zadruga za lov tunja	1899	95	91	
Jesenice	Jesenice	1911	66	32	
Soline	Soline	1921	66	66	
Velirat	Velirat	1923	63	63	
Krapanj	Ribarska spužvarska zadruga	1911	66	30	
Zlarin	Koraljsko spužvarska zadruga	1931	14	41	
Murter	Ribarska zadruga	1932	19	19	
LUČKA KAPETANIJA SPLIT					
Komiža	Jugoslavensko ribarsko udruženje	1921	78	?	
	Ribarska zadruga vojjara Sloga	1937	/	45	
	Ribarska zadruga Komiža	1925	33	?	
Vis	Vis-Zadruga tratara	1921	41	14	
Vis-Velo selo	Ribarska zadruga vojjara Sloga	1934	/	50	
		-			
Rogotin	Rogotin	1927	1937	22	18
		-			
Starigrad	Starigrad	1921	1926	25	25
Hvar	Hvar	1922		43	36
Jelsa	Jelsa	1927		66	67
Vrboska	Vrboska	1925		36	66
		-			
Bol	Bol	1910	1922	63	74
	Napredak	1931		20	25
Gradac	Gradac	1927		12	15
Igrane	Igrane	1928		24	51
Podgora	Podgora	1921		54	62
Brusje- Hvar	Brusje	1921		31	31
Split	Centralna ribarska zadruga jugosl	1928		20	65-141
	Ribar	1923		101	87
	Jadranska ribarska zadruga	1930		?	15
	Rib.zadruga Žic	1931		?	28
	Slatine	1938		?	17
Maslinica	Prva šoltanska ribarska zadruga	1830		22	?
Opuzen-Neretva	Opuzen	1930		104	104
Okrug	Okrug	1932		12	12
Kaštel kambelovac	Kaštel kambelovac	1932		11	?
Omiš	Nehaj	1932		5	?
Komarna klek	Komarna klek	1936	/		10
Sučuraj	Hrvatska ribarska zadruga	1931		?	40
Drvenik	Drvenik	1938	/		11
Vranjic	Posidon	1932		?	4
LUČKA KAPETAN. DUBROVNIK					
Lopud	Lopud	1927		16	?
Klini-Župa	Mlini	1910		15	15
Plat	Plat	1922		15	15
Trpanj	Trpanj	1921		29	?
Velaluka	Velaluka	1910		56	56
Blato	Blato	1923		303	303
Broce	Broce	1930		31	30
Prožura-Mljet	Prožura	1931		31	31

Zaton mali	Zaton mali	1909	24	24
Babino polje-Mljet	Jastog	1936	/	?
Doli kod Stona	Doli	1936	/	46
Koločep	Koločep	1937	/	16

U ovom pregledu ribarstva u hrvatskim zemljama treba napomenuti da hrvatski ribari nisu napuštali svoju profesiju ni onda kada su napustili domovinu. Oni su u drugim zemljama nastavili uspješno voditi svoj zanat. Lovili su ribu duž cijele američke obale. Hrvatski ribari su imali ribarske flote na srednjoj i južnoj obali SAD; na čikaškom i kalifornijskom području je vrijednost njihovih lađa i ribolovnog alata iznosila više miliona dolara, odnosno više stotina miliona jugoslavenskih dinara. Godine 1927. imali su približno 60 velikih ribolovnih brodova. Veliki centar bio im je u luci San Pedro, gdje su komiški iseljenici ribari imali dobro organizirano ribarstvo.

RIJEČNO RIBARSTVO I RIBNJACI

Dok je ribolov često bio egzistencijalnog značaja za primorsko stanovništvo, ribolovna rijekama i jezerima, odnosno u ribnjacima, bio je češće uzgredno zanimanje za povremenu prehranu pojedinih osoba i njihovih obitelji. Riba je hvatana uglavnom u privatnoj režiji za vlastite potrebe ili u manjim količinama prodavana. U Belju je 1911. osnovana ribarska centrala za izvoz ribe iz ribnjaka u Belju i okolnim rijekama i jezerima. U međuratnom razdoblju riječni ribolov je dopunjavao i umjetnim uzgojem ribe u ribnjacima te je Savska banovina bila na drugom mjestu po ulovu ribe iz ribnjaka za tržište - na prvom mjestu bila je Dunavska banovina. Godine 1926. osnovana je ribogojna stanica Crna Mlake, što je bio novi poticaj za osnivanje

slatkovodnih ribnjaka i umjetni uzgoj slatkovodne ribe. Do 1940. osnovano je nekoliko većih ribnjaka, bilo uz rijeke provođenjem melioracija bilo proširivanjem prirodnih ribnjaka. Stoga je takvih ribogojilišta bilo raznih površina i vlasništva: privatnih osoba, javnih vlasti općina, ali i pojedinih poduzeća, posebno u Slavoniji.

ŠUMARSTVO

Velike zemljišne površine u svim hrvatskim pokrajinama bile su prekrivene šumama. Bilo ih je u planinskim i nizinskim predjelima. U pojedinim regijama bilo je najviše šumskog tla pa su smatrane šumovitim kao na primjer Gorski kotar u južnoj Hrvatskoj, gdje je gotovo cijela površina bila prekrivena šumama, unutar kojih su bile veće ili manje enklave livada na kojima su bila smještena sela. Više nizinskog i nešto manje šumom obraslog tla, bilo je u Lici, ali su se i tamo na znatnim površinama prostirale šume. U oba ta područja bilo je šuma mješovitog tipa, s time da je bilo više četinjača u Gorskom kotaru kao izrazito planinskom i šumovitom području.

Drugi veliki šumski pojas prostirao se u Slavoniji, Podravini i Posavini u ravničarskom predjelu Slavonije. Posavske šume prekrivale su

velike površine tla na lijevoj obali Save od rijeke Lonje do Zemuna, a podravske duž rijeke Drave od Pitomače do Osijeka. Slavonske šume bile su uglavnom listače i bogate skupocjenim tvrdom hrastovinom. Podravske šume su bile uglavnom u vlasništvu seljaka, vlastelinstava i zemljišnih zajednica, a posavske, poslije razvojačenja Vojne krajine, bile su uglavnom erarsko -državno vlasništvo, imovnih općina i zemljišnih zajednica koje su sačinjavali razvojačeni krajišnici. Nazivali su te šume krajiškim šumama, njihova je eksploatacija započela kasnije pa su se duže zadržale u svojem prirodnom izrastu. U kraškom području Dalmacije i cijelog priobalja bilo je više vrleti nego šuma, a one su bile uglavnom nisko raslinje-makija s nešto četinjača.

U pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji bilo je 1910. sa statusom šumskog tla 2,5 miliona jutara od kojih 776 tisuća na šumskom tlu, 1 milion na relativno šumskom tlu i 69 tisuća jutara na krasu. U nastojanju za proširenjem obradive površine, prikladne su šumske površine krčene i pretvarane u travnjake i oranice. Krčenja su provođena uglavnom na relativnom šumskom tlu, gdje je šuma bila krčena tako da je postepeno pretvarana u pašnjake, a zatim u oranice, kada su se krčevine nalazile na nizinskom i plodnom tlu. U Slavoniji i Srijemskoj županiji bilo je 742 tisuće jutara takvih relativnih šumskih površina, a u zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji, koje su brežuljkastog i nizinskog tla, bilo je 290 tisuća jutara pod šumom. Sve je to bila potencijalno obradiva površina. Od relativno šumskog tla bilo je 907 tisuća jutara u nizinama ili do 200 metara nadmorske visine, ali je jedna trećina tog tla bila izložena periodičnim poplavama, što znači da je iziskivalo melioracije ili druge vrste poboljšanja tla. Dosta šumskih površina u nizinama bilo je vodoplavno, naročito u Srijemu. Te su površine bile svojevrsni rezervati prirode i obilovale su osim drveća i raznim vrstama divljih životinja i ptica. Na preko 600 m. nadmorske visine bilo je u pokrajinama Hrvatskoj i Slavoniji oko 743 tisuće jutara, a to je bila jedna trećina šumskih površina. Do sredine 20-tih godina bilo na području Savske banovine 33 posto tla prekriveno šumama.

U šumama je bilo dosta pašnjačkih površina, šumskih čistina i krčevina oko 790 tisuća jutara te nešto neproduktivnog tla (22 tisuće). Takvih pašnjačkih površina bilo je najviše u Gorskom kotaru (oko

240 tisuća), ali i u nizinskim šumama kao na primjer u požeškom području (oko 15 tisuća) ili u zagrebačkom (oko 40 tisuća). Bile su to šumske čistine, livade i proplanci, a u nizinskim predjelima bile su najčešće sjenokoše. I u Gorskom kotaru, gdje takvih golih šumskih površina bilo oko 35 tisuća ili u Lici, gdje ih je bilo čak 283 tisuće jutara, korištene su za ispašu stoke, ili kao sjenokoše. Raspored šumskih površina po vrsti drveća 1905⁶⁶

Županije	Hrastove	VRSTE DRVEĆA u 1000				Šume listače		Četinjače	Ukupno Lisnate i četinjače
		bukve,cer Grab	kesten i orah	jasen brijest	vrbe,topole Jalševe	mješovite	ukupno		
Ličko krbavska	9	196	0	0	0	19	225	12	185
Modruško-riječka	1	76	0.2	0	0.02	43	121	33	190
Zagrebačka	111	154	21	0.2	19	170	480	2	3
Varaždinska	4	34	0.1	0	4	81	124	2	9
Bjelovarsko-križevačka	39	147	0.04	7	0.1	108	304	0.2	3
Požeška	55	116	0.7	4	6	68	246	0.1	17
Virovitička	63	69	0	11	2	117	269	0.02	10
Srijemska	100	7	0	2	0.06	117	230	0	0
Grad Zagreb	0.8	0.5	0	0.01	0.1	0	2	0	0.01
Grad Osijek	2	0.1	0	0	0	0	2	0	0
Hrvatska I Slavonija	388.521	804.046	22.440	27.996	37.336	727.192	2,007.331	32.379	420.097

PO VRSTAMA DRVETA 1929											
Banovina	šumska		Četinjače				mješovite		listače i četinjače mješano		
	površina	Četinjače	u%	Hrast	u %	bukva	u %	listače	%	U%	U%
Savska	1,281.716	55.730	4.3	149.588	11.3	303.612	23.7	525.149	41.0	247.637	19.3
Primorska	620.659	88.009	14.2	33.119	5.3	54.787	8.8	374.507	60.4	70.237	11.3
Jugoslavija	7,720.015	892.789	11.6	1,413.672	18.3	1,876.161	24.3	2,327.153	30.1	1,210.240	17.5

VLASNIČKI ODNOSI I UPRAVLJANJE ŠUMSKIM POSJEDIMA

⁶⁶ Izvještaji zagrebačke TOK za 1910

Sve tlo pod šumama bilo je razvrstano i raspodijeljeno u šumska gospodarstva raznih veličina kako to pokazuje tablica za 1910 godinu:⁶⁷

broj posjeda po veličini	BROJ ŠUMSKIH POSJEDA								Ukupno
	Ličko	Modruško	Zagrebačka	Varaždinska	Bjelovarsko	Požeška	Virovitička	Srijem	
po veličini	Krbavska	Riječka	i gr. Zgb	i gr. Varaž.	Križevačka		gr. Osijek	187	78.979
do 10 ha	4.749	3.627	26.523	35.445	7.691	313	444	10	3.915
10-50	52	137	1.497	729	1.372	80	38	18	721
51-100	1	61	280	116	88	92	65	32	696
101-300	0	59	197	110	102	87	109	10	236
301-500	0	26	94	19	27	26	34	11	192
501-1.000	0	15	70	14	48	17	17	16	150
1.000-5.000	0	19	48	12	17	22	16	12	69
5001 i više	0	16	8	1	13	11	8	296	84.958
Ukupno	4.802	3.860	28.717	36.446	9.358	648	731		
POVRŠINE POSJEDA									
do 10 ha	8.221	10.432	107.815	51.995	24.886	16.649	661	257	220.916
11-50	1.300	2.838	37.370	15.113	7.134	4.483	1.414	349	70.001
51-100	80	3.934	20.975	7.992	7.498	9.144	4.590	1.890	55.402
101-300	0	10.595	47.444	16.911	17.997	23.440	18.543	6.497	141.027
301-500	0	8.489	49.146	7.396	11.388	11.944	11.944	4.297	103.741
501-1.000	0	10.400	72.162	9.695	32.625	11.090	12.406	7.260	155.638
1.001-5.000	0	47.073	84.967	24.447	22.033	48.751	26.658	41.636	295.515
više od 5.000	415239	263.939	59.092	5.200	185.851	183.424	185.119	178.567	1.465.435

Tablice pokazuju veliku raznolikost veličine šumskih posjeda, od veleposjeda u tisućama jutara do manjih seoskih šumskih posjeda koji su bili samo dodatak seoskom gospodarstvu i u suštini predstavljale njegov socijalni oslonac: za podmirenje potreba za drvom i ogrjevom, za ispašu stoke, korištenje lišća i raznih šumskih bilja i plodova-na primjer žira za svinje i slično. Za sitno posjednika s malom šumskom površinom, šuma je imala socijalni, a ne ekonomski značaj kako u predratnom tako i u međuratnom razdoblju.

Nakon određivanja granica Banovine Hrvatske 1938. njena je površina obuhvaćala nekoliko srezova iz Drinske banovine u Posavlju i nekoliko

⁶⁷ Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije, Zagreb, 1910

hercegovačkih, što je povećavalo i šumske površine u njoj pa time i odnos s ostalim tлом bio je pod kraj 30-tih godina slijedeći:⁶⁸

BROJ ŠUMSKIH GOSPODARSTVA 1938							
BANOVINE HRVATSKE							
						U postotcima	
Ukupna	Šumska	Savska	Primorska	b:Hrvatska	Jugoslavija	Savska	Primorska
Površina		1,369568	642938	2,278113	8,180102		
Broj	Do 5 ha	164.524	68.910	298.452	928.860	96.31	89.07
Površina		188.622	122.787	383.791	1,450.521	13.77	19.09
Broj	5-10	3709	6.212	11.643	77796	2.17	8.02
Površina		19639	42.733	73.624	536301	1.43	6.64
Broj	10-50	1112	1.717	3.355	22084	0.65	2.21
Površina		32868	37.653	88.441	486.268	2.39	5.85
Broj	50-100	506	140	754	4.031	0.29	0.18
Površina		37.507	10.908	55.964	297.839	2.73	1.69
Broj	100- 300	515	177	800	3.513	0.30	0.22
Površina		93308	29.871	133.697	638.569	6.81	4.69
Broj	300-500	147	65	226	1.098	2.08	0.08
Površina		56979	25.116	88.104	453.214	4.16	3.90
Broj	500-1.000	100	62	186	903	0.05	0.08
Površina		69.785	44.198	131.168	653.008	5.09	6.89
Broj	1000-2000	88	44	145	482	2o5	0.05
Površina		97.194	62.835	177.994	646.019	7.09	9.77
Broj	2000-3000	32	16	54	167	0.01	2.02
Površina		75.569	40.066	129.194	406.624	5.51	6.23
Broj	3000-4000	21	8	31	79	0.01	2.01
Površina		69.254	28.150	104.552	273.891	5.05	4.37
Broj	4000-5000	6	2	8	39	0.003	0.002
Površina		25.748	10.000	35.748	175.306	1.88	1.55
Broj	5000-6000	11	1	2	32	0.005	0.001
Površina		58.154	5.396	63.550	177.841	4.24	0.83
Broj	6000-7000	13	0	14	28	o.o1	0
Površina		71.178	0	91.268	170232	5.19	0
Broj	7000-10000	10	3	19	56	0.005	0.003
Površina		88.084	23.474	156.188	460.976	6.43	3.65
Broj	Više od 10.000	25	7	34	74		
Površina		385.679	159.752	566.830	1,383.393		

Krčenje šuma i njihovo pretvaranje u obradive površine provodeno je uglavnom u nizinskim šumama i korištene su najviše gole šumske površine, tako da je smanjena šumska površina bila uglavnom travnička,

⁶⁸ Statistika šuma i šumske privrede, Beograd, 1938

što nije moglo bitnije utjecati na šumski fond, a istovremeno je poticalo intenzivno stočarenje. Ispaša stoke na takvim površinama se ipak još dugo zadržala sve do 60-tih godina XX stoljeća. Odnos šumskog i ostalog tla je i pod kraj 30-tih godina bio samo nešto izmijenjen u odnosu na prijeratno vrijeme kako to pokazuje i slijedeća tablica:⁶⁹

Područja	ukupna površina u ha			U postotku od ukupne površine					
	ukupno	Obrasla š.	Neobrasla	Ukupno	šumske	šumovite			
Banovina Hrvatska	6,547.398	2,039.648	238.465	2,278.113	34.8	31.2			
Savska banovina	3,896.797	1,256.572	112.996	1,369.568	35.2	32.2			
Primorska banovina	1,961.376	554.643	88.295	642.938	32.8	28.3			
Jugoslavija	18,167.661	5,208.594	693.395	5,901.989	32.5	28.7			
	Br.stanovnika	na 1 stanovnika		poljoprivredne površine	ukupno	plodne površ.	neprodne p.		
		Šumske povr.	Šume		poljopr. I	šums. U %		u%	
Savska banovina	2,911.000	0.47	0.57	2,337.501	59.9	3,707.069	95.1	189.728	4.8
Primorska banovina	974.000	0.66	0.43	1,275.515	65	1,918.453	97.8	42.923	2.2
Banovina Hrvatska	4,346.000	0.52	0.47	4,008.057	61.2	6,286.170	96.0	261.228	4.0
Jugoslavija	11,144.00	0.53	0.47	10,777.983	59.3	16,679.972	91.8	1,487.689	8.2

Tablica pokazuje samo osnovnu podjelu na poljoprivredne i šumske površine pa su pod poljoprivrednim prikazane sve plodne agrikulturno obrađene površine, a pod šumskim tlo obraslo svim vrstama šumskog raslinja kao i svi pašnjaci i čistine, krčevine i šumski putovi, prosjeci i slično. Prema tome u šumskim površinama je bilo i mješovitog namjenskog tla koje se moglo koristiti kao pašnjaci i sjenokoše, ali i pretvarati u obradive površine. Ipak takva je racionalizacija šumskih golih površina provedena samo na malim privatnim šumskim posjedima, a na većim vlastelinski šuma ili onima stegnutog prometa kao i na erarskim uglavnom nije bilo većih zahvata u šumske površine, osim sječe drva za trgovinu. Stoga je u Savskoj banovini u kojoj je bilo i najviše šuma, opća šumska površina iznosila jednako kao i stvarna (33,2). U Dalmaciji je bilo dosta šikare-makije, pa je opća šumska površina bila nešto manja od stvarne, za oko 2 posto i odnos je bio 30:28.

Privatnih šumskih posjeda bilo je najviše malih posjeda, ali je

⁶⁹ Statistika šuma i šumske privrede za 1938, Beograd 1940

na velikim bilo više šumskog tla. Veleposjeda srednje veličine , odnosno onih od 100 do 500 jutara bilo je oko 1000, većih od 1.000 jutara oko 20 i velikih od 1.000 jutara na više bilo je samo 220, ali su posjedovali jednu četvrtinu šumskih površina. Najveći šumski posjedi uglavnom nisu bili u privatnom vlasništvu, već su to bili tako zvani posjedi «stegnutog prometa», odnosno obzirom na vrstu vlasničkih odnosa, kako podjela pred prvi i pred drugi svjetski rat bila slijedeća: ⁷⁰

Županije	Hrvatska i Slavonija	1905		zemljišnih zajednica	biskupija kaptola samostana	javnih zaklada	šumskih i dr.		privatnika	
	u 1000 sva površ. Šumama	Države	gradskih i općina				krajiških imovnih općina	privatnih udruuga		povjermina
Ličko-krbavska	424	256	0	153	6	0	0	0	0	8
Modruško-riječka	345	88	0.09	105	62	0.6	0	0	0	88
Zagrebačka I gr. Zgb	486	56	12	64	140	21	0.4	1	9	179
Varaždinska	136	0	0.6	0	21	7	0.01	0	0	106
Bjelovarsko-Križevačka	308	76	2	128	61	2	0.1	1	0	34
Požeška	263	34	4	64	37	9	0	16	0	105
Virovitička i gr. Osijek	279	0	0	1	33	29	0	0	18	196
Srijemska I gr. Zemun	230	63	0.07	102	10	11	0	0	28	11
Grad Zagreb	2	0	2	0	0.3	0.7	0	0	0	0.9
Grad Varaždin	2	0	0.01	0	0.1	0.1	0	0	0	3
Grad Osijek	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Grad Zemun	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0

	Savska Banovina	Primorska banovina	Ukupno	Jugoslavija	Banovina Hrvatska	U % 100
Ukupna šumska Površina	1,369.568	642.938	2,012.506	8,180.102	2,278.113	
Državne	255.788	247.788	503.576	2,852.466	0	0
Banovinske	502	0	502	2.644	658.524	28.9
Gradskih općina	8871	0	8.871	20.202	9.065	
Upravnih općina	11.408	0	11.408	301.612	13.578	
Seoske	1.986	195.258	1.986	1,234.430	214.627	
Ukupno	22.767	195.258	21.8.025	1,558.888		
Zemljišnih zajednica i agrarnih Zajednica	271.911	0	271.911	297.697	274.499	

⁷⁰ Statistički godišnjak Kraljevine Hrvatske i Slavonije za god, 1905 i Statistika šuma i ...n.dj. za 1940

Imovnih općina	409.919	0	409.919	464.727
Crkvenih i vjerskih	25.940	7.963	33.903	12.125
Ustanova				
Fondova	392	675	1.038	26.796
po agr.ref u drž.upravi	55.609	0	55.609	125.437
akcionarska društva	84.854	0	84.854	46.050
banke i štedionice	1.161	688	1.849	8.209
Šumske zadruge	3.058	0	3.058	3.320
	ava			
razne ustanove i društva	2.079	0	2.079	2.872
Privatnika	286.090	190.566	476.656	2,585.495
Plemena i bratstva	0	0	0	86.020
ukupno	1,113.780	395.150	1,508.930	5,327.636 2,278.113

Privatnih šuma je bilo samo jedna trećina šumskog tla, a ostalo su bile društvene državne, gradskih i upravnih općina, krajiške zaklade, zemljišnih zajednica, urbarijalnih i plemićkih općina, crkvenih biskupskih i crkvenih kaptolskih i javnih zaklada, dioničkih društava, banaka, šumskih i drugih privatnih udruga i povjericilaca. Najviše šuma bilo je u državnom vlasništvu, zatim krajiških imovnih općina i zemljišnih zajednica. Uprava nad tim šumskim posjedima bila je raznovrsna: od općinskih vlasti do imenovanih stručnih uprava po ispostavama. Privatnih velikih posjeda bilo je uglavnom u Slavoniji i Gorskom kotaru. U međuratnom razdoblju i šumski su posjedi bili zahvaćeni agrarnom reformom te je bilo ekspropirano oko 75 tisuća jutara u Gorskom kotaru i 28 tisuća na 15 veleposjeda u Slavoniji i Zagrebačkoj županiji. Najviše je oduzeto na veleposjedu Thurn-Taxis u Gorskom kotaru pa je poveljen spor i na međunarodnom sudu, koji je dokončan istom 1939.godine. Do tada tim je šumskim posjedima upravljalo državno Povjerenstvo za likvidaciju eksproprijacije šuma u Delnicama. Dodjela ekspropiranih šuma nije provedena korisnicima za koje je izvršena, već je ta šuma organizirana kao zemljišna zajednica sa posebnim pravilnikom korištenja. Na ostalim su područjima također dugo trajali postupci eksproprijacija pa su još 1935. i 1936. dovršavani neki postupci tako da su eksproprijaciji provedene s 25 posto na posjedima većim od 1.000

jutara za sela kao cjeline, odnosno obrazovane su zemljišne zajednice. Tako je izvršena eksproprijacija za 264 sela i 30 kolonija agrarnih kolonista. Sve eksproprijacije su bile obeštećene uz znatne odšte. Podjela eksproprijiranih šuma često je bila nemoguća bez komasacija, a bilo je drugih poteškoća, pa su ostavljane kao cjeline na zajedničko korištenje određenih korisnika. Do 1933., odnosno 1939. posjedovni odnosi na šumskim površinama su stabilizirani na slijedeći način.⁷¹

	banovina	banovina	Hrvatska			100 u %
Ukupna šumska Površina	1,369.568	642.938	2,012.506	8,180.102	2,278.113	
Državne	255.788	247.788	503.576	2,852.466	0	0
Banovinske	502	0	502	2.644	658.524	28.9
Gradskih općina	8871	0	8.871	20.202	9.065	
Upravnih općina	11.408	0	11.408	301.612	13.578	
Seoske	1.986	195.258	1.986	1,234.430	214.627	
Ukupno Zemljišnih zajednica	22.767	195.258	21.8.025	1,558.888		
zajednica i agrarnih Zajednica	271.911	0	271.911	297.697	274.499	
Imovnih općina	409.919	0	409.919	464.727		
Crkvenih i vjerskih Ustanova	25.940	7.963	33.903	12.125		
Fondova	392	675	1.038	26.796		
Po agr.ref u drž.upravi	55.609	0	55.609	125.437		
akcionarska društva	84.854	0	84.854	46.050		
Banke i štedionice	1.161	688	1.849	8.209		
Šumske zadruge	3.058	0	3.058	3.320		
ava						
Razne ustanove i društva	2.079	0	2.079	2.872		
Privatnika	286.090	190.566	476.656	2,585.495		
plemena i bratstva	0	0	0	86.020		
ukupno	1,113.780	395.150	1,508.930	5,327.636	2,278.113	

Tablica pokazuje smanjenje šumskog zemljoposjeda u privatnom vlasništvu s jedne trećine na nešto manje od jedne četvrtine. Ostalo su bilo šume "stegnutog" prometa s vrlo raznovrsnim upravama i načinima gospodarenja, a često i tretmana šumskih površina. I neki privatni šumski posjedi bili su pod tako zvanim javnim nadzorom, uglavnom posjedi veći od 30 ha površine, jer su bili obvezni šumom gospodariti po načelu stroge

⁷¹ Statistika šuma i šumske privrede 1938, n.d.

trajnosti, što je značilo da imaju stručnu upravu i da šumu iskorištavaju po propisima šumskog gospodarenja. Na manjim posjedima, slobodnije se raspolagalo šumom, ali su i oni morali se pridržavati Zakona o šumama, koji je zabranjivao prekomjerno krčenje i devastaciju šumske površine te poštivanje potrajnog gospodarenja šumom. Potrebe za obradivim tlom navodile su seljake na iskrčivanje šuma i pretvaranje u druge vrste biljnih kultura, tako da je banska vlast 1940. pokušala strožom primjenom Zakona o šumama zaustaviti devastacije većih razmjera na privatnim šumama uslijed prekomjerne sječe.

Najveći društveni posjednik šuma bile su IMOVNE OPĆINE, koje su nastale razvojačenjem Vojne krajine na njenom području. Kako je to područje bilo pod vojnom upravom, ona je raspolagala zemljom i šumama i dijelila ih vojnicima krajišnicima kao plaću za vojne dužnosti koje su oni obavljali. U šumama je krajišnicima dozvoljavano drvarenje, ispaša stoke i korištenje drvne građe za potrebe domaćinstva. Nakon razvojačenja Vojne krajine nad krajiškim šumama je provede poseban postupak o vlasništvu i raspolaganju tim šumama. Zakonom iz 1871. ukidanju Vojne krajine, krajiške šume su proglašene erarom, ali da ne bi izazvali pobunu krajišnika, posebnim je zakonom dodijeljeno pola krajiški šuma njihovim ranijim korisnicima krajišnicima-seljacima. U segregacionom postupku koji je proveden 1875. imovne općine su dobile 375.358 ha šumske površina na kojoj se nalazila drvena masa od 64 miliona m³, a država je dobila prema procjembenoj vrijednosti podjednako. Šume, koje su dobili seljaci podijeljene su u 11 imovnih općina podudarnih s ranijim krajiškim pukovnijama. Bilo je formirano deset mirovnih općina: brodska, gradiška križevačka, đurđevačka, I i II banska, slunjska, ogulinska i otočka imovna općina. Jedanaesta je trebala biti varaždinska, ali se u njoj seljaci nisu uspjeli dogovoriti o njenom organiziranju. Upravljanje imovnim općinama bilo je do rata uređeno zakonom iz 1881. i njime su regulirana prava i dužnosti

uživaoca, određeno je šumsko gospodarenje te postavljena stručna uprava na šumama s institucijama za upravljanje. U podjeli nije izvršena i kvalitetna selekcija šuma pa su seljaci dobili šume oko sela s manje vrijednom i često već prorijedenom drvnom masom pa, iako je po prostranstvu ta šumska površina bila veća, ona je objektivno bila manje vrijedna, ali je namjenski bila prikladnija eksploataciji selišnog tipa, kakvu je trebao seljak. Dvije trećine tih šuma bile su hrastove, a jedna trećina bukovog i drugog drveća. One nisu podijeljene seljacima pojedinačno, već kao zajednička dobra određenih sela, a seljaci su bili pravo korisnici. Njih je bilo više vrsnih, a do 1938. bilo je 135.943 obitelji nekadašnjih krajišnika, naseljenih u 252 sela, 427 crkvenih općina, 736 školskih općina, što pokazuje da ih je bilo po svim županijama. Imovne općine su imale svoju zajedničku upravu, zapošljavale su stručnjake za gospodarenje šumama i birali su je pravo korisnici, ili su njima upravljala sreske stručne službe.

Šumski ERAR je podjelom izvršenom do 1875. dobio jezgro kvalitetnih, uglavnom hrastovih, šuma s nešto bukva, jasena i topole. Uprava nad erarom organizirana je tako da je osnovana Krajiška investiciona zaklada u okviru Hrvatsko-slavonsko-dalmatinske zemaljske vlade. Krajiška zaklada odredila je prodaju 300 tisuća katastarskih jutara za sječū zrele šume u području broskog i petrovaradinskog krajiškog okruga, a novci od prodaje uloženi su kao glavnica zaklade za njeno poslovanje. Budući da je dalje prodavanje tih šuma zapelo zbog ekonomske i financijske krize 1873/4. utvrđen je posebni sistem eksploatacije erarskih šuma po «turnusima» po kojima su iznajmljivani pojedini dijelovi šuma na eksploataciju, odnosno davani u zakup, ali uz obavezno pošumljavanje posjećenih šumskih površina. Tako je postavljen temelj racionalnom gospodarenju šumama po sistemu «uređenih šuma». Budući da je u to vrijeme provedena reorganizacija ugarskih državnih šumarija pa je to iskorišteno da se i Krajiška zaklada podvrgne upravi ugarskih kraljevskih državnih šumarija. Tada su krajiške erarske šume

podijeljene u nekoliko šumarija sa stručnom upravom. Zakup nije mogao obuhvaćati više od 1.000 jutara, čime je vršena selekcija sječe, praćeno tržište drva i tako provođeno ekonomsko gospodarenje tim dijelom erara. Uspješnost takvog poslovanja očitovala se tako da je do 1910. ubrana trostruko veće suma novca od predviđene, a Krajiška zaklada je investirala u mnoge privredne pothvate pa i društvene institucije: izgradila najveći dio cesta i željeznice po Slavoniji, pomogla u izgradnji zgrade Jugoslavenske akademije u Zagrebu, Sveučilišta te katedrale u Đakovu.

Erarska uprava i Krajiška investiciona zaklada kao i uprave imovnih općina provodili su više melioracija šumskog tla i druga uređenja šumskih površina. Na krajiškim i podravskim šumama otpočeo je razvoj drvne industrije u Hrvatskoj, a na inozemnom evropskom tržištu bila je posebno cijenjena hrastovina iz slavonskih šuma. Iz drveća tih šuma razvijana je i kemijska industrija. Osim razvoja drvne i kemijske industrije Krajiška je zaklada potaknula sistem hipotekarnih kredita, razvoj prometa te izgradnju prometnica banskoj Hrvatskoj. Poslije ujedinjenja u Državu Srba, Hrvata i Slovenaca, obznanjen je 1922. Zakon o upravi i gospodarenju šumama imovnih općina po kojem je uprava nad svim tim šumama podržavljena tako da su uprave imenovane od državne administracije i bile njoj odgovorne, ali su svi troškovi uprave ostali općinama i pravo uživaocima. Budući da oni nisu imali nikakav utjecaj na upravu i gospodarenje šumama, a uprava je bila opterećena velikim brojem činovnika, često korumpiranih i nestručnih, to je utjecalo na gospodarenje i povećavalo upravne troškove, a pravo uživaocice opterećivalo raznim financijskim pristojbama. Kao temeljna glavnica osnovan je šumski fond koji je bio nedjeljivi kapital, a uprava je poslovala od prihoda sječe šuma i njihovih potrošna sredstva. Tako su upravne općine osim šumskog fonda, imale temeljnu financijsku glavicu, nepotrošivu i popunjavanu od prihoda gospodarenja šumama, i korištena za obnovu, čuvanje i upravljanje šumama. Iako je s tim sredstvima bilo je dosta manipulacija, ipak je njima i povećavan šumski fond. Također nije tim šumama dosta stručno upravljano,

dozvoljavane su prekomjerne sječe, nije vođena briga o pomlađivanju ni o vrstama drva namijenih za sječu. Uživaoci su mogli sjeći oko 1 milion drva za ogrjev, ali je sječeno i oko 500 tisuća iz temeljne mase. Budući da je ranije uprava uložila znatna sredstva u kupovinu od privatnih šuma i zato subjektivno nije bilo manjka u odnosu na početno stanje, a ipak je šumski fond bio osiromašen preko dozvoljenog. Banska vlast je 1939. pokušala srediti upravu i gospodarenje tim šumskim površinama kako zbog održanja šumskog fonda tako i zbog velikih dugova koji su uprave napravile lošim gospodarenjem. Stoga je banska vlast naredila najprije inventariziranje šumskog fonda, izdala odredbe o pomlađivanju šuma i njihovo etažiranje jeftinijim grabovim drvom, Također je nastojala ograničiti sječu za ogrjev protežirajući otvaranje ugljenokopa i tako smanjiti potrebe za ogrjevnim drvom.

Osim šuma imovnih općina u Banovini je bilo još šuma sa statusom kolektivnog korištenja, najviše unutar Zemljišnih zajednica, koje su se prostirale 1939. na 274.299 ha. Tim su šumama upravljali šumarski referenti pojedinih općina i srezova pa je uprava nad njima bila sređenija nego kod imovnih općina, primjenjivane su zakonske odredbe o strogoj trajnosti i sječeno je samo po godišnjoj stopi prirasta-oko 300 tisuća m³. Ipak upravljanje i tim šumama nije bilo svugdje podjednako, jer su propisi primjenjivani samo nad ne razdijeljenim šumama. Razdijeljene šume su često bile devastirane i ogoljene, pa i na takvom tlu koje nije bilo upotrebljivo za poljoprivredu, što je izazivalo erozije tih terena, vododerine i bujice, pogotovo na područjima s poplavama. Zbog toga je dioba zemljišnih zajednica često sprečavana. Ostale šume kolektivnog vlasništva bile su manjih površini i na njima provođeni raznovrsni oblici upravljanja. Neke su od tih šuma korištene kao rekreativne površine, neke kao ispaše za stoku (posebno svinje), a kestenove i za prehranu ljudi.

Hrastovih šuma bilo je dosta u Slavoniji a kestenovih u zagrebačkoj

županiji. Kestenove šume su korištene u kemijskoj industriji. Godine 1938 šumarske površine su imale raznovrsne nadzore.

Uprava nad šumama je u načelu pripadala stručnim šumskim službama državnim i ostalim društvenim javno pravnim službama što je uglavnom poštivano. Nad privatnim šumama su nadzor obično provodili šumari lugari i namještenici sreskih nadležnosti. Privatna velika šumska gospodarstva također su najčešće imala stručne službe, na veleposjedu upravitelja, pogotovo zbog eksploatacije drva i lovstva, koje je tada imalo i ekonomski značaj.

EKSPLOATACIJA ŠUMA

Šume su bile nacionalno blago i privatno-vlasnička imovina od trajne vrijednosti i stoga je briga za njihovo održavanje i uređenje bila društvena obveza pa su sve šume većeg posjeda od 30 ha bile podvrgnute javnom nadzoru, kako u predratnom tako i međuratnom razdoblju. Izuzete od javnog nadzora bile su šume raznih društava-dioničkih, novčanih zavoda, šumskih zadruga i sličnih posjednika te privatnih posjeda ispod 30 ha. S obzirom na to da je znatan dio šumskih posjeda bio manji od 30 ha to znači da je bilo izuzeto od javnog nadzora oko 40 posto šumskih površina. Šume podvrgnute javnom nadzoru trebale su biti "uređene šume", odnosno planski organiziran njihov uzgoj i sjeća za eksploataciju, primjereno njihovim prirodni uslovima i namijenjene maksimalnoj iskorištenosti, a da se pri tome ne ošteti njihova reproduktivna osnova. Takvih šumskih površina bilo je u Savskoj i Primorskoj banovini 1933. samo oko 30 posto, oko 20 posto trebalo je "urediti", a preostalih 50 posto su bile su "neuređene", bilo da nisu pripadale pod javni nadzor, bilo da zbog raznih okolnosti nisu uređene, a ni predviđene za uređivanje, prema tome 1933. samo je jedna trećina šuma bila priređena za ekonomično

iskorištavanje. U odnosu na predratno razdoblje razmjjer je bio približno isti, točno odrediti je teško zbog nejednakih statističkih kriterija kao i informacija. Na erarskim šumski posjedima, a oni su iznosili oko 50 posto šumskih površina, također je bila predviđena sjeća oko 20 posto, ali ja manje sječeno, nego u privatnim šumama gdje je vjerojatno sječeno više, posebno ogrjevnog drva. Budući da je u erarskim šumama i nadzor bio strog vjerojatno je i većih količina šuma bilo uređeno za sjeću i pomlađivanje. Niske i srednje šume bile su za eksploataciju podložne Zakonu o šumama.1910. bilo je Banovini šuma za eksploataciju po županijama kako pokazuje tablica za visoke šume - u jutrima.⁷²

Županije	s čistom	Oplodnom	Prebrojanom sječom		ukupnom
	Sječom	Sječom	Redovnom	Neredovitom	sječom
Ličko-krbavska	0	0	402.376	0	402.376
Modruško-riječka	0	34.153	194.237	105.306	333.732
Zagrebačka I gr.Zgb.	40.224	158.382	16.018	76.510	291.134
Varaždinska I gr.Var.	21.978	12.368	4.338	40.462	79.146
Bjelovarsko- križvačka	81.292	144.868	4.329	47.127	277.616
Požeška	161.868	91.694	15.054	12.081	280.697
Virovitička I gr.Osijek	153.746	53.996	21.733	2.874	232.349
Srijemska	202.599	0	5.559	0	208.158
Hrvatska i Slavonija	661.707	495.461	663.680	284.360	2,105.208

Kako pokazuje tablica šumski fond je bio bogat za ekonomsku eksploataciju i ona se javlja u većim razmjerima sredinom XIX stoljeća. Ekonomska eksploatacija šuma najprije se javlja u Gorskom kotaru već u 17 stoljeću, a sredinom 19.stoljeća i eksploatacija slavonskih šuma. U Gorskom kotaru je bilo malih pilana na vodeni pogon već u 17. st. i spominju se u okolini Vrbovske na rijeci Dobri i njenim pritokama, zatim u 18 stoljeću u Gustom Lazu na Kupi, u Homeru na Kupici, a krajem 18. i početkom 19.stoljeća postojale su brojne pilane u Delnicama, Fužinama, Liću, Lokvama, Mrzloj vodici, Ravnoj gori i drugdje. Pred kraj 19 stoljeća izgrađeno je u Gorskom

⁷² Statistički godišnjak Kraljevina Hrvatske i Slavonije..n.dj.za 1910 g

kotaru oko 60 pilana na vodeni pogon s kapacitetom od 20-25 m³ rezane građe. Drvna građa je izvožena kolima do mora u Bakar i Kraljevicu i od tuda morem u zemlje Sredozemlja. Tamo gdje nije bilo vodene pogonske mogućnosti za pilane, drvo je u selima obrađivano za tesanje. Izgradnja ceste, a zatim željeznice Zagreb-Rijeka omogućila je i veći i brži prevoz roba, pa je pružila veće mogućnosti izvoza drva iz Gorskog kotara, što je ubrzalo i povećalo eksploataciju šuma, a uvođenje parnih pilana pod kraj 19. i početkom 20. stoljeća omogućilo je i veću primarnu obradu drveta.

Sredinom 19. stoljeća proradile su pilane u Slavoniji pa je otpočela eksploatacija slavonskih šuma u Podravini a pod kraj stoljeća u Posavini. Slavonska hrastovina ubrzo je stekla svjetsku reputaciju, zbog svoje kvalitete, pa je prevožena u polu prerađevinama preko Osijeka u Austriju i Njemačku i Savom preko Siska do Ljubljane i Trsta. Do 90-tih godina Sisak je bio središte trgovine drvetom i njegovog daljeg transporta. U 90-tim godinama, nakon izgradnje ceste i željeznice od Zagreba do Rijeke, riječka, odnosno sušačka, luka postaje glavna izvozna luka za drvo. Do 1910. posječeno je u slavonskim šumama oko milijun hrastovih stabala i hrastove šume su jako prorijeđene. Tada je porasla potražnja za drugim vrstama drveta, posebno bukvinom. Smanjene zalihe hrastovine kao i velika potražnja za njom na evropskom tržištu višestruko su povećane cijene i neobrađenog drva. Od polufabrikata posebno su bile cijenjen « francuske dužice», naročito izrađene letvice za izradu bačava, te su izvožene u sve zemlje Mediterana, u Njemačku i Austriju u velikim količinama.

Sječa i gruba obrada drveta je najrašireniji oblik eksploatacije šuma. Drvo je sječeno i obrađivano za dvije osnovne namijene: za ogrjev i za dalju tehničku obradu. Četinjače su korištene više za tehničku obradu, a lisjače za ogrjev. Masa posječenog drva varirala je po godinama. Prema popisu iz 1910. bilo je posječeno za prodaju oko milijun stabala. Od toga je iz državnog erara bilo je posječeno oko 1.30.000 m³ za izradu i dvostruko više za ogrjev. Više je općenito bilo posječeno tvrdih sorti drva. Na državnim šumama ostalo je oko

10 posto neizrađenog drva od predviđenog i čak 50 posto od predviđenog u neuređenima šumama. Sječu je pratilo i pošumljivanje. Prosječno je u svim vrstama šuma bio prirast 2.2 posto po jutru li 43 m³ za građu i 57 m³ za ogrjev, odnosno oko 5 milijuna m³, od čega oko 90 posto u visokim šumama, koje su bile pod nadzorom. Najveći je prirast bio u ličkim, goranskim i slavonskim šumama, gdje je bila i najveća eksploatacija, ali očito i pomlađivana. U svim su županijama postojali i rasadnici za pomlađivanje šuma i u cijeloj Banovini ih je bilo 55 na 77 jutara površine, a u njima su uzgajane sadnice svih vrsta drveća kojih je bilo u šumama tih krajeva. Držali su ih posjednici svih vrsta od erara i Krajiške zaklade do gradskih i zemljišnih zajednica do biskupija i privatnika. Najviše ih je držao erar i krajiška investiciona zaklada, koje su se i najviše brinule o šumama.

U međuratnom razdoblju nastavljena je eksploatacija šuma s većim intenzitetom iako s manjom brigom o kontroli sječe i prirastu šumske mase drva. Iako je za plansko iskorištavanje bilo predviđeno i uređeno samo jedna trećina šuma, ipak je dozvoljeno korištenje na oko 90 posto šumskih površina, što je imalo za posljedicu nekontroliranu sječu i devastaciju nekih šumskih površina. Do 1939. je zbog nekontrolirane sječe godišnji prirast smanjen za 40 posto. Odnos između stvarne mase drva i njenih resursa, odnosno proizvodnu sposobnost šuma, pod kraj 30-tih godina pokazuje tablica za Savsku i Primorsku banovinu iz 1938:⁷³

	PROIZVODNA SPOSOBNOST ŠUMA U BANOVINI HRVATSKOJ 1938						
	faktična masa drveta na jedan ha				na 1 ha		
	POVRŠINA ŠUMA		na 1 ha		Metara	prirast	
	Četinari	Lisičari	Četinari	Lisičari	Prosječno	prosječna	
Banovine							
Savska	174.416	1,082.156	225,9	122,7	13.7.0	2.68	
Primorska	113.220	441.423	128.1	50.0	65.9	1.74	
Banovina Hrvatska	808.592	1,781.056	182.8	103.6	115.8	2.39	
Jugoslavija	1,452.280	5,795.962	190.5	94.7	113.9	2.20	

Iako je u 30-tim godinama sječa postepeno svedena pod nadzor, ipak je sječeno tri puta više od uređenog za sječu, od čega dvije trećine za ogrjev,

⁷³ Statistika Šuma i šumske privrede..n.dj.

a samo jedna trećina za tehničku obradu, kako pokazuje tablica:⁷⁴

Banovine	SJEČA DRVETA			ukupno četinari i lisničari				posječeno po stanovniku
	Ukupno	Tehničko	ogrijevno	otpadak i	posječeno po ha		otpadak i g	
	Posječeno	Drvo	drvo	Gubitak	Tehničko	Ogrijevno	ukupno	
Savska	4,368.270	452.150	1,567.500	174.910	0.71	2.48	3.47	1.35
Primorska Banovina	1,287.540	903.940	1,365.860	223.440	0.89	1.34	2.45	2.58
Hrvatska	6,458.090	2,277.970	3,714.890	465.230	1.12	1.82	3.17	1.49
Jugoslavija	22,688.090	5,642.600	9,127.070	1,460.330	1.08	1.75	3.11	1.04

VRIJEDNOST POSJEĆENOG DRVA

Banovine	Tehničkog	Ogrijevnog	Ukupno
Savska	54,227.000	28,214.250	82,441.250
Primorska	28,489.960	13,118.450	41,608.410
B.Hrvatska	277,885.750	107,414.860	385,300.610
Jugoslavija	442,113.780	164,204.040	606,317.820

Da bi uvela red u sječu šuma Banska vlada je provela svojevrsnu inventarizaciju šuma pa po njoj izvršena podjela drvne mase kako pokazuje slijedeća tablica:

Banovine	Ukupna Šumska Površina	od ukupne šumske površine			Ukupno
		za iskorištavanje	ograničeno iskorištavanje nac.parkovi šum.parkovi	Zaštitne Prirode	
Savska	1,369.568	1,345.390	2.988	21.190	24.178
Primorska	642.936	628.558	1.866	12.514	14.380
Banovina Hrvatska	2,278.113	2,237.505	4.854	35.754	40.608
Jugoslavija	8,180.102	7,883.051	10.126	286.925	297.051

	Za proizvod. Drveta	Za proiz.šum. proizvoda	Opterećene i Za ispašu	Treba još Zaštititi
	Savska	1,279.243	90.325	52.684
Primorska	519.930	123.008	249.344	25.814
Banovina Hrvatska	1,984.632	293.481	429.782	145.715
Jugoslavija	6,479.442	1,700.600	1,919.101	437.999

Na stanje šumskog fonda najviše je utjecao način gospodarenja i eksploatacije šuma. Način eksploatacije šuma bio je više vrstan: u manjim šumskim gospodarstvima sječu šume i brigu o njenom pomlađivanju provodili su sami vlasnici šuma, a sječa većih šumskih površina obično je bila pod zakupom po običaju iz od ranijih vremena. Pod zakup sječe išle su najčešće državne šume te druge šume "stegnutog" prometa i taj je sistem zadržan do

⁷⁴ isto navedeno kao i slijedeće tablice

početka 30-tih godina. Budući da je u tom postupku sječe u 20-tim godinama izvršena velika nekontrolirana sječa, koja je na pojedinim područjima prouzročila velike goleti šumskih površina i prerasla u pošast, početkom 30-tih godina provođena je organizirana sječa i poticana prerada drva u vlastitoj režiji. U 20-tim godinama su sječū često zakupljivali stranci koji su sječom ogoljeli velike šumske površine, jer nisu poštivali obveze pošumljivanja posječenih površina. Stoga je početkom 20-tih pokrenuto intenzivnije pošumljavanje šumskih površina kako pokazuje tablica:⁷⁵

	Uglavnom u navedenom		Prosjeku		1928 do 1937. godine	
	1937	POŠUMLJIVANJE	1928	1930	1931	
	ukupno kg	Ukupno				
Banovina	Sjemeni	Sadnica				
Savska	7.080	1,762.545				
Primorska	1.162	3,231.891				
Jugoslavija	21.430	20,763.302	3.177	7,790.743	47.456	15,908 9.066 19,643.927

U Savskoj banovini je više pošumljavano lisčarskim drvećem, a u Primorskoj četinjačama. Povećana briga za pošumljavanje ipak nije mogla nadoknaditi pošast iz 20-tih godina. Do 1938. bilo je u Primorskoj banovini pošumljeno 407 ha, a preostalo je još oko 600.000 ha. U Savskoj banovini bili je pomlađeno i pošumljeno 185 ha, a preostalo je za pošumljivanje još oko 3 miliona ha. To su bili veliki nerazmjeri koji su opterećivali i gospodarenje šumama, smanjivali njihov eksploatacijski potencijal i vrijednost šumske privrede.

Osim prekomjerne sječe, smanjenju drvne mase pridonijela je nedovoljna briga o šumskom tlu. U nizinskim predjelima bilo je dosta oštećenja uslijed poplava, a u kraškim i od požara. U banskoj Hrvatskoj je 1910. izloženo permanentnim poplavama 234 tisuće jutara šumske površine. Nešto od toga sanirano je u međuratnom razdoblju. Više pažnje nego pošumljivanju usmjereno je na uređenje šumskih bujica, šumskih putova, šumskih pašnjaka te napojališta za stok, izgradnji stočarskih koliba kao i čišćenju šuma od prirodnih otpadaka (granja, lišća i ostalog).

Otpočeto je i izuzimanje posebnih šumskih površini za nacionalne parkove,

⁷⁵ Statistika šuma i šumske privrede za navedene godine

rekreativne centre ili druge oblike uključivanja šuma u turističku privredu. U okviru tih nastojanja izgrađeno je nekoliko cesta u Gorskom kotaru: put Ogulin-Novoi, koji se račvao u nekoliko manjih i transverzalno spajao sa starom Karolinskom cestom Vrbovsko-Fužine. U Lici je odvojak šumske ceste Oštarije-Gospić-Karlobag bio ujedno i naj kraći put preko Velebita do mora, i povezivao podvelebitske šume s morem te bio važan za izvoz drva iz tih predjela, ali i u turizmu, zbog ljepote šumskih prostora, kroz koje je cesta prolazila, čime je tome kraju dala i turistički značaj. U Slavoniji je takva šumska prometnica bila šumska pruga u južnom Psunju namijenjena eksploataciji šuma.

Oplemenjivanje šumskih površina i ekonomska uređenje pašnjaka potaknula su ravnateljstva Banovinskih šuma u Gorskom kotaru i Lici: Plitvicama, Vrhovinama, Otočcu, Mrkoplju, Krasnom i Sušaku. Takvim gospodarenjem šumama, pokrenutom u 20-tim godinama, eksploatacija šuma bila je povezana s oplemenjivanjem šumskih površina pa je njihova ekonomičnost postala više vrsna i profitabilnija. Ipak to su bili tek početci planskog uređenja šumskih površina u cilju ekonomičnijeg iskorištavanja šuma i opseg tog nastojanja pokazuje slijedeća tablica:⁷⁶

banovine	Ukupna Šumska Površina	od ukupne šumske površine			Ukupno
		za iskorištavanje	ograničeno nac.parkovi šum.parkovi	iskorištavanje Zaštitne Prirode	
Savska	1,369.568	1,345.390	2.988	21.190	24.178
Primorska	642.936	628.558	1.866	12.514	14.380
Banovina Hrvatska	2,278.113	2,237.505	4.854	35.754	40.608
Jugoslavija	8,180.102	7,883.051	10.126	286.925	297.051

	Za proizvod. Drveta	Za proiz.šum. proizvoda	opterećene i Za ispašu	treba još Zaštititi
Savska	1,279.243	90.325	52.684	119.901
Primorska	519.930	123.008	249.344	25.814

⁷⁶ isto

Banovina Hrvatska	1,984.632	293.481	429.782	145.715
Jugoslavija	6,479.442	1,700.600	1,919.101	437.999

U međuratnom razdoblju nastavljena je i prerada drva u polufabrikate i gotove izrađevino od drveta. Temelji drvnoj industriji postavljeni su u predratnom razdoblju, a u međuratnom razdoblju razvijani. Drvna industrija je uz prehrambenu bila osnovna industrija hrvatskog gospodarstva. U međuratnom su razdoblju zadržana i proširena tržišta, za izrađevine drvne industrije te je bilo 6 glavnih izvoznih drvnih proizvoda s dobrom prodom: ogrjevno drvo, oblo drvo, građevno drvo, drveni predmeti, željeznički pragovi i drveni ugalj. Svi su oni proizvedeni za podmirenje domaćeg tržišta i za izvoz. Veliki broj pilana u predratnom razdoblju kao i u međuratnom imale su veliku proizvodnju i vodili su ih domaći poduzetnici i nekoliko inozemnih, među kojima se posebno isticalo francusko društvo Socite d' importation de chene, koje je i prvo pokrenulo eksploataciju hrvatskih šuma u XIX stoljeću. Osim toga društva bilo je i drugih inozemnih firmi u šumskoj industriji.

U međuratnom razdoblju bilo je također mnogo manjih i većih pilana za primarnu obradu drveta, bilo da su bile inokosna vlasništva bilo kao dionička društva ili su ona imala u svojim pogonima parne pilane. Takvih je dioničkih društava bilo u 20-tim godinama u Savskoj banovini 28. U drvnoj industriji bilo je i velikih tvornica s karteliziranom proizvodnjom i poslovnim vezama s evropskom i svjetskom drvnom industrijom kao na primjer tvornice u Belišću ili našička tvornica tanina i paropila, koje su pripadale u najveća evropska poduzeća u drvnoj industriji. Te su tvornice u sastavu svojeg proizvodnog kompleksa, osim niza raznovrsnih pogona za sve vrste drvnih izrađevina, imale i velike komplekse šuma (50.000 jutara) u vlasništvu, šumske željeznice i ostale popratne djelatnosti za eksploataciju šuma. Još veća bila je tvornica tanina i parna pilana u Našicama, koja je 1920. prerasla u dioničko društvo i razvila tako opsežnu djelatnost da je uz belišćanski kompleks bila jedna od najvećih te vrste u evropskoj drvnoj industriji. U svojem je kartelu imala 10 parnih pilana, od kojih 6 u Savskoj banovini, te niz tvornica za izradu svih vrsta drvnih proizvoda od namještaja do bačava i parketa, a u Karlovcu tvornicu za impregnaciju željezničkih

pragova s kapacitetom proizvodnje do milion i pol komada godišnje.

Uz navedene bilo je još nekoliko većih poduzeća u drvnoj industriji i niz manjih. Među njima su se isticala dva: Slavex d.d. za šumsku industriju i «Slavonija», društvo na dionice za industriju drva d.d. Oba koncerna su imala sjedište uprava u Zagrebu i brojna poduzeća po pokrajini te velike komplekse šuma za eksploataciju. Slično, iako sa znatno manjim kapitalom bilo je i poduzeće "Vibro" d.d. za eksploataciju drva te je i ono posjedovalo znatne komplekse šuma i tvornice za preradu drvene građe. Ostala poduzeća u drvnoj industriji bila su manja i po kapitalu i po kapacitetima i samo neka su posjedovale manje komplekse šuma, a većina je nabavljala sirovine zakupom određenih šumskih površina ili nabavljala sirovine od drvnih dobavljača. Svi su oni ovisili o šumskom fondu, ali su uglavnom gledali svoje profitne interese, a ne i očuvanost šumskih površina, koje su činile i važno nacionalno bogatstvo. Eksploatacija šuma imala je za hrvatsku privredu prvorazredno značenje, jer je drvna industrija, uz prehrambenu sačinjavala osnovicu industrijskog razvoja od domaćih sirovina. Kriza drvna industrije početkom 30-tih godina imala je velike posljedice na cjelokupno hrvatsko gospodarstvo. Zbog velikog izvoza drvnih sirovina i izrađevina, cjelokupna jugoslavenska, pa i hrvatska, industrija bila je vezana uz svjetsku privredu i poremećaji na svjetskom tržištu drveta, koji se javljaju izrazitiju na početke 30-tih godina, očitovali su se u jugoslavenskom izvozu drva velikim smanjenjem izvoznih količina, a još više vrijednosti: u količini i do 30 posto, a u vrijednosti još više, kako pokazuje tablica: (prikazano u milionima)⁷⁷

1926	1927,	1928,	1929,	1330,	1931,	1932,	1933,	1934,	1935,	1936,
1.222	1.409	1802	2,081	1,655	1,021	847	704	8677	851	654

⁷⁷ Statistički godišnjak izvoza i uvoza proizvoda šumarstva Kraljevine Jugoslavije za razdoblje 1926 do 1936, Beograd, 1937

Krizu su osjetile sve države pa uvode kontigentiranja, zaštitne carine, klirinška plaćanja, kompenzacione i preferencijalne ugovore i druge prepreke slobodnoj trgovini svih proizvoda pa i uvozu drveta. Kriza je bila posljedica općeg poremećaja kapitala i slabljenja kupovne moći stanovništva u svim zemljama srednje i zapadne Evrope i Amerike i ostalog svijeta. Trgovinu drvom poremetio je i damping ruskog drveta koje je početkom 30-tih dopremano u velikim količinama na evropskom tržištu i rušilo cijene, kao i američko, rumunjsko te ostalih proizvođača drva, koji su uslijed slabe prođe nagomilali velike zalihe, tako da je 1932. izvoz drveta i drvene građe iz Jugoslavije smanjen za 65 posto u težini i čak 73 posto po vrijednosti. Drvo su počeli ugrožavati i metali, posebno željezo kao građevni materijal. Ekonomska sekcija Društva naroda preporučila je dogovor zemalja izvoznica drva i drvene građe, osnovan je i Međunarodni komitet zemalja izvoznica sa sjedištem u Beču, ali se sve njegovo djelovanje svodilo na kongresne rasprave i statistike, a u praksi je nastavljena međusobna konkurencija. I druge zemlje su koncentrirale proizvodnju i prodaju i tako u nacionalnom zajedništvu nastupale na tržištu.

Kriza je popustila istom 1934. kad je porasla zaposlenost i povećan standard stanovništva, ali nažalost, zbog naoružavanja i povećanjem potreba ratne industrije, i samo djelomično javnih radova. Međutim, svjetska konjunktura narednih godina nije bitnije zahvatila i jugoslavenski izvoz, zbog sankcija koje su Društvo naroda nametnulo Italiji, glavnoj uvoznoj zemlji jugoslavenskog izvoza drva. Italija je otpočela rat u Abesiniji-Etiopiji- pa je kažnjena ekonomskim sankcijama, kojima je bilo zabranjeno zemljan članicama Društva naroda da trguju s Italijom. Istom je konjunkturu osjetile cjelokupna jugoslavenska pa i hrvatska drvna privreda od 1937. nažalost zbog predratne konjunktura, ali je i ona već 1939- zastala. Tako je 30-tih godina cijela jugoslavenska, a time i hrvatska drvna privreda prolazila tešku krizu proizvodnje, odnosno trgovine drvetom.

Glavni uvoznici drva iz Jugoslavije, pa i hrvatskih zemalja, bile su

mediteranske i srednje evropska zemlje te Engleska i Francuska. Najveći uvoznik drva iz hrvatskih zemalja bila je stoljećima, a posebno od sredine 19.st.Italija. Posebno je svjetsku reputaciju u trgovini drvom stekla je još u XIX stoljeću slavonska hrastovina zbog svoje kvalitete pa je izvožena polu prerađena preko Osijeka u Austriju i Njemačku i preko jadranskih luka, posebno sušačke luke u zemlje Mediterana i Italiju. Ipak najviše drva za gorivo korišteno je i izvoženo nego za tehničku obradu zbog loših uvjeta za transport osim kod velikih drvnih kompanija. Ručni rad i stočna vuča bili su pretežno zastupljeni u eksploataciji šuma ne samo u predratno, već i u međuratno vrijeme. Još 1939. šumske naprave i šumski promet bio je relativno skroman, ali u hrvatskim pokrajinama znatno razvijeniji nego u ostalim jugoslavenskim područjima, posebno njenim srednjim i istočnim pokrajinama. Mehanizacija je uglavnom bila u vlasništvu velikih industrijskih poduzeća, koja su imala i velike komplekse šuma, šumske željeznice sve su bile u privatnom vlasništvu, a isto tako i ostale naprave u šumarskoj eksploataciji. Manji poduzetnici su u eksploataciji šume koristili i u međuratnom razdoblju ljudsku radnu snagu i stočni prevoz. Gorani kao poznati i sposobni drvosječe putovali su po svim hrvatskim pokrajinama pa i evropskim zemljama kao profesionalni drvosječe i šumski radnici.

Eksploatacija šuma je početkom XX stoljeća znatno mehanizirana pa je povećan i kapaciteti prijevoznih naprava za eksploataciju šuma i 1939 bio je slijedeći:⁷⁸

ŠUMSKE PREVOZNE NAPRAVE

	br .i dužina željeznice na paru	ŽELJEZNICE		KOTURAĆE		ŽIČARE	ŠUMSKE CESTE broj i dužina prevezeno
		godišnje Prevezeno	druge vrste Pogona	godišnje prevezeno	Godišnje Prevezeno	godišnje prevezeno	
Banovine Savska	45/917	911.300	0	43.070	20 /35	3/37.000	155/1.090 468.089

⁷⁸ Statistika izvoza I uvoza proizvoda šumarstva Kraljevine Jugoslavije 1926-1936,Beograd, 1937

Primorska	1/42		0	2/20	0	0	0	¼	20.000
BanovinaH	55/1.081	1,234.940		2 /20	43.070	20 /35000	3/37.000	158/1.104	545.089
98/2.225	Jugoslavija	2,517.440		svi.33	68.070	24/144		286.000	

Banovine	STALNI ŠUMSKI PUTOVI			Prijevoz u m3		Godišnje Prevezeno
	putova br.	dužina u km	Godprevezeno	TOČILA	zemljina i vodena	
Savska	4.188	4.722	1,160.622	Suha drvena	2 km	15.000
Primorska	20	98	24.720	2 / 2 km	0	0

banovine	VODENI RJEČNI PUTOVI			SPLAVARENJE		Godišnje preveze m3	LAĐAMA I SPLAVIMA m3	
	naziv rijeke	Km. Ukupna duž.	Godišnje m3 Preveze	ime rijeke	Dužina Km		Preveze	Preveze
Savska	Dunav	14	5.000	Korana, Kupa	55 /27	Ku.10.000	Dunav 35	1.500
	Drava	3	500	Spačva	12	Kor.8,Sp.3	Drava 42	1.120
Primorska		0	0	Krka, Cetina i Neretva	53		35 kupa10.000	0
Banovina Hrvatska	Drava	3,	500 / 5.000	Sava	60		ostale 3	
	Dunav	14	6.000	Bosna	65			

30-tih godina cijela jugoslavenska, a time i hrvatska drvna privreda, prolazila je tešku krizu proizvodnje, odnosno trgovine drvetom. Kriza je potaknula i razmišljanja o važnosti i vrijednosti šuma za hrvatsku nacionalnu privredu i nacionalnu baštinu pa je to istaknuto i u Statističkom godišnjaku izvoza i uvoza proizvoda šumarstva Kraljevine Jugoslavije iz 1937. za proteklo desetljeće slijedećim riječima:» ...smatramo da je daleko bitnije i važnije očuvanje onog našeg naslijeđenog prirodnog bogatstva-naših šuma- i predavanje tog osnovnog kapitala našim nasljednicima, našim budućim generacijama, kojima one isto tako trebaju radi uživanja kamata- prirasta, kao i radi svih onih koje one-naše šume- nose sobom i koji su one nosile i donosile nama i našim bližnjima i dalekim predcima: život u svim bogatim oblicima, zdravlje i slobodu našem narodu.»⁷⁹

⁷⁹ Statistika izvoza i uvoza proizvoda šumarstva Kraljevine Jugoslavije 1926-1936, Beograd, 1937